

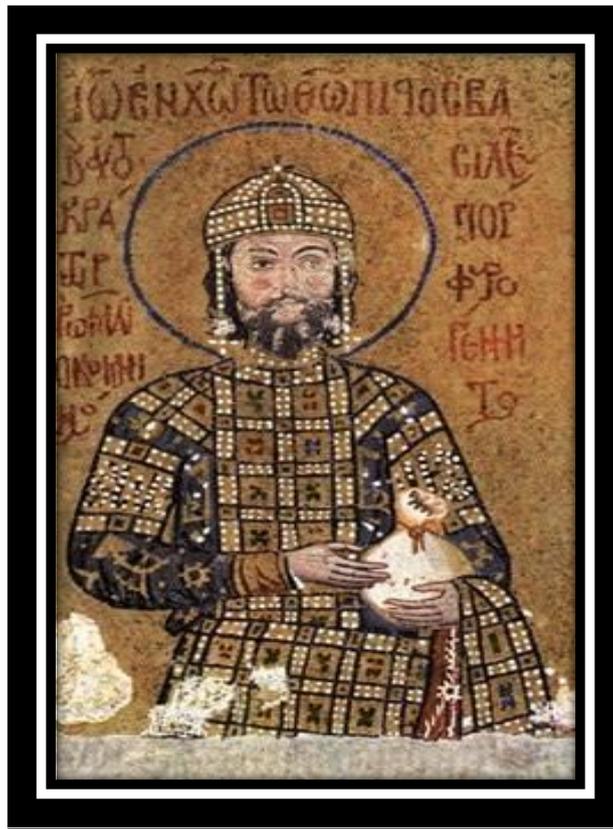
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

« Η προσωπικότητα του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού μέσα

από τις πηγές και το έργο του.»

Όνοματεπώνυμο: Ζωή Παναγιωτίδη
Ιδιότητα: Μεταπτυχιακή φοιτήτρια
Κατεύθυνση: Βυζαντινή Ιστορία

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Αγγελική Παναγοπούλου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	4
Ιστορικό πλαίσιο-Το Βυζάντιο κατά τον 11 ^ο και τον 12 ^ο αιώνα.....	14

Κεφάλαιο 1^ο

Ο ΙΩΑΝΝΗΣ Β΄ ΚΟΜΗΝΟΣ ΚΑΙ Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΤΟΥ.

1.1. Γέννηση.....	30
1.2. Καταγωγή.....	35
1.3. Εξωτερική εμφάνιση.....	38
1.4. Η οικογένεια του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού.....	43
1.5. Ο γάμος του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού με την Ουγγαρέζα Πιρόσκα.....	56
1.6. Ο θάνατος του Αλεξίου Α΄ και η άνοδος του Ιωάννη Β΄ στον θρόνο.....	67

Κεφάλαιο 2^ο

Η ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ Β΄ ΚΟΜΗΝΟΥ

Εσωτερική πολιτική

2.1 Διοίκηση.....	83
2.2 Εκκλησιαστική πολιτική.....	94
2.3 Οικονομία-Νομισματική πολιτική.....	101

2.4 Κοινωνική πρόνοια-Φιλανθρωπία.....	112
2.5 Παιδεία.....	119

Εξωτερική πολιτική

2.6 Η πολιτική ιδεολογία του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού.....	122
2.7. Η εξωτερική πολιτική του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού.....	127
<u>Συμπεράσματα</u>	135

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1.Πρωτότυπες πηγές.....	137
2.Δευτερεύουσα βιβλιογραφία.....	144
3.Συντομογραφίες.....	156

Εισαγωγή

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση της προσωπικότητας του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού (1118-1143). Καταρχάς ο στόχος μας δεν είναι μια απλή παράθεση και ένταξη των ιστορικών γεγονότων στον χώρο και τον χρόνο αλλά μία πιο εξειδικευμένη προσέγγιση. Η συγκριτική αυτή προσέγγιση και αποτίμηση των γεγονότων θα συμβάλουν σε μια πληρέστερη κατανόηση της προσωπικότητας του Ιωάννη Β΄, κάτι το οποίο είναι και το πλέον ουσιώδες για την παρούσα έρευνα.

Στα πλαίσια της ιστορικής αυτής έρευνας αναζητήσαμε και αξιολογήσαμε κριτικά όλες τις σύγχρονες και μεταγενέστερες πρωτότυπες πηγές, προκειμένου να έχουμε μια πιο ευκρινή αναδόμηση και πιο αντικειμενική εικόνα της ζωής και κυρίως της προσωπικότητας του αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Κομνηνού.

Εργασθήκαμε έχοντας κατά νου ότι η ιστορική έρευνα έχει « ως έργο τον συστηματικό και αντικειμενικό εντοπισμό συμβάντων του παρελθόντος την εκτίμηση και σύνθεση μαρτυριών, προκειμένου να εξαχθούν συμπεράσματα και να θεμελιωθούν έτσι αυτά τα συμβάντα. Είναι μια πράξη πνευματικής αναδόμησης και κριτικής αναζήτησης στοχεύοντας να πετύχει την πιστή αναπαράσταση μιας προγενέστερης εποχής».¹

Βεβαίως θα πρέπει να επισημάνουμε τις μεγάλες δυσκολίες αυτής της εργασίας όσον αφορά την αναζήτηση και διερεύνηση του πρωτογενούς υλικού, δηλαδή των πηγών. Και αυτό, γιατί οι πηγές αποτελούν για την εργασία μας την πρωταρχική και μοναδική πηγή πληροφοριών για την ανάπλαση και την ανασύνθεση γεγονότων που απέχουν πολύ χρονικά από τη σημερινή εποχή.

Όσον αφορά τα ιστορικά έργα στα οποία βασίσθηκε η εργασία μας, και ξεκινώντας από τη χρονογραφία του Ιωάννη Ζωναρά, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι παρόλο που ο συγγραφέας της έζησε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ιωάννη Β΄ και πέθανε μετά το 1159, το έργο με τίτλο «Έπιτομή Ιστοριών» αναφέρεται κυρίως στα χρόνια της βασιλείας του Αλεξίου Α΄. Μάλιστα η χρονογραφία του Ιωάννη Ζωναρά τελειώνει με

1 L. Cohen- L. Manion-K. Morrison, *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής έρευνας*, μετάφρ. Στ. Κυρινάκη, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2007, σελ. 271· ο Fernand Braudel συμφωνεί με τους L. Cohen- L. Manion-K. Morrison σχετικά με το ποιο είναι ακριβώς το αντικείμενο της ιστορίας· F. Braudel, *La Méditerranée- L'espace et l'histoire*, France, 1985, 7.

μια μάλλον δυσμενή, κριτική αναφορά στον αυτοκράτορα Αλέξιο, ενώ αναφέρεται στον Ιωάννη Β΄ σχεδόν περιληπτικά.²

Ο ίδιος ο Ιωάννης Ζωναράς διετέλεσε δρουγγάριος της Βίγλης και πρωτοσηκρήτις, δηλαδή προϊστάμενος της αυτοκρατορικής γραμματείας³ και συνέγραψε τη χρονογραφία του, όταν ζούσε ως μοναχός στο νησί της Αγίας Γλυκερίας της Προποντίδας.⁴ Πρέπει όμως να αναφέρουμε ότι κατά τον Herbert Hunger ο Ιωάννης Ζωναράς είναι ένας αντικειμενικός ιστορικός, άποψη την οποία αποδεχόμαστε και εμείς πλήρως, καθώς στη διήγησή του ο ιστορικός αποφεύγει τους ακραίους χαρακτηρισμούς και το διασυρμό των κυριοτέρων ιστορικών προσώπων. Επίσης ο ιστορικός δεν κάνει καμία προσπάθεια να συγκαλύψει τις μηχανορραφίες της αυτοκράτειρας Ειρήνης Δούκαινας και της κόρης της Άννας Κομνηνής εναντίον του διαδόχου Ιωάννη Β΄ Κομνηνού.⁵

Φυσικά πρέπει να επισημάνουμε ότι και οι δύο άλλοι ιστορικοί, δηλαδή ο Ιωάννης Κίνναμος και ο Νικήτας Χωνιάτης, δεν υπήρξαν αυτόπτες μάρτυρες όσων διαδραματίστηκαν κατά την περίοδο της βασιλείας του Ιωάννη Β΄. Ο μεν Ιωάννης Κίνναμος γεννήθηκε πριν το 1143 και πέθανε μετά το 1185. Δεν γνωρίζουμε τίποτε για την καταγωγή του. Ο ιστορικός Νικήτας Χωνιάτης, γόνος επιφανούς οικογενείας, γεννήθηκε στις Χωνές της Φρυγίας μεταξύ του 1155 του 1217.⁶

Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν ότι και οι δύο βασίστηκαν σε πληροφορίες, που συνέλεξαν οι ίδιοι από προϋπάρχον υλικό και η εμπειρία τους δεν ήταν βιωματική, με αποτέλεσμα αυτό να αποτελεί μια δυσκολία για κάθε ερευνητή, όπως και για μας φυσικά. Το πλέον σημαντικό, είναι ότι τόσο η *Έπιτομή* του Ιωάννη Κίνναμου, όσο και η *Ιστορία* του Νικήτα Χωνιάτη⁷, αν και αρχίζουν με τον θάνατο του Αλέξιου Α΄, καλύπτουν την ίδια περίοδο, δηλαδή αυτή της βασιλείας του Ιωάννη Β΄ (1118-1143) και πάλι κατά τρόπο, θα μπορούσαμε να πούμε, εισαγωγικό, αποσπασματικό και φυσικά σύντομο.

2 *Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum. Libri XII-XVIII*, έκδ. Th. Büttner-Worst, Bonn, 1897, (στο εξής: Ιωάννης Ζωναράς)· A. Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. 1-3, N. York, 1991, εδώ τ. 3, 2229.

3 Για τη ζωή του Ιωάννη Ζωναρά γνωρίζουμε ελάχιστα. Το μόνο που ξέρουμε, είναι ότι πρέπει να ζούσε σε όλη τη διάρκεια του πρώτου μισού του 12^{ου} αιώνα· H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, μετάφρ. Τ. Κόλιας, Κ. Συνέλλη, Γ. Χ. Μακρής, Ι. Βάσσης, Μ.Ι.Ε.Τ., β΄ έκδοση, Αθήνα, 1997, Β΄, 246.

4 Ο H. Hunger θεωρεί ότι δικαίως ο Karl Krumbacher χαρακτηρίζει το έργο του Ιωάννη Ζωναρά « ως μοναχικό έργο » για δύο λόγους, α) γιατί ήταν μοναχός κατά την περίοδο της συγγραφής και β) γιατί σ' αυτό είναι διάχυτο το πνεύμα των βυζαντινών « μοναχικών χρονογραφιών »· Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, 249.

5 Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, 248.

6 Kazhdan, *The Oxford Dictionary*, τ. 1, 428, τ. 2, 1130.

7 *Nicetae Choniatae Historia*, έκδ. I. A. van Dieten, τ. Α΄-Β΄, De Gruyter, Berlin, 1925. (στο εξής: Νικήτας Χωνιάτης)

Ιδιαίτερα για το έργο του Ιωάννη Κίνναμου επικρατεί η άποψη ότι γράφτηκε στα χρόνια της βασιλείας του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Α΄ Κομνηνού (1183-1185), δηλαδή μέσα στα δύο χρόνια μετά τον θάνατο του Μανουήλ (1143-1180), ενώ είχε αρχίσει να συλλέγει υλικό κατά τη βασιλεία του τελευταίου. Ο Ιωάννης Κίνναμος μάλιστα δικαιολογείται για τη σύντομη αναφορά του στην περίοδο διακυβέρνησης του Ιωάννη Β΄ αναφέροντας ότι δεν έζησε κατά την περίοδο της βασιλείας του.⁸

Θα μπορούσαμε όμως να πούμε ότι η *Έπιτομή* παρουσιάζει τη μεγαλύτερη υποκειμενικότητα, όσον αφορά την εκτίμηση και σύνθεση του υλικού εξαιτίας ακριβώς του γεγονότος ότι ο Ιωάννης Κίνναμος ήταν από την εφηβική του ηλικία στην υπηρεσία του αυτοκράτορα Μανουήλ (1143-1180), γιου και διαδόχου του Ιωάννη Β΄ ως βασιλικός γραμματικός. Ο ίδιος ιστορικός αναφέρει ότι δεν υπήρχε άνθρωπος που θα μπορούσε να εξιστορήσει καλύτερα από τον ίδιο τα γεγονότα σχετικά με τη βασιλεία του Μανουήλ.⁹

Ο Ιωάννης Κίνναμος, αγνώστου καταγωγής, είχε τη δυνατότητα λόγω της θέσης του να ακολουθεί τον Μανουήλ στις εκστρατείες του και στις δύο ηπείρους. Έτσι ο Ιωάννης Κίνναμος μπόρεσε να αποκτήσει μεγάλη εύνοια και επιρροή με τον καιρό. Παράλληλα είχε την δυνατότητα να παρευρίσκεται στην αυτοκρατορική σκηνή, τηρώντας τα εμπιστευτικά πρακτικά στα αυτοκρατορικά συμβούλια.¹⁰

Επίσης θα πρέπει να επισημάνουμε ότι ο Ιωάννης Κίνναμος δεν θα μπορούσε να συγκεντρώσει και κυρίως να καταγράψει στοιχεία, τα οποία δεν θα άρεσαν στον αυτοκράτορα Μανουήλ και το περιβάλλον του. Και αυτή η επισήμανση πηγάζει από αναφορά της ίδιας της Άννας Κομνηνής, η οποία αναφέρεται στην κατάσταση αβεβαιότητας και φόβου, που επικρατούσε ανάμεσα σε αυτούς, οι οποίοι δεν είχαν την εύνοια του ανιψιού της, αυτοκράτορα Μανουήλ.¹¹

Πολύ σωστά ο Αναστάσιος Δελέογλου αναφέρεται στη σκόπιμη αποσιώπηση και παραποίηση ιστορικών γεγονότων με σκοπό την υπεράσπιση της βυζαντινής πολιτικής καθώς και στα υπερβολικά εγκώμια του Ιωάννη Κίνναμου προς το πρόσωπο του Μανουήλ.¹² Είναι

⁸ *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, έκδ. A. Meineke, Bonn, 1836, 5. 4-6 (στο εξής: Ιωάννης Κίνναμος). Hunger, Βυζαντινή Λογοτεχνία, 238.

⁹ Ιωάννης Κίνναμος, 5. 6-11.

¹⁰ Ιωάννης Κίνναμος, 241. 15-18· Α. Δελέογλου, *Συμβολή στη μελέτη του ιστορικού έργου του Ιωάννου Κιννάμου*, Σέρρες, 2016, 10, 16-19, 25-27.

¹¹ Η Άννα Κομνηνή ορκίζεται στις ψυχές των γονέων της ότι τα τελευταία τριάντα χρόνια δεν έχει επιτραπεί σε κανένα να την επισκεφθεί ούτε καν στους πιο στενούς εν ζωή ακόμη φίλους του πατέρα της, ενώ όλοι, και η ίδια προσωπικά, ζούσαν μέσα στον φόβο και την αβεβαιότητα. *Annae Comnenae Alexias*, έκδ. D. R. Reinsch-A. Kambylis [CFHB], Berlin, 2001, I, 452. 59-64 (στο εξής: Άννα Κομνηνή).

¹² Δελέογλου, *Συμβολή*, 69-76.

χαρακτηριστικό ότι επί των ημερών της βασιλείας του Μανουήλ γίνονταν συζητήσεις για τα αν ήταν πιο ένδοξα τα κατορθώματα του Ιωάννη Β΄ ή του Μανουήλ.¹³

Ένα επιπλέον στοιχείο το οποίο, κατά τη γνώμη μας, αποκαλύπτει την μεροληπτική αποσιώπηση του Ιωάννη Κίνναμου, είναι το γεγονός ότι ο μακροσκελής τίτλος του δείχνει ότι ο χαρακτηρισμός *έπιτομή* αφορά μόνο τη βασιλεία του Ιωάννη Β΄, ενώ το κύριο μέρος του έργου του αναφέρεται ως *άφήγησις*. Το έργο πραγματικά καλύπτει την περίοδο (1118-1176). Τα χρόνια της βασιλείας του Ιωάννη Β΄ περιέχονται στο πρώτο βιβλίο και δεν ξεπερνούν σε όγκο τις τριάντα σελίδες.¹⁴

Ο Ιωάννης Κίνναμος φαίνεται ότι για τη συγγραφή του έργου του στηρίχτηκε στην *Αλεξιάδα* σε προφορικές μαρτυρίες του αυτοκράτορα Μανουήλ, σε αρχαικό υλικό και φυσικά και στην προσωπική του εμπειρία για συγκεκριμένα γεγονότα. Έτσι ο ιστορικός έχει κατορθώσει να αποδώσει τις πολεμικές σκηνές πολύ φυσικά, καθώς υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας αυτών των γεγονότων. Η γλώσσα του Ιωάννη Κίνναμου διακρίνεται για τη σαφήνεια και την απλότητά της, ενώ η κοσμοθεωρία του αντανακλά αυτήν της αυτοκρατορικής αυλής της μέσης βυζαντινής περιόδου.¹⁵ Ο Ιωάννης Κίνναμος δίνει μεγαλύτερη σημασία στα χρονολογικά παρά στα γεωγραφικά στοιχεία. Πάντως η χρονολόγηση των γεγονότων δεν είναι ακριβής, καθώς αναφέρονται μόνο εποχές του έτους και μήνες, ενώ σε μία μόνο περίπτωση αναφέρεται το έτος της βασιλείας).¹⁶

Από την άλλη πλευρά, το ιστορικό έργο του Νικήτα Χωνιάτη, αποτελεί την πιο κριτική, ενδελεχή και εκτενέστερη χρονικά αναφορά της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού. Ο Νικήτας Χωνιάτης παρά την επαρχιώτικη καταγωγή του κατάφερε να ανέλθει σταδιακά ως την κορυφή της δημόσιας υπηρεσίας. Έγινε ανώτερος κρατικός υπάλληλος και συγκεκριμένα βασιλικός υπογραμματέας.¹⁷

Σύμφωνα με τον Paul Magdalino, ο Νικήτας Χωνιάτης είναι πιο αξιόπιστος, αφού συγγράφει το έργο του μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα Μανουήλ, γεγονός που του δίνει τη δυνατότητα να έχει μια πιο αντικειμενική θεώρηση των γεγονότων που παραθέτει, λόγω της χρονικής απόστασης που τον χωρίζει από αυτά. Μπορεί, εξάλλου, να τα

13 Ιωάννης Κίνναμος, 127. 21-128. 3· Κ. Βαρζός, *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Α΄, Θεσσαλονίκη, 1984, 395.

14 Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, 238.

15 Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, 240, 241, 242, 243, 244.

16 Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, 240· Α. Παπαγεωργίου, *Ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός και η εποχή του (1118-1143)*, Αθήνα, 2017, 20.

17 M. Angold, *The Byzantine Empire (1025-1204). A Political History*, Νέα Υόρκη, 1997, 5, 6.

ερμηνεύσει υπό το φως των πρόσφατων εξελίξεων που είχε βιώσει ο ίδιος.¹⁸

Ο Νικήτας Χωνιάτης διαθέτοντας εξαιρετική μόρφωση, με συνείδηση της υψηλής του αποστολής ως ιστορικός και πιστός στη βυζαντινή ιστορική παράδοση, πραγματεύεται τα γεγονότα, τα οποία δεν έζησε ο ίδιος στη *Χρονική διήγηση*, πολύ συνοπτικά. Πρόκειται για την περίοδο από τον θάνατο του Αλεξίου Α΄ το 1118, συμπεριλαμβανόμενης της βασιλείας του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού, έως και τις πρώτες δύο δεκαετίες της βασιλείας του Μανουήλ, στην οποία έχει αφιερώσει τα πρώτα επτά από τα εικοσιένα συνολικά βιβλία του έργου.¹⁹

Το έργο του Χωνιάτη έχει μια κοσμοθεωρία καθαρά χριστιανική και έχει ιδιαίτερη αξία ως λογοτεχνικό έργο. Συμβάλλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση της εικόνας του Βυζαντίου τέσσερις με πέντε δεκαετίες πριν το 1204, παρέχοντας πλήθος πολύτιμων πληροφοριών για την πολιτική, τη διπλωματία και την καθημερινή ζωή των Βυζαντινών. Επιπλέον αποτελεί το κατεξοχήν παράδειγμα μίμησης κλασσικού προτύπου για τη λογοτεχνία της εποχής των Κομνηνών, όσον αφορά τη γλώσσα και το ύφος.²⁰

Όσον αφορά την Αλεξιάδα της πριγκίπισσας Άννας Κομνηνής, θα πρέπει να επισημανθεί ότι αποτελεί ένα έπος σε πεζό λόγο προς τιμήν του πατέρα της Αλεξίου Α΄.²¹ Είναι το μοναδικό έργο της μεσαιωνικής βυζαντινής γραμματείας που γράφτηκε από γυναίκα και ως λογοτέχνημα και ιστορική πηγή είναι ένα πολύ σημαντικό και αξιόλογο επίτευγμα.²²

Ο Μ. Angold θεωρεί ότι η συγγραφή της *Αλεξιάδας* από την Άννα Κομνηνή τριάντα χρόνια μετά τον θάνατο του πατέρα της, προκαλεί αμφιβολίες για την ακρίβεια των γεγονότων που περιγράφει, σχετικά με τη βασιλεία του πατέρα της.²³ Η Άννα θέλησε με κάθε τρόπο να παρουσιάσει τον πατέρα της ως ιδανικό ηγεμόνα και τη βασιλεία του ως πρότυπο για τον νέο αυτοκράτορα Μανουήλ, γεγονός που σίγουρα αμαυρώνει την αξία του έργου της. Όμως, το πιο μελανό σημείο του έργου αποτελεί, κατά την άποψή μας, η στάση της απέναντι στον αδελφό της Ιωάννη. Η μεγάλη αντιπάθεια της Άννας προς τον αδελφό της προκύπτει από την σπανιότητα των αναφορών της σε αυτόν, ενώ στις περιπτώσεις που τον αναφέρει, τον αντιμετωπίζει με αντιπάθεια.²⁴

¹⁸ P. Magdalino, *The empire of Manuel Komnenos (1143-1180)*, Cambridge, 1993, 19.

¹⁹ Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, 267.

²⁰ Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, 267, 271, 276, 278, 279.

²¹ Το μεγάλο αυτό βυζαντινό έπος για τον πατέρα της γράφτηκε μετά την δεκαετία του 1136/ 37· Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, 230.

²² Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, 236· βλ. σχετικά και Angold, *Byzantine Empire*, 5.

²³ Angold, *Byzantine empire*, 5.

²⁴ Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, 228.

Είναι πράγματι λυπηρό το γεγονός ότι η βασιλεία του Ιωάννη Β΄ έχει καταγραφεί συνοπτικά ως εισαγωγή στην ιστορία της βασιλείας του γιου του Μανουήλ και από τους δύο μεγαλύτερους Βυζαντινούς ιστορικούς του 12^{ου} αιώνα τον Ιωάννη Κίνναμο και τον Νικήτα Χωνιάτη.²⁵

Εκτός από τις προαναφερόμενες πηγές, λάβαμε υπόψη τις σημαντικές πληροφορίες που μας παρέχουν η χρονογραφία του Εφραίμ του Αίνιου²⁶, οι Μούσες του Αλεξίου Α΄²⁷, το εκκλησιαστικό Συναξάριο της Κωνσταντινουπόλεως²⁸ καθώς και το Τυπικό της Μονής του Παντοκράτορα.²⁹

Πολύτιμες πληροφορίες αντλήσαμε, εξάλλου, από το ιστορικό έργο του Νικηφόρου Βρυέννιου³⁰, τις επιστολές και τους ρητορικούς λόγους του Θεοφύλακτου της Αχρίδας³¹, του Νικηφόρου Βασιλάκη³², του Μιχαήλ Ιταλικού³³ και των Δημητρίου και Γεωργίου Τορνίκη³⁴, καθώς και από πολλά άλλα έργα. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι το ομιχλώδες τοπίο της υπό εξέταση ιστορικής περιόδου έγινε έτσι πιο ευδιάκριτο.

Είναι αξιοσημείωτο ότι από τους προαναφερθέντες ιστορικούς ο Νικηφόρος Βρυέννιος ήταν ο μόνος, ο οποίος είχε την πιο στενή επαφή με το αυτοκρατορικό περιβάλλον τόσο του Αλεξίου Α΄ όσο και του Ιωάννη Β΄. Ο προαναφερθείς ιστορικός ήταν γαμπρός του Αλεξίου Α΄, σύζυγος της κόρης του, Άννας Κομνηνής, αλλά παράλληλα και πιστός φίλος του Ιωάννη Β΄.³⁵

²⁵ Πολύ εύστοχα ο Angold αναφέρει ότι ο Ιωάννης Β΄, αν και ήταν ένας μεγάλος ηγέτης, δεν βρήκε ποτέ τον ιστορικό του και σ' αυτό το σημείο η Άννα Κομνηνή πήρε την εκδίκησή της· Angold, *Byzantine empire*, 5· βλ. σχετικά και R. Browning, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, μετάφρ. Νικ. Κονομή, Αθήνα, 1992, 199.

²⁶ *Ephraem Aenii Historia Chronica*, έκδ. O. Lampsides, [CFHB XXVII], Αθήνα, 1990 (στο εξής Εφραίμ Αίνιος).

²⁷ P. Maas, «Die Musen des Kaisers Alexios I», *BZ* 22(1913), 348-369.

²⁸ *Propylaeum ad Acta Sanctorum. Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi*, έκδ. H. Delehay, Bryxelles, 1902 (στο εξής: Synaxarium).

²⁹ P. Gautier, «Le typicon du Christ Sauveur Pantocrator», *RÉB* 22 (1974), 1-145 (στο εξής: Τυπικόν του Παντοκράτορος).

³⁰ *Nicéphore Bryennios Histoire*, έκδ. P. Gautier, Bruxelles, 1975, (στο εξής: Νικηφόρος Βρυέννιος)

³¹ *Théophylacte d' Achrida. Discours, traités, poésies. Introduction, texte, traduction et notes*, έκδ. P. Gautier, Θεσσαλονίκη, 1980 (στο εξής: Θεοφύλακτος Αχρίδας).

³² *Nicephori Basilacae Orationes et Epistulae*, έκδ. A. Garzya, 1984 (στο εξής: Νικηφόρος Βασιλάκης)

³³ *Michel Italikos. Lettres et discours*, έκδ. P. Gautier, Paris, 1972 (στο εξής: Μιχαήλ Ιταλικός).

³⁴ *Tornikès (Georges et Dèmètrios). Lettres et discours. Introduction, texte, analyse, traduction et notes par J. Darrouzès (Le monde byzantine, publié sous la direction de Paul Lemerle)*, Paris, 1970 (στο εξής: Γεώργιος και Δημήτριος Τορνίκης)

³⁵ Όπως αναφέρει η Άννα, ο άνδρας της, ο πιο ξακουστός από όλους στον καιρό του, ακολούθησε τον αδελφό της και αυτοκράτορα Ιωάννη στις εκστρατείες του εναντίον

Θα ήταν βεβαίως παράλειψή μας να μην αναφέρουμε πόσο σημαντικό υπήρξε το ποιητικό έργο του λόγιου Θεόδωρου Πρόδρομου³⁶, καθώς ήταν ποιητής στην αυλή της Ειρήνης Δούκαινας και του Ιωάννη Β΄. Το έργο του ήταν πολύμορφο. Ο Θεόδωρος Πρόδρομος, ο οποίος γεννήθηκε περί το 1100 στην Κωνσταντινούπολη και πέθανε το 1170 περίπου, υπήρξε πολυγραφότατος.³⁷

Καθώς ο Θεόδωρος Πρόδρομος ανέπτυξε το είδος της ποίησης, που είναι γνωστό ως πανηγυρικό³⁸, παρέχει άφθονο και κυρίως πολύτιμο υλικό για την ανασύνθεση των γεγονότων που αφορούν τη βασιλεία του Ιωάννη Β΄. Τα ποιήματά του απευθύνονταν στον αυτοκράτορα και σε άλλα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας εγκωμιάζοντας τις στρατιωτικές, πολιτικές και πνευματικές αρετές τους, ενώ απαγγέλλονταν σε διάφορες περιστάσεις, όπως θριάμβοι, γάμοι και νεκρώσιμες τελετές.³⁹

Σημαντικά στοιχεία πληροφόρησης λαμβάνουμε, κατά τη γνώμη μας, από το ψηφιδωτό στο υπέρωο της Αγίας του Θεού Σοφίας. Το ψηφιδωτό αυτό είναι μία αυτοκρατορική αναθηματική παράσταση με κεντρική μορφή την Παναγία Βρεφοκρατούσα, τον αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ και τη γυναίκα του Ειρήνη. Πρόκειται για ένα από τα πολλά έξοχα έργα τέχνης με τα οποία έχει διακοσμηθεί η Αγία Σοφία, η πιο πλούσια διακοσμημένη εκκλησία του χριστιανικού κόσμου, καθώς αποτελούσε τον αυτοκρατορικό τόπο λατρείας.⁴⁰

Επίσης πολύτιμες πληροφορίες λαμβάνουμε και από την απεικόνιση του αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ και του γιου του Αλέξιου Β΄ σε χειρόγραφο Τετραευάγγελο του Βατικανού. Η απεικόνιση αυτή του Ιωάννη Β΄ και του γιου του να στέφονται από τον Χριστό πλαισιωμένοι από την

των βαρβάρων και ειδικότερα εναντίον των Σύρων, τότε που ανέκτησε την Αντιόχεια· Άννα Κομνηνή, I, 7. 53-56.

³⁶ *Theodoros Prodromos: Theodoros Prodromos. Historische Gedichte*, έκδ. W. Hörandner, [Wiener Byzantinische Studien XI], Wien, 1974.

³⁷ Από τα εβδομήντα εννέα ιστορικοβιογραφικά ποιήματα του Θεόδωρου Πρόδρομου τα τριάντα επτά αναφέρονται σε αυτοκράτορες (κυρίως στον Ιωάννη). Το ασυνήθιστα πλούσιο σε περιεχόμενο έργο του αγαπήθηκε τόσο από τους σύγχρονούς του όσο και από τους μεταγενέστερους· Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, 516, 517· A. P. Kazhdan-A. Wharton Epstein, *Αλλαγές στον Βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα*, μεταφρ. Ανδρέας Παππάς, Μ.Ι.Ε.Τ, α΄ ανατύπωση, Αθήνα, 1997, 218

³⁸ Οι πανηγυρικοί εντάσσονται στα εγκώμια που αποτελούν κλάδο της ρητορικής. Ο σκοπός τους ήταν η προβολή της πολιτικής ιδεολογίας και η επιρροή των πολιτικών εξελίξεων· Παπαγεωργίου, *Ιωάννης Β΄ Κομνηνός*, 26, 27.

³⁹ Kazhdan, *The Oxford Dictionary*, τ. 2, 1726, 1727· Παπαγεωργίου, *Ιωάννης Β΄ Κομνηνός*, 30.

⁴⁰ N. Χατζηδάκη, *Βυζαντινά ψηφιδωτά*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1994, 64· T. Whittemore, "The unveiling of the Byzantines mosaics in Haghia Sophia in Istanbul", στο: *Journal of Archaeology of America*, 46, 2 (April-June 1942), 169, 170.

Ελεημοσύνη και τη Δικαιοσύνη μας πληροφορεί για τις ιδέες από τις οποίες εμφορούντο τόσο ο Ιωάννης Β΄, όσο και ο γιος του, ο Αλέξιος Β΄.⁴¹ (Εικ., σ. 41) Ακόμη σημαντική πληροφόρηση αντλούμε από σφραγίδες⁴² και νομίσματα της εποχής του Ιωάννη Β΄.⁴³

Θα πρέπει επιπλέον να αναφερθεί ότι η περίοδος των Κομνηνών ήταν μία περίοδος για την οποία διαθέτουμε γραπτές μαρτυρίες από ένα μεγάλο αριθμό Δυτικών, οι οποίοι είχαν ταξιδέψει στο Βυζάντιο.⁴⁴ Η διαφορετικότητα αυτής της προσέγγισης μπορεί να διακρίνεται από μεροληπτικότητα, η οποία είναι φυσική, καθώς τα πράγματα παρουσιάζονται από μια άλλη οπτική, τη δική τους. Βεβαίως και η δική τους καταγραφή και θεώρηση των ίδιων ιστορικών γεγονότων έχει την αξία της, καθώς μας βοήθησε σημαντικά όχι μόνο στην ακριβέστερη ιστορική διερεύνηση αλλά και σε μια βαθύτερη και πληρέστερη κατανόηση.

Οι γνώσεις μας για τη βασιλεία και τον βίο του Ιωάννη Β΄ εμπλουτίστηκαν από τα έργα του Λατίνου αρχιεπισκόπου της Τύρου και συγγραφέα του «Χρονικού». Ο Γουλιέλμος της Τύρου, ο οποίος γεννήθηκε στα Ιεροσόλυμα γύρω στο 1130, συνέγραψε το Χρονικό κατόπιν εντολής του βασιλιά των Ιεροσολύμων, ενώ ολοκλήρωσε το έργο του δύο μήνες πριν τον θάνατό του, το 1184.⁴⁵ Άλλη πηγή σημαντικών πληροφοριών για την περίοδο που μας ενδιαφέρει, δηλαδή τη βασιλεία του Ιωάννη Β΄, αποτελεί τα έργα του Μιχαήλ του Σύρου.⁴⁶ Επίσης το *Χρονικό του ιερέα της Διόκλειας*, νοτιοσλαβικό κείμενο

41 Γ. Γαλάβαρης, *Ζωγραφική Βυζαντινών χειρογράφων*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1994, 140.

42 J. Nessbitt-C. Morrisson, *A catalogue of Byzantine seals*, Washington, 2009, 174-178.

43 Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 19-20.

44 A. R. Suarez, «From Greek into Latin: Western Scholars and translators in Constantinople during the reign of John II», στο: *John II Komnenos, Emperor of Byzantium. In the Shadow of Father and Son*, έκδ. A. Bucossi-A. R. Suarez, London, 2016, 91-109, εδώ 91.

45 *Guillaume de Tyre, Chronique*, έκδ. R. B. C. Huygens, [Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, LXIII], Brepols: Turnhout, 1986 (στο εξής: Γουλιέλμος της Τύρου). Οι πληροφορίες του Γουλιέλμου της Τύρου σχετικά με τις εκστρατείες του Ιωάννη Β΄ στην Ανατολή βασίστηκαν σε ενδιαφέρουσες, προφορικές διηγήσεις ή καταγραφές, που δεν διασώθηκαν όμως κάπου αλλού· P. W. Edbury-J. G. Rowe, *William of Tyre*, Cambridge University Press, New York, 1988, 1, 46· ο Γουλιέλμος της Τύρου (1130-1185) δεν γνώριζε προσωπικά τον Ιωάννη, αλλά το 1168 γνώρισε τον Μανουήλ και είχε επαφές μαζί του στα επόμενα χρόνια. Ταξίδεψε μάλιστα στην Κωνσταντινούπολη το 1171. Υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής του Μανουήλ σχετικά με το συνοικέσιο της ανηψιάς του Μαρίας, που έγινε βασίλισσα της Ιερουσαλήμ· D. Stathakopoulos, «John II Komnenos: a historiographical essay», στο: *John II Komnenos*, 1-10, εδώ 3.

46 *Chronique de Michel le Syrien. Patriarche Jacobite d' Antioche (1166-1199)*, έκδ. J. – B. Chabot, τ. III, Paris, 1905 (στο εξής: Μιχαήλ ο Σύρος).

άγνωστου κληρικού και συγγραφέα του τέλους του 12^{ου} αιώνα αποτέλεσε πηγή πληροφόρησης.⁴⁷

Όσον αφορά τη δευτερεύουσα βιβλιογραφία, εξίσου σημαντική και πολύτιμη βοήθεια μας παρείχαν τα συμπεράσματα, οι μελέτες και οι ερευνητικές εργασίες σύγχρονων ιστορικών του 20^{ου} αιώνα, τα οποία συμβουλευτήκαμε, όπως για παράδειγμα των Ferdinand Chalandon, Georg Ostrogorsky, Κωνσταντίνου Βαρζού, Paul Magdalino, Michael Angold, Linda Garland, Αγγελικής Παπαγεωργίου και πολλών άλλων.

Τέλος θα πρέπει να αναφερθούμε στη μεθοδολογία της εργασίας μας. Μελετήσαμε προσεχτικά τόσο τις πρωτογενείς πηγές, όσο και τη δευτερεύουσα βιβλιογραφία, για την όσο το δυνατό καλύτερη αξιολόγηση της πολιτικής δράσης, αλλά και της προσωπικής ζωής του Ιωάννη Β΄. Η μέθοδός μας αυτή απαίτησε την απομόνωση, ανάλυση και κριτική αξιολόγηση κάποιων συγκεκριμένων γεγονότων.

Για παράδειγμα, η αναφορά μας στις πολεμικές επιχειρήσεις του Ιωάννη, που κάλυψαν το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα της ζωής του, είναι συνοπτική, προκειμένου να απομονώσουμε κάποια γεγονότα κρίσιμα και αποκαλυπτικά γι' αυτόν. Το ίδιο πράξαμε και για γεγονότα, που αφορούσαν τη δράση μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας και τις επιπτώσεις τους στον Ιωάννη, ακολουθώντας το χρονοδιάγραμμα της ζωής του. Και αυτό γιατί θεωρήσαμε τη χρονική κατανομή γεγονότων συνδεδεμένων με τη δράση ανθρώπων που τον περιέβαλλαν, ως τον καλύτερο τρόπο ανεύρεσης και αξιολόγησης του υπάρχοντος υλικού.

Επικεντρωθήκαμε στο οικογενειακό περιβάλλον του Ιωάννη, γιατί υπήρχε αφρονία υλικού σχετικά μ' αυτό, ενώ για τον Ιωάννη υπήρχε ένδεια στις πηγές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αναφορά της γέννησης των παιδιών του Ιωάννη από την Άννα Κομνηνή στην Αλεξιάδα, όπου δεν παρατίθεται κανένα στοιχείο για τη μητέρα τους.⁴⁸ Αυτό αποτέλεσε για μας την αφορμή, για να διερευνήσουμε τις σχετικές πηγές σε σχέση με τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ και τα προβλήματα της αυτοκρατορίας κατά την περίοδο της βασιλείας του, προκειμένου να διαπιστώσουμε τι ακριβώς συνέβη με τον Ιωάννη.

Στην πρώτη ενότητα, στο ιστορικό πλαίσιο, παραθέσαμε μια γενική εικόνα της κατάστασης της αυτοκρατορίας μέχρι την ανάρρηση του Ιωάννη Β΄ στο θρόνο. Και αυτό το κάναμε, προκειμένου να γίνουν κατανοητές οι συνθήκες και τα προβλήματα που επηρέασαν την πορεία της αυτοκρατορίας εκείνο το χρονικό διάστημα.

Στις επόμενες ενότητες αναφερόμαστε α) στον τρόπο με τον οποίο ο αυτοκράτορας μπόρεσε να ξεπεράσει τα προβλήματα που ταλάνισαν την

⁴⁷ Α. Παπαγεωργίου, *Το Χρονικό του ιερέα της Διοκλείας. Κείμενο-Μετάφραση-Ιστορικός σχολιασμός-Πρόσωπα-Χώρος*, μετάφρ. Α. Παπαγεωργίου, Αθήνα, 2012, 76.

⁴⁸ Άννα Κομνηνή, I, 370. 42-44.

αυτοκρατορία κατά την διάρκεια της βασιλείας του, καθώς και τα προσωπικά του προβλήματα β) ποιοι τον βοήθησαν γ) πώς ενήργησε ο Ιωάννης Β΄, για παράδειγμα κατά τη στιγμή του θανάτου του πατέρα του Αλεξίου Α΄ και της ανόδου του στο θρόνο. Επίσης θα πρέπει να αναφερθεί ότι κάναμε σύγκριση της θρησκευτικής και οικονομικής του πολιτικής τόσο με αυτές του πατέρα του, όσο και με αυτές του γιου του, Μανουήλ.

Φυσικά θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η μελέτη του οικογενειακού και φιλικού του περιβάλλοντος μας βοήθησε να γνωρίσουμε τον Ιωάννη Β΄ καλύτερα ως άνθρωπο. Μερικά από αυτά τα πρόσωπα, κατά την κρίση μας, είχαν καταλυτική επίδραση όχι μόνο στη ζωή του Ιωάννη Β΄ αλλά και στην ίδια την πορεία της αυτοκρατορίας.

Φυσικά δεν ξεχνούμε ότι δεν μπορούμε να διαχωρίσουμε τον άνθρωπο Ιωάννη Β΄ από τον αυτοκράτορα Ιωάννη. Και η προσπάθειά μας για την όσο πιο αντικειμενική αξιολόγηση του κυβερνητικού και πολιτικού έργου του Ιωάννη Β΄ μας βοήθησε να τον γνωρίσουμε όχι μόνον ως αυτοκράτορα αλλά και ως προσωπικότητα.

Επιπροσθέτως ο θαυμασμός μας παιδιόθεν για τον Ιωάννη Β΄ αποτέλεσε την αιτία της επιλογής του συγκεκριμένου θέματος της διπλωματικής εργασίας, καθώς τον θεωρούσαμε ως έναν από τους πιο σημαντικούς αυτοκράτορες στη μακρά ιστορία του Βυζαντίου. Τελικώς θεωρούμε ότι η έρευνά μας επιβεβαίωσε την ορθότητα της επιλογής μας.

Ιστορικό πλαίσιο

Το Βυζάντιο κατά τον 11^ο και τον 12^ο αιώνα

Με τη βασιλεία του Βασιλείου Β΄ (976-1025) έκλεισε μία ένδοξη περίοδος για το Βυζάντιο. Ο θρύλος του Βασιλείου Β΄ επικρέμετο ως σκιά επάνω σε όλο τον 11^ο αιώνα, καθώς έγινε σύμβολο του αυτοκρατορικού μεγαλείου. Επί βασιλείας του Βασιλείου Β΄ τα σύνορα της αυτοκρατορίας από τον Δούναβη ως τον Ευφράτη και τις Ρωσικές στέπες κρατήθηκαν σταθερά μέσα στη σφαίρα της Βυζαντινής επιρροής.⁴⁹

Η αυτοκρατορία, την οποία παρέλαβε το 1081 ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός, δεν είχε καμμία ομοιότητα με την αυτοκρατορία, την οποία κληροδότησε ο Βασίλειος Β΄ στον αδελφό και διάδοχο του, Κωνσταντίνο, πενήντα έξι χρόνια νωρίτερα. Τη συγκεκριμένη στιγμή η αυτοκρατορία βρισκόταν στο όριο της διάλυσης, καθώς η πολιτική, στρατιωτική και οικονομική της κατάσταση είχαν περιέλθει σε πλήρες χάος.⁵⁰

Βεβαίως η αυτοκρατορία είχε βρεθεί ξανά στο χείλος της καταστροφής και της κατάρρευσης, στα χρόνια των αυτοκρατόρων Ηράκλειου (610-641) και Λέοντος Γ΄ (717-741). Κατάφερε όμως να ανορθωθεί και να αποκαταστήσει την ηγεμονία της σε όλη την περιοχή της λεκάνης της ανατολικής Μεσογείου, και σε ξηρά και σε θάλασσα, χάρη στις ανεκμετάλλευτες εσωτερικές της δυνάμεις και κυρίως γιατί είχε στην κατοχή της τον κεντρικό της πυρήνα, τη Μ.Ασία.⁵¹

Συγκεκριμένα, στο τελευταίο τρίτο του 11^ο αιώνα στην Ανατολή η βυζαντινή αυτοκρατορία έχασε οριστικά την κυριαρχία της στη Μ. Ασία. Τα φυσικά σύνορα, που προστάτευαν την αυτοκρατορία στη Μ. Ασία, τα βουνά του Ταύρου, τα περάσματα της Καππαδοκίας και τα

⁴⁹ Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μετάφρ. Τ. Δρακοπούλου, 15^η ανατύπωση, Αθήνα, 2022, 53· Angold, *Byzantine Empire*, 24.

⁵⁰ Αρβελέρ, *Πολιτική ιδεολογία*, 83· M. F. Hendy, *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks collection*, έκδ. A. Bellinger-Ph. Grev, τ. 4, Washington, 1999, 181· J. W. Birkenmeier, *The development of the Komnenian army (1081-1180)*, [History of Warfare, 5] Leiden, Boston, Köln: Brill, 2002, 27-28.

⁵¹ G. Ostogorsky, *Η ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, μετάφρ. Ιω. Παναγόπουλος, 7^η έκδοση, τ. Α΄-Γ΄, Αθήνα, 2002, εδώ Γ΄, 19· Αρβελέρ, *Πολιτική ιδεολογία*, 60.

οροπέδια της Δυτικής Αρμενίας, ελέγχονταν πλέον από τουρκικές ομάδες ή από επαναστάτες Αρμένιους αξιωματούχους.⁵²

Στη Δύση οι βυζαντινές κτήσεις στην κάτω Ιταλία είχαν ήδη κατακτηθεί από τους Νορμανδούς του Ροβέρτου Γυϊσκάρδου, του οποίου ο τελικός στόχος ήταν το αυτοκρατορικό στέμμα του Βυζαντίου. Ο Ροβέρτος Γυϊσκάρδος υπήρξε η πλέον σοβαρή απειλή για τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄, καθώς διεκδικούσε τον θρόνο για λογαριασμό του έκπτωτου αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ΄ (1071-1078).⁵³

Η πρώτη σταυροφορία έστρεψε τις επεκτατικές δυνάμεις της δυτικής Ευρώπης στο Βυζάντιο, δημιουργώντας ανησυχία στους βυζαντινούς αυτοκράτορες για το πώς να τιθασεύσουν αυτές τις δυνάμεις που γίνονταν όλο και πιο εχθρικές. Τελικά το ζήτημα δεν αντιμετωπίστηκε σωστά από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες.⁵⁴

Επίσης παρατηρείται σημαντική εξασθένηση της επιρροής της αυτοκρατορίας και στη βαλκανική χερσόνησο.⁵⁵ Συγκεκριμένα ο ποταμός Δούναβης, το βόρειο σύνορο της αυτοκρατορίας, δεν ήταν πλέον σταθερό. Οι Πατζινάκες, νομαδικό φύλλο τουρκικής καταγωγής, χρησιμοποιώντας τις περιοχές της Βουλγαρίας ως βάση, έκαναν

52 Αρβελέρ, Πολιτική ιδεολογία, 70· επιπλέον, η βυζαντινή αυτοκρατορία ήταν ουσιαστικά αδύναμη αμυντικά, καθώς το παλαιό, πολύπλοκο αμυντικό της σύστημα, το οποίο την είχε προστατεύσει από τον 7^ο έως τον 11^ο αιώνα και το οποίο βασιζόταν στα στρατιωτικά θέματα, είχε εξαφανισθεί κυρίως εξαιτίας των τουρκικών εισβολών. Δεν υπάρχει, εξάλλου, καμία αναφορά στις πηγές σχετικά με την ύπαρξη του αμυντικού συστήματος των θεμάτων επί βασιλείας Αλεξίου Α΄. Birkenmeier, Komnenian army, 28· καθώς η Μ. Ασία, η βάση του παλιού αμυντικού συστήματος, είχε χαθεί, το ανορθωτικό έργο του Αλεξίου Α΄ και των υπολοίπων Κομνηνών περιορίστηκε στις παράλιες περιοχές της αυτοκρατορίας· Ostogorsky, Ιστορία, Γ΄, 19.

53 Άννα Κομνηνή, I, 40. 94-41.23· η Άννα Κομνηνή κατηγορεί τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078), συγγενή της από την πλευρά της μητέρας της ότι έδωσε την αφορμή του πολέμου με την υπογραφή γαμικού συμφώνου με τον Ροβέρτο Γουισκάρδο· Άννα Κομνηνή, 35. 26-28, 109. 79-84· Ostogorsky, Ιστορία Γ΄, 19· τον Αύγουστο του 1074 ο Μιχαήλ Ζ΄ Δούκας αρραβόνιασε το βρέφος γιο του, πορφυρογέννητο Κωνσταντίνο Δούκα, με την νεότερη κόρη του Ροβέρτου Γυϊσκάρδου. Το 1076 η κόρη του Ροβέρτου Γουισκάρδου Ολυμπιάδα ήλθε στην Κωνσταντινούπολη και έγινε γνωστή ως μέλλουσα σύζυγος του Κωνσταντίνου Δούκα με το όνομα Ελένη. Η διάλυση της γαμικής συμφωνίας και ο εγκλεισμός της σε μονή έγινε μετά την εκθρόνιση του Μιχαήλ Ζ΄ (1071-1078) από τον Νικηφόρο Βοτανειάτη (1076-1081)· D. Polemis, *The Doukai*, London, 1968, 61· Angold, *Byzantine empire*, 129, 130· Α. Παναγοπούλου, *Οι διπλωματικοί γάμοι στο Βυζάντιο (6^{ος}-12^{ος} αι.)*, Αθήνα, 2006, 230, 231. Για τον πόλεμο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού με τους Νορμανδούς, βλ. G. Theotokis, *The Norman campaigns in the Balkans, 1081-1108 AD*, Woodbridge, 2014· M. Meško, *Alexios I Komnenos in the Balkans, 1081-1095*, Switzerland, 2023, 57-200.

54 Angold, *Byzantine empire*, 170· Ostogorsky, Ιστορία, Β΄, 205, Γ΄, 20.

55 Ostogorsky, Ιστορία, Γ΄, 19, 20.

επιδρομές στις περιοχές της Μακεδονίας. Ομοίως και τα σύνορα της βυζαντινής αυτοκρατορίας με τη Σερβία δεν ήταν πλέον ασφαλή. Φυσικά οι περιοχές της Βαλκανικής χερσονήσου δεν λεηλατούνταν μόνο από τους περιπλανώμενους Πατζινάκες, αλλά και από τους Ούζους.⁵⁶

Χαρακτηριστικά, η Άννα Κομνηνή αναφέρει ότι επί βασιλείας Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα ο βυζαντινός στρατός είχε υποστεί συνεχείς ήττες σε όλες τις συγκρούσεις με τους Τούρκους. Μάλιστα τη χρονική στιγμή, κατά την οποία ανέβηκε στον θρόνο ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός, δηλαδή το 1081, η αυτοκρατορία βρισκόταν σε έσχατο κίνδυνο. Οι ανατολικές επαρχίες λεηλατούνταν από τους Τούρκους, οι οποίοι έφταναν πεζοί ή πάνω στα άλογα ακόμη και ως την ίδια τη Δάμαλη (Βόσπορο).⁵⁷

Σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή, ο λόγος για τον οποίο η αυτοκρατορία βρέθηκε σε έσχατο κίνδυνο, ήταν η απουσία αξιόμαχου στρατού. Και μάλιστα αυτό συνέβαινε τη στιγμή που ο Ροβέρτος Γυϊσκάρδος διέθετε αναρίθμητο στράτευμα πεζικού και ιππικού προκαλώντας τον τρόπο στους αντιπάλους του με τον εξοπλισμό και τη στρατιωτική διάταξη του στρατού του.⁵⁸

Η Άννα Κομνηνή επισημαίνει επίσης ότι οι προκάτοχοι του πατέρα της στον αυτοκρατορικό θρόνο ήταν υπεύθυνοι γι' αυτή την κατάσταση, καθώς διέπραξαν σοβαρά λάθη στα πολιτικά και στρατιωτικά ζητήματα.⁵⁹ Και ο Ιωάννης Ζωναράς επιβεβαιώνει τη μαρτυρία της Άννας Κομνηνής αναφέροντας ότι η κατασπατάληση του δημοσίου χρήματος έγινε από όλους αυτούς τους αυτοκράτορες προς ίδιον όφελος και ευχαρίστηση.⁶⁰

Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός οργάνωσε την άμυνα της αυτοκρατορίας όσο μπορούσε καλύτερα, συγκεντρώνοντας κατ'αρχάς στρατιωτικά σώματα και στη συνέχεια δημιουργώντας συμμαχίες σε Ανατολή και Δύση. Ο αυτοκράτορας απέστειλε επιστολές προς όλους τους άρχοντες των Κελτικών χωρών, προσπαθώντας με δώρα, κολακείες και υποσχέσεις να τους πάρει με το μέρος του εναντίον του Γυϊσκάρδου. Την ίδια τακτική ακολούθησε ο Αλέξιος Α΄ και στην Ανατολή. Μέσω επιστολών

⁵⁶ Birkenmeier, Komnenian army, 27, 28· K. M. Setton, *A history of the Crusades*, II, London, 1969, 89.

⁵⁷ Άννα Κομνηνή, I, 114. 35-115. 46.

⁵⁸ Άννα Κομνηνή, I, 120. 21-28· Birkenmeier, Komnenian army, 25.

⁵⁹ Οι στρατιώτες που είχε στη διάθεσή του ο Αλέξιος, δεν ήταν πάνω από τριακόσιοι, και μάλιστα Χωματιανοί ανίσχυροι και απειροπόλεμοι, καθώς και ένας μικρός στρατός μισθοφόρων βαρβάρων από αυτούς που συνήθιζαν να κρατούν το ξίφος επάνω στον δεξί ώμο· Άννα Κομνηνή, I, 110. 90-97, 115. 52-61· αυτοί οι τριακόσιοι μόνο στρατιώτες ήταν ο προσωπικός στρατός του Νικηφόρου Βοτανεινάτη (1078-1081), με τον οποίο είχε εκστρατεύσει εναντίον της Κωνσταντινούπολης το καλοκαίρι του 1077, αποσύροντάς τον από τις ντόπιες αμυντικές δυνάμεις της Μ. Ασίας· Angold, *Byzantine empire*, 119,120.

⁶⁰ Ιωάννης Ζωναράς, 667. 1-7.

ζήτησε στρατιωτική βοήθεια από όλους τους τοπικούς άρχοντες, που κατείχαν φρούρια.⁶¹

Η στρατιωτική ισχύς της βυζαντινής αυτοκρατορίας αυξανόταν σταδιακά από πόλεμο σε πόλεμο από χρόνο σε χρόνο. Μαζί με τα μισθοφορικά στρατιωτικά σώματα, τα οποία υπηρετούσαν από παλιά στο Βυζάντιο, άρχισε να αποκτά και πάλι μεγάλη σπουδαιότητα και ο εγγώριος στρατός από τη Μακεδονία και τη Θεσσαλία. Στον πόλεμο κατά του Ροβέρτου Γυϊσκάρδου δεν υπήρχε στόλος. Στον πόλεμο κατά του Νορμανδού Βοημούνδου και κατά του Τούρκου εμίρη Τσαχά υπήρχε πλέον στόλος, στον οποίο μάλιστα οφειλόταν ένα μέρος της επιτυχίας.⁶²

Η αυτοκρατορία είχε ήδη καταρρεύσει, όπως έχει αναφερθεί, όχι μόνο εξωτερικά, αφού ως γνωστόν όλα τα σύνορά της είχαν παραβιασθεί, αλλά και εσωτερικά πλέον. Η Άννα Κομνηνή αναφέρει συγκεκριμένα ότι η κατάσταση ήταν εξαιρετικά τραγική, καθώς τα βασιλικά ταμεία ήταν παντελώς άδεια.⁶³

Ο αυτοκράτορας χρειαζόταν χρήματα για τη διάσωση της αυτοκρατορίας, δηλαδή για τον εξοπλισμό και την πληρωμή των μισθοφόρων, αλλά και για την προσέλκυση και εξαγορά συμμάχων. Ο Αλέξιος Α΄ ζήτησε από τους συγγενείς και τους φίλους του να του παραδώσουν τα αργυρά και χρυσά αντικείμενά τους για τις ανάγκες της

61 Ο Αλέξιος Α΄ προσπάθησε να πάρει με το μέρος του τον άρχοντα της Λογγιβαρδίας, τον πάπα της Ρώμης, τον αρχιεπίσκοπο της Καπούης και τον βασιλιά της Αλαμανίας, Ερρίκο Δ΄. Συγκεκριμένα, ο αυτοκράτορας, προκειμένου να διασφαλίσει τη συμμαχία με τον Ερρίκο Δ΄ εναντίον των Νορμανδών, ζήτησε να γίνουν όχι μόνο σύμμαχοι αλλά και συγγενείς και να υπογραφεί συμφωνία γάμου για τον Ιωάννη Κομνηνό, γιο του αδελφού του Ισαάκιου και μελλοντικό αυτοκράτορα, μιας και δεν είχε αποκτήσει παιδιά ακόμη. Ο Αλέξιος Α΄ έστειλε στον Ερρίκο Δ΄ της Αλαμανίας δώρα και 140.000 νομίσματα από κατεργασμένο ασήμι και ρωμανάτα παλαιάς ποιότητας. Άννα Κομνηνή, I, 110. 8- 111. 25, 112. 53-114. 34· Ostrogorsky, Ιστορία, Γ΄, 31· ο Αλέξιος, προκειμένου να αντιμετωπίσει την εκστρατεία του Νορμανδού Βοημούνδου κατά της αυτοκρατορίας, ήλθε σε διαπραγματεύσεις ακόμη και με τον πάπα Πασχάλιο Β΄ (1112) για την ένωση των Εκκλησιών, που όμως δεν τελεσφόρησαν· Magdalino, *Empire*, 32· Angold, *Byzantine empire*, 130.

62 Βαράγγοι από τη Θούλη, οι Αθάνατοι, οι Νεμίτζοι, οι Εξκουβίτες, οι Μανιχαίοι και οι Βαρδαριώτες Τούρκοι της Αχρίδας ήταν στρατιωτικά σώματα που υπηρετούσαν από παλιά στο Βυζάντιο· Άννα Κομνηνή, I, 79. 24-46, 126. 13-127. 27· W. Treadgold, *Byzantium and Its Army 284-1081*, London, 1995, 219.

63 Άννα Κομνηνή, I, 142. 51-143. 56· τα βασιλικά ταμεία τα είχε αδειάσει ο προκάτοχος του Αλέξιου, Νικηφόρος Βοτανειάτης (1078-1081) σε τέτοιο βαθμό, ώστε ούτε οι πύλες του θρησαυροφυλακίου δεν έκλειναν πια και μπορούσε, όποιος ήθελε, να περνάει από αυτές μ' όλη του την άνεση· Άννα Κομνηνή, I, 143. 53-55· F. Makk, *The Arpads and the Comneni-political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*, Budapest, 1989, 9· Ostrogorsky, Ιστορία, Γ΄, 19.

αυτοκρατορίας.⁶⁴ Επιπλέον, ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ προέβη σε αναγκαστική κατάσχεση της κινητής εκκλησιαστικής περιουσίας και συγκεκριμένα των χρυσών και αργυρών σκευών, που δεν ήταν σε χρήση.⁶⁵ Η κατάσχεση της εκκλησιαστικής περιουσίας προκάλεσε έντονη δυσαρέσκεια και χλεύη εκ μέρους μελών της εκκλησίας.⁶⁶

Η τραγική οικονομική κρίση ήταν αποτέλεσμα της ολικής κατάρρευσης της κεντρικής εξουσίας, η οποία είχε ξεκινήσει από τα μέσα του 11^{ου} αιώνα, πριν την άνοδο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού στον αυτοκρατορικό θρόνο το 1081. Η οικονομική κατάρρευση είχε επιφέρει υποτίμηση του νομίσματος, αύξηση των φόρων, σκληρή φορολόγηση και γενικά διάλυση του οικονομικού και κοινωνικού ιστού της βυζαντινής αυτοκρατορίας.⁶⁷

Είναι προφανές ότι η κατάσταση έγινε ακόμη πιο δύσκολη για τον λαό, εξαιτίας των καταχρήσεων των εφοριακών υπαλλήλων και των μισθωτών των φόρων. Η εκμίσθωση των φόρων ολόκληρων επαρχιών σε ιδιώτες ήταν σύνηθες φαινόμενο στις αρχές του 12^{ου} αιώνα και είχε ως αποτέλεσμα τον διπλασιασμό των φόρων από τους μισθωτές. Τα αποτελέσματα αυτής της σκληρής φορολόγησης από τους διεφθαρμένους μισθωτές φόρων ήταν εξεγέρσεις και κοινωνική αναταραχή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα των τραγικών αποτελεσμάτων της οικονομικής κατάρρευσης και της ληστρικής φοροεισπρακτικής

⁶⁴ Η εξαθλιωμένη και πάμπτωχη βυζαντινή αυτοκρατορία, σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή, είχε πλέον περιέλθει σε αδιέξοδο και η μητέρα της, αυτοκράτειρα Ειρήνη Δούκαινα, έδωσε πρώτη το παράδειγμα προσφέροντας ό,τι είχε από την πατρική και μητρική περιουσία της στο αυτοκρατορικό νομισματοκοπείο· Άννα Κομνηνή, 143. 72-76.

⁶⁵ Άννα Κομνηνή, I, 144. 85-97.

⁶⁶ Ιωάννης Ζωναράς, 738. 3· η αυτοκρατορική εντολή έγινε γνωστή δια στόματος του σεβαστοκράτορα Ισαακίου στη σύνοδο και το πατριαρχείο και παρά τις αντιδράσεις των περισσοτέρων συνοδικών, η απόφαση του Αλεξίου εγκρίθηκε. Ο Λέων, επίσκοπος της Χαλκηδόνας, ήταν ο πιο δριμύς κατηγορός του αυτοκράτορα. Κατόπιν αυτού αφαιρέθηκε ακόμη το χρυσάφι και το ασήμι από τις πύλες των Χαλκοπρατιών· Άννα Κομνηνή, I, 144. 16-145. 24· Α. Γλαβίνας, *Η ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) περὶ ἱερῶν σκευῶν, κειμηλίων καὶ ἀγίων εἰκόνων ἔρις (1081-1095)*, [Βυζαντινά κείμενα και μελέται 6], Θεσσαλονίκη, 1972· M. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni (1081-1261)*, Cambridge, 1995, 46, 47· Angeliki Panagopoulou, “Nomos and canon in Byzantium; the case of the confiscation of the holy vessels during the reign of Alexios I Komnenos, *Byzantina Symmeikta* 31(2021), 401-430.

⁶⁷ Ιωάννης Ζωναράς, 667. 1-7· η νομισματική έλλειψη είχε ως αποτέλεσμα τη νόθευση των κραμάτων των νομισμάτων· Νικηφόρος Βρυέννιος, 257.16-259.8· Ostrogorsky, *Ιστορία*, Γ΄, 34· η κατάσταση των Ελλήνων σε πολλές περιοχές του Ελλαδικού χώρου, στην Ήπειρο, Μακεδονία, Θεσσαλία και αλλού ήταν εξαθλιωμένη· Γουλιέλμος της Τύρου, 2, 4, 166. 22-39.

πολιτικής στο λαό ήταν η επανάσταση των Κυπρίων το 1042, επί βασιλείας Θεοδώρας και Ζωής (1042).⁶⁸

Η υποτίμηση του νομίσματος όμως και η σκληρή φορολογία συνεχίστηκαν και κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ (1081-1118) και μάλιστα σε μεγαλύτερη έκταση.⁶⁹ Σταδιακά επιτεύχθηκε νομισματική σταθερότητα. Μετά από δέκα χρόνια το, 1091, ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός κατόρθωσε να αναμορφώσει σχεδόν πλήρως το παλαιό νομισματικό και φορολογικό σύστημα, το οποίο ήταν όχι μόνο καταπιεστικό αλλά και χαοτικό. Επιφέροντας κάποιο είδος τάξης στο νομισματικό σύστημα πέτυχε να λειτουργήσει το φορολογικό σύστημα πιο αποτελεσματικά καθιστώντας εφικτή τη συλλογή φόρων.⁷⁰

Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός, άριστος διπλωμάτης, πραγματικά μεγαλοφυής, όπως επισημαίνεται πολύ σωστά από τον Georg Ostrogorsky, κατάφερε να παλινορθώσει τη βυζαντινή αυτοκρατορία σε σημαντικό βαθμό. Μπόρεσε να αντιμετωπίσει τους εχθρούς του, εκμεταλλευόμενος πολύ έξυπνα τις δυνάμεις των συμμάχων του και στρέφοντας τους μεν εναντίον των δε.⁷¹

⁶⁸ Η επανάσταση των Κυπρίων το 1042 επί βασιλείας της Ζωής (1042) προκλήθηκε από την οικονομική κατάρρευση του νησιού εξαιτίας της ληστρικής φοροεισπρακτικής πολιτικής του γενικού φοροεισπράκτορα και δικαστή πρωτοσπαθάρη Θεοφύλακτου· I. Hakket, *Ιστορία της Ορθοδόξου εκκλησίας της Κύπρου*, μετάφρ. Χ. Ι. Παπαϊωάννου, τ. Α΄-Γ΄, Αθήνα, 1923, εδώ Α΄, 76· Ostrogorsky, *Ιστορία*, Γ΄, 34.

⁶⁹ Αυτό επιβεβαιώνεται από το απολογητικό ποίημα του αρχιεπισκόπου της Κύπρου Νικολάου Μουζάλωνος προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄, όπου ο Μουζάλων κατέγραψε τις διαμαρτυρίες του για την εξαθλίωση των Κυπρίων εξαιτίας των καταχρήσεων των φοροεισπρακτόρων, οι οποίοι είχαν μετατρέψει την Κύπρο, ένα νησί ευτυχισμένο σαν τα Ηλύσια πεδία, σε νησί ολέθρου· Σ. Ι. Δοανίδου, *Η παραίτησις του αρχιεπισκόπου Μουζάλωνος από της αρχιεπισκοπής Κύπρου. Ανέκδοτον απολογητικόν ποίημα*, *Ελληνικά*, 7 (1934), 109-150, εδώ στ. 267-283· Ιωάννης Ζωναράς, 737. 6-738. 11.

⁷⁰ Ιωάννης Ζωναράς, 738. 3-11· το νομισματικό σύστημα το οποίο είχε κληρονομηθεί από την ύστερη αρχαιότητα, είχε καταρρεύσει κατά τη διάρκεια του 11^{ου} και 12^{ου} αιώνα και αντικαταστάθηκε από τον Αλέξιο Α΄ με ένα νέο νομισματικό σύστημα. Τέθηκαν σε κυκλοφορία όχι μόνο τα παλαιά, σταθερά και χρυσά νομίσματα του παρελθόντος αλλά και νέα νομίσματα, κατώτερα και μάλιστα ποικίλης αξίας· Ostrogorsky, *Ιστορία*, Γ΄, 34· η νομισματική μεταρύθμιση του Αλεξίου Α΄ έλαβε χώρα το 1090 με κοπή το αργότερο το 1089 των λεγομένων χιγάτων από το γράμμα Χ που ήταν χαραγμένο στο σκήπτρο –λάβαρο του Αλεξίου Α΄, και είχαν χαρακτηριστεί ως «χρυσά τραχέα» ή αλλιώς ως «καλά νομίσματα»· Α. Χριστοφιλοπούλου, *Το πολίτευμα και οι θεσμοί της βυζαντινής αυτοκρατορίας (324-1204). Κράτος, διοίκηση, οικονομία, κοινωνία*, Αθήνα, 2004, 414· το συγκεκριμένο σύστημα έχει χαρακτηριστεί ως η «Κομνηνική επανάσταση» από κάποιους ιστορικούς· M. C. G. Lau, *Emperor John II Komnenos. Rebuilding New Rome 1118-1143*, United Kingdom, 2023, 66.

⁷¹ Ο Αλέξιος χρησιμοποίησε τη Βενετία εναντίον του Νορμανδού Ροβέρτου Γυϊσκάρδου, ο οποίος στόχευε στην απόκτηση του αυτοκρατορικού στέμματος.

Κατά τη βασιλεία των Κομνηνών καθιερώθηκε επίσημα το όνομα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, «Ρωμανία», όπως αποδεικνύεται από αυτοκρατορικές διατάξεις της εποχής και τη συνθήκη του Δυρραχίου.⁷² Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του Βυζαντίου τον 11^ο και 12^ο αιώνα καθορίστηκαν κυρίως από τις επιτυχίες και τις αποτυχίες του Βυζαντινού στρατού στα πεδία των μαχών.⁷³

Κατά τον 12^ο αιώνα μάλιστα υπήρξε πληθυσμιακή αύξηση, διατήρηση των κρατικών εσόδων και κυρίως ενδυνάμωση της οικονομικής θέσης της αριστοκρατίας, η οποία ήταν η κυρίαρχη πολιτική δύναμη στον κρατικό μηχανισμό χάρη στη δύναμη και το κύρος των Κομνηνών. Αυτή η ακμή και η ευημερία προϋποθέτουν φυσικά μια υλική παραγωγή, μια σταθερή αγροτική και δημογραφική βάση με συνειδητές τοπικές παραδόσεις, όπως καταμαρτυρείται από τα σωζόμενα μνημεία.⁷⁴

Κάποιες αποφάσεις του Αλεξίου Α΄ ήταν πράγματι μοιραίες για το μέλλον της αυτοκρατορίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι η βοήθεια που παρείχε η Βενετία στο Βυζάντιο, είχε τεράστιο κόστος για την οικονομία της αυτοκρατορίας. Οι συμφωνίες του Μαΐου του 1082, που υπογράφηκαν από τον δόγη και τον Αλέξιο Α΄, έθεσαν τα θεμέλια της αποικιακής εξάπλωσης της Βενετίας στην Ανατολή, προκαλώντας ταυτόχρονα ισχυρό πλήγμα στο εμπορικό σύστημα της βυζαντινής αυτοκρατορίας.⁷⁵

Το Βυζάντιο έχασε οριστικά την ηγεμονία στη θάλασσα ακριβώς στην περίοδο των Κομνηνών. Οι συμφωνίες του 1082 μεταξύ του αυτοκράτορα και της Βενετίας και του 1111 με την Πίζα αποτελούν τη σημαντικότερη εξέλιξη αυτής της εποχής. Οι ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες θα διαδραμάτιζαν από τούδε και στο εξής αποφαστικό ρόλο στην τύχη του Βυζαντίου. Πολύ εύστοχα ο Georg Ostrogorsky αναφέρει ότι οι παραπάνω συμφωνίες του 1082 αποτελούν γεγονός παγκόσμιας σημασίας, καθώς κατέδειξε την υπεροχή των ανερχόμενων δυνάμεων της Δύσης, που κορυφώθηκε με την άλωση του Βυζαντίου το 1204.⁷⁶

Εξουδετέρωσε τον εμίρη Τζαχά με τη βοήθεια των αντιμαχόμενων εμίρηδων, ενώ κατατρόπωσε τους Πατζινάκες με τη βοήθεια των Κουμάνων. Τέλος ο Αλέξιος χρησιμοποίησε τους σταυροφόρους εναντίον των Τούρκων και τους Τούρκους εναντίον των σταυροφορικών ηγεμονιών· Ostrogorsky, *Ιστορία*, Γ΄, 32.

⁷² Στη συνθήκη του Δυραχίου του 1108, ο Βοημούνδος ορκίστηκε πίστη στον αυτοκράτορα των Ρωμαίων· Άννα Κομνηνή, I, 422. 12-26.

⁷³ Kazhdan-Epstein, *Αλλαγές*, 122.

⁷⁴ A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο (900-1200)*, μετάφρ. Ε. Σταμπόγλη, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1997, 136.

⁷⁵ Το κυριότερο από τα προνόμια που εξασφάλισαν οι Βενετοί, ήταν ότι ήταν ελεύθεροι να ασκούν τις εμπορικές τους συναλλαγές σε όλη την αυτοκρατορία, ακόμη και στην πρωτεύουσα, χωρίς να πληρώνουν φόρο· Ostrogorsky, *Ιστορία*, Γ΄, 22.

⁷⁶ Ostrogorsky, *Ιστορία*, Γ΄, 19, 20, 32.

Τελικώς ο Αλέξιος Α΄ κατόρθωσε ύστερα από ένα αδιάκοπο αγώνα να παλινρθώσει την αυτοκρατορία σε σημαντικό βαθμό λαμβάνοντας μια σειρά ριζικών μέτρων, όπως τον θεσμό της πρόνοιας. Επί βασιλείας του ο θεσμός της πρόνοιας έλαβε καθαρά στρατιωτικό χαρακτήρα, ο οποίος διατηρήθηκε μέχρι και την πτώση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ο προνοιάριος ονομαζόταν στρατιώτης, γιατί η βασική του υποχρέωση ήταν η στρατιωτική υπηρεσία.⁷⁷

Ο θεσμός της πρόνοιας ήταν η πιο εντυπωσιακή έκφραση του τύπου της φεουδαρχίας, που επικράτησε στο Βυζάντιο για στρατιωτικούς σκοπούς και σ' αυτόν οφείλεται κατά κύριο λόγο η ισχύς της στρατιωτικής αριστοκρατίας, που την εκπροσώπησε η δυναστεία των Κομνηνών. Ο Αλέξιος Α΄ έδωσε προβάδισμα στις φεουδαρχικές δυνάμεις της επαρχίας εναντίον των οποίων είχαν πολεμήσει οι αυτοκράτορες του 10^{ου} αιώνα. Αυτοί πλέον οι μεγάλοι ολιγάρχες έγιναν στυλοβάτες του κρατικού και στρατιωτικού μηχανισμού. Τελικώς ο Αλέξιος Α΄ δημιούργησε με τον θεσμό της πρόνοιας, σύμφωνα με τον M. Angold, ένα νέο περιουσιακό δικαίωμα με σκοπό την στήριξη της θέσης της αριστοκρατίας.⁷⁸

Ουσιαστικά η πρόνοια ήταν ένας φορολογικός θεσμός, σύμφωνα με τον οποίο ο αυτοκράτορας παρείχε για αόριστο χρονικό διάστημα, συνήθως ισοβίως αλλά όχι κληρονομικά, σε ένα φυσικό ή νομικό πρόσωπο κρατική γη για τη δυνατότητα είσπραξης των φόρων ή των εσόδων.⁷⁹

Ο Αλέξιος Α΄ επέφερε και ορισμένες τροποποιήσεις στο λεγόμενο *χαριστήκιον* ένα μέτρο, το οποίο αφορούσε τη μεταβίβαση της διοίκησης των μονών και μοναστηριακών περιουσιών σε λαϊκούς. Ο αυτοκράτορας

⁷⁷ Ostrogorsky, Ιστορία, Γ', 36.

⁷⁸ Οι παλαιοί στρατιώτες της μέσης βυζαντινής περιόδου ήταν μικροκαλιεργητές, ενώ πλέον στην εποχή των Κομνηνών οι προνοιάριοι στρατιώτες προέρχονταν από τις τάξεις της φεουδαρχικής αριστοκρατίας και κυρίως της κατώτερης. Το φεουδαρχικό σύστημα στο Βυζάντιο επιταχύνθηκε, ενισχύθηκε και στη συνέχεια μεταδόθηκε και στις νοτιοσλαβικές χώρες. Ostrogorsky, Ιστορία, Γ', 36, 37, 40. η νέα αυτοκρατορική ιεραρχία στελεχωμένη από τους συγγενείς του αυτοκράτορα ανέλαβε όχι μόνο τη διοίκηση μεγάλων περιοχών της αυτοκρατορίας αλλά έγινε και αποδέκτης των εισοδημάτων αυτών των περιοχών. Το δημόσιο χρήμα, το οποίο διατίθετο κατά την βούληση του αυτοκράτορα, υπό τη μορφή μεγάλων χορηγιών ονομάστηκε πρόνοια. Angold, Byzantine empire, 148, 156.

⁷⁹ Στο Τυπικόν του Παντοκράτορα αναφέρεται ότι είχε παραχωρηθεί προφανώς από τον Αλέξιο Α΄ το δια βίου προνόμιο εκμετάλλευσης γης στο Εξαμίλιο, που βρισκόταν στην αγορά του Βραχιονίου, ως πρόνοια στον θανόντα Συνοδινό. P. Gautier, *Le Typikon du Christ Sauver Pantocrator*, Paris, 1974, 117. η πρόωμη εξέλιξη του θεσμού της πρόνοιας δεν είναι ξεκάθαρη, καθώς μαρτυρείται μόνο σε μια χούφτα πηγές του 12^{ου} αιώνα. M. C. Bartusis, *Land and privilege in Byzantium. The Institution of Pronoia*, Cambridge-New York, 2012, 33, 36. Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β' Κομνηνός, 184-186.

είχε πλέον το δικαίωμα εκχώρησης της μοναστηριακής περιουσίας σαν ένα είδος προνομίου.⁸⁰

Φυσικά υπάρχουν και άλλες εξελίξεις, οι οποίες είναι αποτέλεσμα των αλλαγών που επέφερε ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός. Επί Αλεξίου παρατηρείται, εξάλλου, μία χαλάρωση στην άκαμπτη συγκεντρωτική βυζαντινή γραφειοκρατία και εξαφάνιση της αυστηρής ιεραρχικής τάξης.⁸¹ Ο Αλέξιος άλλαξε τη διοικητική δομή της αυτοκρατορίας. Κυβερνούσε όχι μόνο ως ηγεμόνας αλλά και ως δεσπότης αντιμετωπίζοντας και αποκαλώντας την αυτοκρατορία «Οίκο» του.⁸²

Η επικράτηση της στρατιωτικής αριστοκρατίας των Κομνηνών προξένησε μία μεγάλη αλλαγή στον κοινωνικό χώρο, συντελώντας καταλυτικά στην αποδόμηση της πανίσχυρης αστικής τάξης του 11^{ου} αιώνα. Συγκεκριμένα, η πολιτική ελίτ του παρελθόντος, δηλαδή οι συγκλητικοί, αντιμετωπίζονταν κοινωνικά πλέον ως κατώτεροι. Οι γάμοι μελών της κρατικής γραφειοκρατίας με γόνους της στρατιωτικής αριστοκρατίας απαγορεύονται πλέον ως μη επιθυμητοί επί Κομνηνών.⁸³

Μπορεί ο 11^{ος} και 12^{ος} αιώνας να ήταν μία μακρά περίοδος κοινωνικών αναταραχών και πολεμικών συγκρούσεων με όλα τα γνωστά επακόλουθα, ήταν όμως παράλληλα και περίοδος μεγάλων πνευματικών εξελίξεων, ιδεολογικών και φιλοσοφικών τάσεων. Μάλιστα σύμφωνα με τους Α. Kazhdan και Α. Epstein τίθεται σε αμφισβήτηση η παραδοσιακή άποψη ότι ο 11^{ος} και 12^{ος} αιώνας ήταν περίοδοι παρακμής και αποσύνθεσης. Οι Α. Kazhdan και Α. Epstein θεωρούν ότι το Βυζάντιο κατόρθωσε να παραμείνει ζωντανό και οικονομικά υγιές. Η άποψή τους αυτή βασίστηκε στο γεγονός ότι κατά τη διάρκεια αυτών των δύο αιώνων έλαβαν χώρα θεμελιώδεις πολιτισμικές αλλαγές.⁸⁴

Ουσιαστικά τον 11^ο αιώνα ξεκίνησε η δεύτερη μεγάλη περίοδος της ιστορίας της βυζαντινής αυτοκρατορίας η οποία έθεσε τα θεμέλια του δεύτερου βυζαντινού ουμανισμού, με μια έννοια όμως περισσότερο

80 Το μέτρο αυτό ήδη ευρύτατα διαδεδομένο κατά τον 11^ο αιώνα απέβλεπε στην οικονομική ανάπτυξη των μονών. Είχε προκαλέσει πολλές καταχρήσεις και είχε δημιουργήσει μεγάλη δυσαρέσκεια στον κλήρο. Βεβαίως δεν είναι απίθανο πίσω από αυτό το μέτρο, όπως αναφέρεται από τον Georg Ostrogorsky, να υποκρύπτεται η πρόθεση του αυτοκράτορα για τον έλεγχο της εκκλησιαστικής περιουσίας· Ostrogorsky, Ιστορία, Γ΄, 37, 38· σφοδρός πολέμιος του Αλεξίου Α΄ υπήρξε ο Ιωάννης Οξείτης, καθώς τον κατηγορούσε ότι ήθελε να περιορίσει την ανεξαρτησία της Εκκλησίας· Angold, Church and Society, 66.

81 Άννα Κομνηνή, I, 95. 59-96. 97· Ostrogorsky, Ιστορία, Γ΄, 32.

82 Ιωάννης Ζωναράς, 766. 13-16· Kazhdan-Epstein, Αλλαγές, 120.

83 Στο παρελθόν οι γάμοι μεταξύ των δύο κοινωνικών ομάδων ήταν συχνοί. Τη χρονική αυτή στιγμή το χάσμα μεταξύ τους ήταν πλέον αγεφύρωτο· Kazhdan-Epstein, Αλλαγές, 118.

84 Kazhdan-Epstein, Αλλαγές, 67.

«φιλολογική».⁸⁵ Ο 11^{ος} αιώνας ήταν η εποχή της ωρίμανσης του κλασσικού ανθρωπισμού. Και αυτή η ωρίμανση επέδρασε σ' όλα τα πεδία του πνευματικού βίου, προς την φιλοσοφική διάνοηση, τη θύραθεν παιδεία και Γραμματεία, την ιστοριογραφία και τη Ρητορεία. Η ανακαίνιση μάλιστα του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινουπόλεως εντάσσεται σε αυτές τις γενικότερες ροπές.⁸⁶

Από το δεύτερο μισό του 11^{ου} αιώνα και κατά τη διάρκεια του 12^{ου} αιώνα συντελέστηκε η ανάπτυξη του ελληνισμού κατά τέτοιο τρόπο μάλιστα, ώστε αυτή να εξελιχθεί σε κυρίαρχη πλέον τάση. Σύμφωνα με τον Antony Kaldellis, ο Κομνήνιος ελληνισμός ήταν περισσότερο θέμα υψηλού πολιτισμού ενός τμήματος της κοινωνίας, της ελίτ, και όχι του συνόλου της βυζαντινής κοινωνίας.⁸⁷ Η πνευματική αναγέννηση του 11^{ου} και του 12^{ου} αιώνα κορυφώθηκε κατά τους επόμενους αιώνες (13^{ος}-14^{ος} αιώνα).⁸⁸

Κατά τη χρονική αυτή περίοδο, παρότι η αυτοκρατορία ήταν υπό διάλυση εξαιτίας των επιθέσεων των εξωτερικών εχθρών σε όλα τα σύνορά της, εν τούτοις υπήρξε μία ενότητα πνευματικής κληρονομιάς και γλώσσας. Αυτοί οι δύο άξονες, δηλαδή ο φιλοσοφικός λόγος με τη γλώσσα της αρχαίας Ελλάδας και το ορθόδοξο θεολογικό δόγμα, λειτούργησαν ενωτικά αντισταθμίζοντας την απώλεια από την καταρρέουσα, άλλοτε παντοδύναμη, κεντρική διοίκηση.⁸⁹

85 P. Lemerle, *Ο πρώτος Βυζαντινός ουμανισμός*, μετάφρ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μ.Ι.Ε.Τ., 3^η εκδ., Αθήνα, 2001, 282, 283.

86 Σπουδαίοι εκπρόσωποι αυτής της πνευματικής αναγέννησης του 11^{ου} αιώνα ήταν ο Μιχαήλ Ψελλός, ο μεγαλύτερος βυζαντινός φιλόσοφος και ταυτόχρονα ο πρώτος μεγάλος ουμανιστής, ο σπουδαίος ποιητής Ιωάννης Μαυρόπουλος, ο νομομαθής Ιωάννης Ξιφιλίνος, ο Κωνσταντίνος Λειχούδης, ο ιστορικός Ιωάννης Σκυλίτζης, ο Μιχαήλ Ατταλειάτης και πολλοί άλλοι λόγιοι. Η ανακαίνιση μάλιστα του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινουπόλεως εντάσσεται σε αυτές τις γενικότερες ροπές. Δ. Ζακυνθινός, *Βυζαντινή Ιστορία (324-1071)*, εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα- Γιάννενα, 1989, 511.

87 Πολλοί ιστορικοί θεωρούν σήμερα την Κομνήνεια περίοδο ως την αρχή του εθνικού ελληνισμού, ο οποίος αναδύθηκε κυρίως στο Βυζάντιο από το 13^ο αιώνα και μετά. Α. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium*, N. York, 2007, 225, 226· η κυρίαρχη ελίτ της αυτοκρατορίας θεωρούσε το κλασικό παρελθόν ως φυσική κληρονομιά της, καθώς και ότι αυτό τη διαφοροποιούσε από τους βαρβάρους γείτονές της. Kazhdan-Erstein, *Αλλαγές*, 257.

88 Η υψηλή ιστοριογραφία ήταν αποκλειστικά στα χέρια πριγκίπων, πριγκιπισσών και ανωτέρων αξιωματούχων της Αυλής, όπως η Άννα Κομνηνή, ο Μιχαήλ Γλυκάς, ο Ιωάννης Ζωναράς. Η. G. Beck, *Η Βυζαντινή χιλιετία*, μετάφρ. Δ. Κούρτοβικ, Μ.Ι.Ε.Τ., 3^η ανατύπωση, Αθήνα, 2005, 416.

89 Παραδείγματα προσπαθειών συγκερασμού των δύο αξόνων είναι τα έργα του Ευστράτιου της Νίκαιας (1050-1120), του Νικόλαου της Μεθώνης και του ησυχαστή και νεοπλατωνιστή θεολόγου Κάλλιστα Καταφυγιώτη. Κ. Αθανασόπουλος, *Βυζαντινός και Δυτικός κόσμος – συγκλίσεις και αποκλίσεις*, Α', Ε.Α.Π, Πάτρα, 2000, 106.

Ο 12^{ος} αιώνας υπήρξε περίοδος εξαιρετικής άνθησης της παιδείας, γεγονός που οφειλόταν στο κλίμα σχετικής σταθερότητας που εξασφάλισαν οι Κομνηνοί αυτοκράτορες, παρά τις κατά καιρούς δυσχέρειες από την επιβουλή εξωτερικών και εσωτερικών εχθρών.⁹⁰

Η ρητορική και η ποίηση παρουσιάζουν επίσης μεγάλη άνοδο. Την περίοδο αυτή έζησαν μεγάλοι ρήτορες, συγγραφείς και ποιητές. Έχουμε τότε και τα πρώτα λογοτεχνικά έργα γραμμένα στη δημώδη γλώσσα, όπως για παράδειγμα τα ποιήματα του Θεόδωρου Πρόδρομου.⁹¹

Η βυζαντινή τέχνη ήταν και αυτή σε μεγάλη άνθηση, καθώς η ώριμη περίοδος της, εντοπίζεται χρονικά κατά την περίοδο 1000-1150. Η μεγάλη ακτινοβολία της πέρασε τα όρια της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Συγκεκριμένα η βυζαντινή ζωγραφική στα μέσα του 12^{ου} αιώνα σημειώνει μια καμπή μεν αλλά και την απαρχή μιας ταχύτερης εξέλιξης της.⁹²

Η συμβολή του υλικού πολιτισμού του Βυζαντίου στην παγκόσμια κληρονομιά έχει προ πολλού αναγνωρισθεί. Τα έργα τέχνης (κτίρια, εικονογραφημένα χειρόγραφα, ψηφιδωτά, λογοτεχνικά και φιλοσοφικά κείμενα καθώς και άλλα είδη τέχνης, αποτελούν τον υλικό πολιτισμό του Βυζαντίου.⁹³

Η Κωνσταντινούπολη την περίοδο των σταυροφοριών ήταν μία από τις πιο θαυμαστές πόλεις στον κόσμο. Πολλοί συγγραφείς μιλούν για τον αμέτρητο πλούτο της, τα μεγαλοπρεπή ανάκτορα καθώς και τις εκκλησίες της, που ήταν γεμάτες πολύτιμα σκεύη και ιερά λείψανα.⁹⁴ Οι τροβαδούροι της Δύσης, στους οποίους είχε φθάσει η φήμη για το μεγαλείο αυτής της πόλης, μιλούν για την Κωνσταντινούπολη ως μια χώρα ονειρική, καθώς τη φαντάζονται μέσα στη λάμψη του χρυσού.⁹⁵

Το ανάκτορο των Βλαχερνών του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού είχε θέα στον Κεράτιο κόλπο, καθώς βρισκόταν στο βορειο-δυτικό μέρος του

90 Η. Νέσσερης, *Η παιδεία στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 12^ο αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμ. Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Α΄, Ιωάννινα, 2004, 391, 396.

91 P. Magdalino, "The Pen of the Aunt: Echoes of the Mid-Twelfth Century in the Alexiad", στο: *Anna Komnene and Her Times*, έκδ. T. Gouma-Peterson, New York, 2000, 15-43, εδώ 15.

92 C. Mango, *Βυζάντιο. Η Αυτοκρατορία της νέας Ρώμης*, μετάφρ. Δ. Τσουγκαράκης, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα, 1999, 322, 323.

93 Kazhdan-Epstein, *Αλλαγές*, 19, 20.

94 C. Diehl, *Figures byzantines*, Paris, 1913, 1-2· J. A. Brundage, «An errant crusader – Stephen of Blois», *Traditio* 16 (1960), 380-395, εδώ 384.

95 O Fulcher της Chatres, ο οποίος είχε φτάσει στην Κωνσταντινούπολη τον Μάη του 1097 μαζί με τον στρατό του Ούγωνα του Vermandois και διέμενε εκεί, θαύμασε τον πλούτο και το μεγαλείο της βυζαντινής πρωτεύουσας· P. Rousset, *Histoire des Croisades*, Paris, 1957, 76, 78.

Κεράτιου κόλπου και του Egrî Karou. Διέθετε πολυτελή διάκοσμο μιας και και υπήρξε η αυτοκρατορική κατοικία των Κομνηνών.⁹⁶

Η αναγέννηση του Βυζαντίου απαιτήσε τη συνεργασία με τη Δύση. Το αποτέλεσμα ήταν η αλληλοδιείσδυση του Βυζαντίου και της Δύσης με έναν τρόπο, που δεν είχε γίνει ποτέ πριν. Τα σύνορα του Βυζαντίου είχαν γίνει όλο και πιο διαπερατά. Παράλληλα η Βυζαντινή επιρροή εξαπλωνόταν στις δυτικές χώρες και στις χώρες των σταυροφόρων.⁹⁷ Η επίδραση της ελληνικής γραμματείας στη Δύση είναι γνωστή. Επίσης οι επιστημονικές γνώσεις, οι οποίες είχαν συγκεντρωθεί από τους Βυζαντινούς, διαδίδονταν με αργό ρυθμό.⁹⁸

Ο μεγάλος αριθμός ξένων που έρχονταν στο Βυζάντιο είτε σαν έμποροι, είτε σαν μισθοφόροι από Δύση και Ανατολή, στους δύο αυτούς αιώνες 11^ο και 12^ο ήταν αναπόφευκτο να επιδράσουν στην κοινωνία. Κυρίως η ένταξη των ξένων και η ολοένα αυξανόμενη επιρροή τους στην κυρίαρχη τάξη του Βυζαντίου προκάλεσε την αντίδραση και δυσφορία των γηγενών Βυζαντινών, όπως για παράδειγμα του Νικήτα Χωνιάτη.⁹⁹

Εν τούτοις παρά τις διαμαρτυρίες τους ο αυξανόμενος αριθμός ξένων αριστοκρατών στη βυζαντινή κοινωνία παρουσίασε εξαιρετική ικανότητα αφομοίωσης. Οι περισσότερες επιρροές για τις οποίες υπάρχουν στοιχεία, ήταν όντως επιδερμικές.¹⁰⁰ Επίσης θα πρέπει να αναφέρουμε ότι η παρουσία των Δυτικών δεν περιορίστηκε μόνο σε εμπόρους και μισθοφόρους, καθώς υπήρξαν κάποιοι Δυτικοί, οι οποίοι είχαν λόγια ενδιαφέροντα.¹⁰¹

Οι πολιτικές εξελίξεις, οι οποίες κυριάρχησαν κατά το τελευταίο τέταρτο του 11^{ου} αιώνα και κατά τον 12^ο αιώνα, στηρίχθηκαν επάνω σε πολιτικές ιδεολογίες του παρελθόντος. Μέσω αυτών των πολιτικών ιδεολογιών καλλιεργήθηκε το ιδεώδες πρότυπο του αυτοκράτορα πολεμιστή, το οποίο απέκτησε μάλιστα μνημειώδες διαστάσεις στα έργα του Ευσταθίου, επισκόπου της Θεσσαλονίκης.¹⁰² Ένας ορθόδοξος

96 A. van Millingen, *Byzantine Constantinople, the walls of the city and adjoining sites*, London, 2005, 122· το παλάτι προκαλούσε τον θαυμασμό ιδιαίτερα για τις καλλιμάρμαρες αυλές του και τη μεγάλη κεντρική αίθουσα από πορφύρα, καθώς και για τον πλούτο των διακοσμητικών στοιχείων· T. Talbot-Rice, *Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός βίος των Βυζαντινών*, μετάφρ. Φανούριος Βώρος, Αθήνα, 1986, 55.

97 Angold, *Byzantine empire*, 170.

98 Kazhdan-Epstein, *Αλλαγές*, 277.

99 Kazhdan-Epstein, *Αλλαγές* 275, 276.

100 C. M. Brand, «The Turkish element in Byzantium, Eleventh, Twelfth Centuries», *DOP* 43 (1989), 1-25, εδώ 1· Kazhdan-Epstein, *Αλλαγές*, 273-277· J. Harris, *Το Βυζάντιο και οι Σταυροφορίες*, μετάφρ. Λ. Καρατζάς, Αθήνα, 2004, 19, 20.

101 Στην αυλή του λατινόφιλου αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνού (1143-1180) έζησαν δύο γνωστοί λόγιοι αδελφοί, ο Leo Tuscus και ο Ugo Eterianus, οι οποίοι έπαιζαν κομβικό ρόλο στην ανακάλυψη του βυζαντινού πολιτισμού του 12^{ου} αιώνα από τη Δύση· Suarez, *From Greek to Latin*, 91.

102 Kazhdan-Epstein, *Αλλαγές*, 178, 182, 183.

αυτοκράτορας ήταν η εικόνα του σύμπαντος, μίμηση του Λόγου-Χριστού και απόστολος της πίστης του Θεού απέναντι στους ειδωλολάτρες. Η πολιτική ιδεολογία δεν εμφανίστηκε για πρώτη φορά σ' αυτούς τους αιώνες.¹⁰³

Σύμφωνα με τον ιστορικό Μιχαήλ Ατταλειάτη και τον αρχιεπίσκοπο της Αχρίδας Θεοφύλακτο, ο ορθόδοξος αυτοκράτορας ήταν ο κύριος εκφραστής της ενσάρκωσης του ίδιου του κράτους. Έπρεπε πέραν της αριστοκρατικής καταγωγής να εμφορείται από αρετές και να μην διακατέχεται από το πάθος της αναζήτησης της ευτυχίας.¹⁰⁴

Βεβαίως αυτή η νέα, φιλοσοφική αντίληψη σχετικά με τον ιδανικό ηγεμόνα έγινε δεκτή και από τους συγγραφείς και ποιητές του 12^{ου} αιώνα. Ο Ιωάννης Κομνηνός, σύμφωνα με τον Θεόδωρο Πρόδρομο, ήταν το ιδανικό πρότυπο του πολεμιστή αυτοκράτορα, που καταδίωκε τους εχθρούς, όπως ο κυνηγός καταδιώκει τα θηράματα.¹⁰⁵ Οι Alexander Kazhdan και Ann Wharton Epstein επισημαίνουν πολύ σωστά ότι το κυνήγι, η αγαπημένη απασχόληση των Κομνηνών, υπήρξε μετά τον πόλεμο μέρος της δημόσιας εικόνας του αυτοκράτορα ασκώντας πολύ μεγάλη επίδραση στην αυτοκρατορική εικονογραφία.¹⁰⁶

Από τα μέσα του 11^{ου} αιώνα κυκλοφορούν για πρώτη φορά νομίσματα αυτοκρατόρων με στρατιωτική περιβολή όπως του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (1042-1055) και του αυτοκράτορα Ισαάκιου Α' Κομνηνού (1057-1059).¹⁰⁷ Οι τρεις Κομνηνοί αυτοκράτορες Αλέξιος, Ιωάννης και Μανουήλ, έκοψαν νομίσματα, τα οποία έφεραν τις μορφές στρατιωτικών αγίων αντί για τις δικές τους στρατιωτικές απεικονίσεις.¹⁰⁸ Ο άγιος Δημήτριος ήταν ο προστάτης του Αλεξίου μετά από ένα όνειρό του και γι' αυτό τον λόγο ο άγιος απεικονιζόταν στα νομίσματά του, ενώ το ίδιο

¹⁰³ Ο επίσκοπος της Καισαρείας της Παλαιστίνης, Ευσέβιος (280-339), ήταν ο πρώτος, που διατύπωσε την ιδέα ότι ο αυτοκράτορας λειτουργεί ως εντολοδόχος του Θεού· Beck, Βυζαντινή χιλιετία, 130, 131.

¹⁰⁴ A. Kazhdan, «The aristocracy and the imperial idea», στο: *The Byzantine Aristocracy. IX-XIII centuries*, (Bar International series 221), εκδ. M. Angold, B.A.R., Oxford, 1984, 43-57, εδώ 46.

¹⁰⁵ Kazhdan - Epstein, Αλλαγές, 177, 178.

¹⁰⁶ Ο αυτοκράτορας Μανουήλ διακόσμησε το παλάτι του στις Βλαχέρνες τόσο με σκηνές κυνηγιού, όσο και με απεικονίσεις τόσο των δικών του μαχών, όσο και διαφόρων περιωνύμων μαχών της αρχαιότητας· Kazhdan-Epstein, Αλλαγές, 182, 183.

¹⁰⁷ Ο Κωνσταντίνος Μονομάχος έκοψε μιλιαρήσια, στα οποία απεικονίζεται αρματωμένος με ένα σταυρό στο δεξί του χέρι και το αριστερό του χέρι να ακουμπά στη λαβή του σπαθιού του. Ο δε αυτοκράτορας Ισαάκιος Α' Κομνηνός (1057-1059) εμφανίζεται σε χρυσά νομίσματά του να πιάνει με το αριστερό του χέρι το θηκάρι, ενώ έχει ακουμπισμένο το δεξί στο ξίφος του. Η απεικόνιση αυτή προκάλεσε τις κατηγορίες των συγχρόνων του ότι υπαινίσσετο ότι την εξουσία την είχε αντλήσει από το σπαθί του και όχι από τον Θεό· Kazhdan-Epstein, Αλλαγές, 185.

¹⁰⁸ Kazhdan-Epstein, Αλλαγές, 185.

ίσχυε για τον άγιο Γεώργιο στα νομίσματα του Ιωάννη και για τον άγιο Θεόδωρο στα νομίσματα του Μανουήλ.¹⁰⁹

Η έννοια της πορφυρογέννησης, ως ιδεολογία και προπαγάνδα, έφθασε και αυτή στο απόγειό της κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ (1081-1118)¹¹⁰, προβαλλόμενη μάλιστα επίμονα στις αυτοκρατορικές σφραγίδες και στα νομίσματα. Εξακολούθησε δε να κατέχει κεντρική θέση στους χρόνους της βασιλείας του Ιωάννη Β΄.¹¹¹

Οι πολιτικές ιδεολογίες επέφεραν πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις και φυσικά αλλαγές. Ο Jean Claude Cheynet αναφέρει ότι ο Αλέξιος Α΄ κατάφερε να συνδεθεί με συμμαχίες οι οποίες επικυρώνονταν είτε με δωρεές είτε με γάμο και απονομή τίτλων σε μέλη των ισχυρότερων αριστοκρατικών οίκων της αυτοκρατορίας. Οι οίκοι αυτοί βρισκόνταν στην κορυφή της κοινωνικής διαστρωματώσης, πλέον μαζί με την οικογένεια του αυτοκράτορα. Χάρη σε αυτή την έξυπνη γαμική πολιτική του Αλεξίου Α΄ επιτυγχάνεται πολιτική σταθερότητα στο διάστημα 1100-1180, αφού πλέον δεν υπήρξαν οι εξεγέρσεις και οι συνομοσίες του 11^{ου} αιώνα.¹¹²

Στα τέλη του 11^{ου} αιώνα και σε όλη τη διάρκεια του 12^{ου} αιώνα οι γάμοι με μέλη ξένων δυναστικών οίκων έγιναν βαθμιαία συχνότεροι, καθώς είχαν σταδιακά καταρρεύσει ορισμένοι παραδοσιακοί φραγμοί του παρελθόντος.¹¹³ Η γαμική αυτή πολιτική χρησιμοποιήθηκε και από

109 Ο Αλέξιος ονειρεύτηκε ότι ήταν μέσα στον ναό του Αγίου Δημητρίου, όπου μία φωνή, που έβγαινε μέσα από την εικόνα του αγίου, τον καθησύχασε διαβεβαιώνοντάς τον για την νίκη του εναντίον των Νορμανδών την επόμενη μέρα· Άννα Κομνηνή, 155. 56-156. 61· Kazhdan-Epstein, *Αλλαγές*, 177, 178, 184, 185· αποφασιστικός παράγοντας στην καθιέρωση του Αγίου Δημητρίου ως προστάτη της αυτοκρατορίας φαίνεται ότι ήταν γεγονότα συνδεδεμένα με την Νορμανδική εισβολή στη Θεσσαλία το 1082· P. Ł. Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints: Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843-1261)*, Leiden, 2010, 115, 116.

110 Η σημαντικότητα της έννοιας της πορφυρογέννησης καθίσταται εμφανής ακόμη και στη συνθήκη του Δυρραχίου, όπου ο Βοημούνδος το 1108 ορκίστηκε πλήρη υποταγή στον Αλέξιο και στον πορφυρογέννητο Ιωάννη· Άννα Κομνηνή, 422. 12-18.

111 Η Άννα Κομνηνή, στον πρόλογο της *Αλεξιάδας* μόνο, αναφέρει δύο φορές ότι ήταν πορφυρογέννητη και πορφυροθρεμμένη· Άννα Κομνηνή, 5. 10-11, 9. 9-10· φυσικά η έννοια της πορφυρογέννησης υπήρχε ανέκαθεν στο Βυζάντιο. Κατέχει δε σημαντική θέση στα έργα του μεγαλύτερου ποιητή της εποχής των Κομνηνών, του Θεόδωρου Πρόδρομου· V. Stanković, «La Porphyrogénèse à Byzance des Comnènes», *Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines* 45 (2008), 99-108, εδώ 102.

112 J. C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris, 1990, 369, 370, 371, 372.

113 Βλ. Άννα Κομνηνή, 113. 9-114. 23, σχετικά με την πρεσβεία του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού στον Γερμανό αυτοκράτορα Ερρίκο Δ΄. Τον 10^ο αιώνα ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ΄ (913-959) είχε απαγορεύσει τους γάμους ανάμεσα σε βυζαντινές πριγκίπισσες και ξένους ηγεμόνες. Φυσικά υπήρξαν κάποιες εξαιρέσεις, οι οποίες οφείλονταν καθαρά σε λόγους ανωτέρας βίας· Kazhdan-Epstein, *Αλλαγές*, 271, 272.

τον γιο του Αλέξιου Α΄, τον Ιωάννη Β΄, και ως εκ τούτου έγιναν τουλάχιστον εννέα γάμοι γιων και θυγατέρων των Κομνηνών με μέλη αποκλειστικά άλλων βασιλικών οικογενειών μόνο κατά την περίοδο της βασιλείας του.¹¹⁴

Μία άλλη μεγάλη εξέλιξη σε αυτό το χρονικό διάστημα λαμβάνει χώρα στον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας και της φιλανθρωπίας. Η πρόνοια δεν είναι έργο αποκλειστικά της εκκλησίας και των μοναστηριών, αλλά της άρχουσας τάξης και του κράτους.

Το κράτος συντηρεί ορφανοτροφεία, άσυλα, πτωχοκομεία, γηροκομεία, εκπαιδευτήρια και νοσοκομεία. Ο Αλέξιος Α΄ δημιουργεί και συντηρεί οικονομικά την πόλη Ορφανοτροφείο.¹¹⁵ Ο Ιωάννης Β΄ ακολούθησε το παράδειγμα του πατέρα του. Γι' αυτό το θέμα θα αναφερθούμε εκτενώς σε επόμενη ενότητα.

Στον κοινωνικό χώρο επίσης παρατηρείται επικράτηση των γυναικών της αριστοκρατίας κατά τη διάρκεια της βασιλείας των Κομνηνών. Αυτές οι γυναίκες θεμελίωσαν μοναστικά ιδρύματα και προστάτευσαν λόγιους, ενώ έλαβαν ενεργό μέρος στην πολιτική.¹¹⁶ Κατά τον Michael Angold, το μοναστήρι ήταν όχι μόνο το κέντρο του ενδιαφέροντος αλλά και ο καθρέπτης της Βυζαντινής κοινωνίας, καθώς ήταν όχι μόνο το μέσο έκφρασης των ιδεών αυτής, αλλά παράλληλα και ένας τρόπος κάλυψης πολλών αναγκών της. Ο αυτοκρατορικός οίκος των Κομνηνών υπήρξε προστάτης των μοναχών και γενναϊόδωρος χορηγός πολλών μοναστηριών.¹¹⁷

¹¹⁴ Ο Μανουήλ έκανε ευρεία χρήση της πολιτικής των επιγαμιών όχι μόνο ως μέσο διευθέτησης και βελτίωσης των πολιτικών σχέσεων της αυτοκρατορίας με ξένους δυναστικούς οίκους αλλά και ενίσχυσης της αυτοκρατορίας οικονομικά και στρατιωτικά. Για παράδειγμα ο γάμος της ανηψιάς του Θεοδώρας, η οποία παντρεύτηκε τον βασιλιά της Ιερουσαλήμ, Βαλδουίνο Γ΄, το 1158, του εξασφάλισε την επικυριαρχία του πριγκιπάτου της Αντιόχειας και μεγάλο οικονομικό ποσό. Παναγοπούλου, Διπλωματικοί γάμοι, 232-258, 302, 303.

¹¹⁵ Ιωάννης Ζωναράς, 744. 16-745. 2· με αυτοκρατορικά χρυσόβουλα ο μέγας ορφανοτρόφος διασφάλιζε τη σίτιση και τη διαβίωση των ανθρώπων αυτής της πόλης· Άννα Κομνηνή, 484. 83-90.

¹¹⁶ Άννα Κομνηνή, 100. 10-104. 23· L. Garland, *Byzantine empresses*, London, 1999, 187.

¹¹⁷ Η μητέρα του Αλεξίου Α΄, Άννα Δαλασσηνή, έκτισε το μοναστήρι του Παντεπόπτη Χριστού στην Κωνσταντινούπολη, η Ειρήνη Δούκαινα το μοναστήρι της Θεοτόκου της Κεχαριτωμένης και το μοναστήρι του Χριστού του Φιλανθρώπου στην Κωνσταντινούπολη. Ο Ιωάννης Β΄ και η σύζυγος του Ειρήνη έκτισαν το μοναστήρι του Παντοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη και ο Ισαάκιος Κομνηνός, αδελφός του Ιωάννη Β΄, έκτισε το καθολικό στη Χώρα κοντά στο παλάτι των Βλαχερνών, καθώς και την Παναγία την Κοσμοσώτεια στο χωριό Φερραί στη δυτική Θράκη· P. Armstrong, «Alexios Komnenos, holy men and monasteries», στο: *Alexios I Komnenos. Papers of the second Belfast Byzantine International Colloquium, 14-16 April 1989*, I, Papers, έκδ. M. Mullett-D. Smythe, [Belfast Byzantine and

Η πλέον σημαντική προσφορά των μοναστηριών ήταν η συμβολή τους στην άσκηση φιλανθρωπίας, καθώς από τα μοραστηριακά τυπικά της εποχής των Κομνηνών προκύπτει ότι η οργάνωση και παροχή κοινωνικής πρόνοιας ήταν έργο των μονών με την ίδρυση ξενώνων και ξενοδοχείων. Βεβαίως εκτός της Εκκλησίας φορείς της κοινωνικής πρόνοιας ήταν ο αυτοκράτορας και η αριστοκρατία.¹¹⁸ Επίσης κατά τον 12^ο αιώνα διαπιστώνεται μία τάση περιορισμού της αυστηρότητας στο μοναστικό βίον, η οποία επηρέασε και τις εκκλησίες. Η τάση αυτή έγινε ορατή στην διακόσμηση των εκκλησιών.¹¹⁹

Εν κατακλείδι, η διασφάλιση της σωτηρίας της καταρρέουσας αυτοκρατορίας, η οποία είχε εξαρθρωθεί εντελώς, θα αποτελέσει το έργο κυρίως των τριών πρώτων Κομνηνών. Οι Κομνηνοί κατάφεραν να ανασυστήσουν την κλονισμένη μοναρχική εξουσία και να αποκαταστήσουν την αυτοκρατορία. Ο βυζαντινός στρατός των τριών πρώτων Κομνηνών αυτοκρατόρων κάτω από την προσωπική ηγεσία τους στα πεδία των μαχών θα κρατήσει στα χέρια του την τύχη της αυτοκρατορίας πολεμώντας διαρκώς σε Ανατολή και Δύση με επιτυχία.¹²⁰

Translations, 4.1], Belfast, 1996, 219-231, εδώ 220· Angold, *Church and Society*, 265.

¹¹⁸ Ιωάννης Ζωναράς, 744. 16-745. 7· *Michaelis Glycae Annales*, έκδ. I. Bekker, Bonnae, 1836, 621. 19-622. 1 (στο εξής: Μιχαήλ Γλυκάς)· Άννα Κομνηνή, 484. 83-485. 18· Χριστοφιλοπούλου, Πολίτευμα, 457, 458.

¹¹⁹ Έτσι βλέπουμε στο μαρμαροθέτημα στο καθολικό της Μονής του Παντοκράτορα, που κτίστηκε από τον Ιωάννη Β΄, κοσμικές παραστάσεις, όπως τις τέσσερις εποχές του ζωδιακού κύκλου καθώς και σκηνές κυνηγίου· Angold, *Church and Society*, 154, 155.

¹²⁰ Αρβελέρ, Πολιτική ιδεολογία, 69, 87, 91· C. Diehl, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας- Μεγαλείο και Παρακμή*, μετάφρ. Ε. Ταμπάκη, Α΄, Αθήνα, 2002, 72.

Κεφάλαιο 1ο

Ο ΙΩΑΝΝΗΣ Β΄ ΚΑΙ Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΤΟΥ

1.1 Γέννηση

Ο Ιωάννης Β΄, ο διάδοχος του βυζαντινού αυτοκρατορικού θρόνου, γεννήθηκε Δευτέρα, στις επτά το βράδυ, στις 13 Σεπτέμβρη του 1087 στο δωμάτιο της Πορφύρας¹²¹, ένα δωμάτιο προορισμένο κατά το παλαιό έθιμο για τις βασιλικές γέννες.¹²² Είχαν ήδη περάσει τέσσερα χρόνια από τη γέννηση της πρωτότοκης Άννας και η γέννηση ενός διαδόχου ήταν ο διακαής πόθος της βασιλικής οικογένειας. Βασιλείς και υπήκοοι όλοι μαζί χαίρονταν και γιόρτασαν για τη γέννηση του πορφυρογέννητου Ιωάννη Β΄. Τα έθιμα τα σχετικά με τα νεογέννητα παιδιά των βασιλέων τηρήθηκαν στην εντέλεια και για τον πορφυρογέννητο διάδοχο Ιωάννη Β΄, όπως ακριβώς είχε γίνει για την πρωτότοκη Άννα, δηλαδή επευφημίες, δωρεές και απονομές τίτλων σε στρατιωτικούς και συγκλητικούς.¹²³

Ο Ιωάννης Β΄ ήταν ο πρωτότοκος μεν από τους γιους, το τρίτο όμως κατά σειρά παιδί του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού και της Ειρήνης Δούκαινας.¹²⁴ Το αυτοκρατορικό ζεύγος είχε συγκεκριμένα εκτός του Ιωάννη Β΄ και άλλους δύο γιους, τον Ανδρόνικο και τον Ισαάκιο και τέσσερις ακόμη κόρες, την πρωτότοκη Άννα, τη Μαρία, την Ευδοκία και τη Θεοδώρα.¹²⁵ Τα τελευταία δύο παιδιά του Αλεξίου Α΄ και της Ειρήνης

¹²¹ P. Schreiner, «Eine unbekannte Beschreibung der Pammakaristoskirche (Fethiye Camii) und weitere Texte zur Topographie Konstantinopels», *DOP* 25 (1971), 217-248, εδó 248.

¹²² Άννα Κομνηνή, I, 183. 81-184.84· Ιωάννης Ζωναράς, 739. 3-6· Γεώργιος και Δημήτριος Τορνίκης, 251. 5-6.

¹²³ Ιωάννης Ζωναράς, 739. 3-6· Άννα Κομνηνή, I, 184. 11-18, 185. 45-186. 48· Βαρζός, Γενεαλογία, Α΄, 203.

¹²⁴ Ιωάννης Ζωναράς, 739. 3-6· Γεώργιος και Δημήτριος Τορνίκης, 251. 5-6· Angold, *Byzantine empire*, 125.

¹²⁵ Ιωάννης Ζωναράς, 738. 22-739. 8· Γεώργιος και Δημήτριος Τορνίκης, 251. 3-7· *Theodori Scouariotae Chronica*, έκδ. R. Tocci, De Gruyter, Berlin, 2015, 180, 338. 1-7 (στο εξής Θεόδωρος Σκουταριώτης)· Νικήτας Χωνιάτης, 4. 83-5. 87· η γέννηση των τελευταίων παιδιών τοποθετείται, της μεν Ευδοξίας στις 14 Ιανουαρίου 1089, του Ανδρόνικου στις 15 Σεπτεμβρίου 1091, του Ισαάκιου στις 16 Ιανουαρίου 1093, της Θεοδώρας στις 15 Ιανουαρίου 1096, του Μανουήλ στις 5 Φεβρουαρίου 1097 και τέλος τη Ζωής τον Μάρτιο 1098· Schreiner, *Unbekannte Beschreibung*, 248.

Δούκαινας, ο Μανουήλ και η Ζωή, δεν αναφέρονται, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι πρέπει να πέθαναν μετά τη γέννηση ή τη βάπτισή τους.¹²⁶

Στις έξι Ιανουαρίου του 1088 κατά τη διάρκεια της γιορτής των Θεοφανείων, ενώ ο Ιωάννης Β΄ ήταν μόλις 3 μηνών και 26 ημερών, ο διάκονος της Αγίας Σοφίας, Θεοφύλακτος Ήφαιστος, στον πανηγυρικό λόγο του από τον άμβωνα έκανε «παρατήρηση» στον αυτοκράτορα ενώπιον όλης της αυλής του, γιατί είχε καθυστερήσει τη στέψη και ανάρρηση του γιου του. Μάλιστα του επεσήμανε ότι ακόμη και αν ο ίδιος ως πατέρας δεν ήθελε τη στέψη του γιου του, την επέβαλλε ο θεσμός της πολιτείας.¹²⁷

Η «παρέμβαση» αυτή του διακόνου Θεοφύλακτου σχετικά με τη στέψη του Ιωάννη αποκαλύπτει πρώτον ότι ο ίδιος ήταν όχι μόνο γνώστης αυτών των αποφάσεων του Αλέξιου Α΄¹²⁸, αλλά ήταν και σύμφωνος με αυτές. Κατά την άποψή μας, είχε προηγηθεί και η συγκατάθεση της Άννας Δαλασσηνής, αφού αυτή είχε τη διοίκηση της αυτοκρατορίας.¹²⁹ Λίγους μήνες μετά ο Θεοφύλακτος επιβραβεύθηκε, καθώς ανήλθε όλες τις βαθμίδες της εκκλησιαστικής ιεραρχίας.¹³⁰

Ο Ιωάννης Β΄ την 1^η Σεπτεμβρίου του 1092, νήπιο πλέον πέντε ετών, βαπτίστηκε στον ναό της Αγίας του Θεού Σοφίας υπό τις ευλογίες του πατριάρχη Νικολάου Γ΄ Γραμματικού (1084-1111). Παράλληλα ο Ιωάννης έλαβε το βασιλικό στέμμα από τον πατέρα του Αλέξιο Α΄, γενόμενος επίσημα ο διάδοχός του στον αυτοκρατορικό θρόνο.¹³¹ Ο Ιωάννης πήρε το όνομα του παππού του Ιωάννη Κομνηνού, ο οποίος ήταν αδελφός του αυτοκράτορα Ισαάκιου Κομνηνού (1057-1059).¹³²

Η στέψη του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού ως συναυτοκράτορα του Αλεξίου Α΄ ήταν η δεύτερη κατά σειράν στέψη. Είχε προηγηθεί χρονικά μία άλλη,

¹²⁶ Βαρζός, Γενεαλογία, Α΄, 265.

¹²⁷ Θεοφύλακτος Αχρίδας, «Λόγος εις τὸν αὐτοκράτορα κῆριν Ἀλέξιον Κομνηνόν», στο: *Théophylacte d' Achrida*, 214-243, εδῶ 235. 9-14.

¹²⁸ Ο Θεοφύλακτος Ήφαιστος ήταν παιδαγωγός του νεαρού συμβασιλέα Κωνσταντίνου Δούκα, ενώ παράλληλα είχε πολύ καλή σχέση με τη μητέρα του, Μαρία της Αλανίας· Θεοφύλακτος Αχρίδας, «Λόγος εις τὸν πορφυρογέννητον κῆρ Κωνσταντῖνον», στο: *Théophylacte d' Achrida*, 178-211, εδῶ 179. 11-16, 185. 21-187. 25· Polemis, *The Doukai*, 62.

¹²⁹ Ο Αλέξιος συζητούσε τα σχέδιά του με την ιδιοφυή μητέρα του, καθώς την εμπιστευόταν απόλυτα· Άννα Κομνηνή, I, 100. 13-18.

¹³⁰ Βαρζός, Γενεαλογία, Α΄, 177· ο διάκονος Θεοφύλακτος τον επόμενο χρόνο, δηλαδή το 1089, βρισκόταν στη βυζαντινή Αχρίδα, έχοντας λάβει τον ανώτατο εκκλησιαστικό βαθμό του αρχιεπισκόπου της Βουλγαρίας· Kazhdan, *The Oxford Dictionary*, III, 2068.

¹³¹ Ιωάννης Ζωναράς, 739. 3-6· Άννα Κομνηνή, 185. 45- 186. 48.

¹³² Ο παππούς Ιωάννης είχε το αξίωμα του δούκα στη Δύση, ήταν άνθρωπος καλοκάγαθος, αγαπητός από όλους, επιεικής, αρέσκετο να ευεργετεί, ενώ απεστρέφετο την τιμωρία· Νικηφόρος Βρυένιος, 75. 8, 79. 8-11· Βαρζός, Γενεαλογία, 49· Garland, *Byzantine empresses*, 187.

αυτή του πορφυρογέννητου Κωνσταντίνου Δούκα.¹³³ Ο Κωνσταντίνος Δούκας ήταν ο νόμιμος δικαιούχος του θρόνου από την οικογένεια των Δουκών, καθώς είχε στεφθεί συναυτοκράτορας και από τον πατέρα του, αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078).¹³⁴

Συγκεκριμένα τον Απρίλη του 1081 ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός μη έχοντας αποκτήσει παιδιά αν και παντρεμένος με την Ειρήνη Δούκαινα από το 1078¹³⁵, προέβη στη στέψη του Κωνσταντίνου Δούκα ωθούμενος τόσο από πολιτική σκοπιμότητα, όσο και από την ιδιαίτερα στενή σχέση του με την πρώην αυτοκράτειρα Μαρία της Αλανίας.¹³⁶ Η ιδιαίτερα στενή σχέση του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού με τη Μαρία της Αλανίας οφειλόταν, σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή και τον Νικηφόρο Βρυέννιο, στην υιοθεσία του Αλεξίου από την πρώην αυτοκράτειρα.¹³⁷

Η πράξη αυτή του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού να δώσει όρκο πίστης στην έκπτωτη βασίλισσα Μαρία της Αλανίας και τον γιο της πορφυρογέννητο Κωνσταντίνο Δούκα, πρώην νόμιμο διάδοχο του θρόνου, ήταν τελείως αντίθετη προς πάσα έννοια ιεραρχίας και τις αρχές του βυζαντινού πολιτεύματος.¹³⁸ Τον ίδιο χρόνο, δηλαδή τον Δεκέμβρη του 1083, λίγες ημέρες μετά τη γέννηση της πρωτότοκης πριγκίπισσας Άννας, το αυτοκρατορικό ζεύγος θεωρώντας την διάδοχό τους, την αρραβόνιασε με τον μόλις εννέα ετών συμβασιλέα Κωνσταντίνο Δούκα.¹³⁹

Ο Ιωάννης Ζωναράς και η Άννα Κομνηνή αναφέρουν ότι ο νεαρός βασιλέας Κωνσταντίνος Δούκας έφερε όχι μόνο τα εξωτερικά γνωρίσματα της βασιλείας, αλλά κατέχοντας τη δεύτερη θέση στην ιεραρχία, συνυπέγραφε με τον αυτοκράτορα τα χρυσόβουλα με σινική μελάνι και τον επευφημούσαν δεύτερο κατά σειράν.¹⁴⁰

¹³³ Άννα Κομνηνή, I, 184. 11-185. 24· Γεώργιος και Δημήτριος Τορνίκης, 251. 20-24· Polemis, The Doukai, 62.

¹³⁴ Ο Κωνσταντίνος Δούκας ήταν ο πορφυρογέννητος γιος του έκπτωτου αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078) και της Καυκάσιας πριγκίπισσας, Μαρίας της Αλανίας, ο οποίος είχε στεφθεί ως συμβασιλέας από τον πατέρα του· Ιωάννης Ζωναράς, 714. 3-5· Γεώργιος και Δημήτριος Τορνίκης, 251. .

¹³⁵ Ιωάννης Ζωναράς, 733. 4-6· Βαρζός, Γενεαλογία, 88· Polemis, The Doukai, 70.

¹³⁶ Ιωάννης Ζωναράς, 733. 6-16· Άννα Κομνηνή, I, 184. 18-185. 24· Γεώργιος και Δημήτριος Τορνίκης, 251. 20-24· Βαρζός, Γενεαλογία, 176· Ostrogorsky, Ιστορία, Γ΄, 42.

¹³⁷ Οι άνθρωποι του γυναικωνίτη είχαν πείσει τη Μαρία της Αλανίας να υιοθετήσει τον Αλέξιο Α΄ και πράγματι η βασίλισσα τον είχε υιοθετήσει με όλους τους τύπους που συνήθιζονταν από παλιά σε τέτοιου είδους τελετές· Νικηφόρος Βρυέννιος, 259. 16-18· Άννα Κομνηνή, I, 56. 51- 57. 60· Χριστοφιλοπούλου, Πολίτευμα, 157.

¹³⁸ Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή, αναγόρευσις και στέψις του Βυζαντινού αυτοκράτορος*, [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών 22, 2], Αθήνα, 1956, 156.

¹³⁹ Γεώργιος και Δημήτριος Τορνίκης, 251. 23-24· το ζευγάρι επευφημούνταν με δύο ονόματα, «Κωνσταντῖνον και Ἄνναν»· Άννα Κομνηνή, I, 184. 18-185. 24.

¹⁴⁰ Ιωάννης Ζωναράς, 733. 14-16· Άννα Κομνηνή, I, 97. 19-33· βλ. σχετικά και Νικηφόρος Βρυέννιος, 65. 10-17.

Ο ακριβής χρόνος ανάδειξης και στέψης του Ιωάννη Β΄ σε συμβασιλέα από τον πατέρα του Αλέξιο Α΄, έχει προβληματίσει τους ιστορικούς, καθώς ούτε ο Ιωάννης Ζωναράς, ούτε η Άννα Κομνηνή, έχουν προσδιορίσει τον ακριβή χρόνο, κατά τον οποίο ο Κωνσταντίνος Δούκας έπαυσε να είναι πλέον συμβασιλέας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού¹⁴¹. Είναι προφανές ότι η γέννηση του Ιωάννη Β΄ υπήρξε ένα γεγονός καταλυτικής σημασίας για το ζευγάρι των πορφυρογεννήτων. Κατά την άποψή μας, οι επευφημίες τους έπαυσαν οριστικά πριν κλείσει τα οκτώ της χρόνια¹⁴², σύμφωνα με αναφορά της Άννας σχετικά με συμφορές προερχόμενες απ' έξω από το σπίτι αλλά και από μέσα από αυτό.¹⁴³

Το 1091 ή το πολύ μέχρι την 1^η Σεπτέμβρη του 1092 η Άννα και ο Κωνσταντίνος Δούκας έπαυσαν να επευφημούνται ως συμβασιλείς του Αλεξίου Α΄.¹⁴⁴ Ο Ιωάννης ήταν πέντε ετών. Η στέψη του νηπίου Ιωάννη ως συμβασιλέα έγινε την 15^η Νοεμβρίου του 1092.¹⁴⁵

Την αναγόρευση και στέψη του πορφυρογέννητου Ιωάννη Β΄ το 1092 ακολουθεί η επετειακή κυκλοφορία σειράς νομισμάτων, τα οποία στην κύρια όψη τους φέρουν τον Χριστό να στεφανώνει το νήπιο Ιωάννη Β΄ και στην άλλη όψη τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ και την Ειρήνη Δούκαινα έχοντας ανάμεσά τους τον σταυρό ή κάποιο άλλο συνδυασμό παρόμοιων σχεδίων.¹⁴⁶

Μετά τη νίκη του επί των Πετσενέγων¹⁴⁷ ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός ήταν αρκετά δυνατός στρατιωτικά, για να αντιμετωπίσει την οποιαδήποτε τυχόν αντίδραση από τους Δούκες.¹⁴⁸ Επιπλέον και

¹⁴¹ Από το παιδί αφαιρέθηκαν τα πορφυρά πέδιλα και ο Αλέξιος Α΄ έμεινε μόνος στον θρόνο ως αυτοκράτορας· Ιωάννης Ζωναράς, 733. 19-21· η Άννα Κομνηνή αναφέρει χαρακτηριστικά ότι για αρκετό διάστημα τους επευφημούσαν οι προεξάρχοντες ως συμβασιλείς του πατέρα της, όπως της είχαν διηγηθεί οι γονείς της και άλλοι συγγενείς· Άννα Κομνηνή, I, 184. 18-185. 28.

¹⁴² Η Άννα Κομνηνή είχε γεννηθεί στις 2 Δεκέμβρη του 1083, Σάββατο, τρεις τα ξημερώματα· Schreiner, *Unbekannte Beschreibung*, 248· Βαρζός, *Γενεαλογία*, 176.

¹⁴³ Άννα Κομνηνή, I, 451. 26-29.

¹⁴⁴ Βαρζός, *Γενεαλογία*, 177, 178.

¹⁴⁵ Η χρονολογία της ανάδειξης του Ιωάννη σε βασιλέα προκύπτει από τα αρχεία της Νεάπολης· Βαρζός, *Γενεαλογία*, 178· Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή*, 158· A. R. Suarez, «The life and reign of John II Komnenos (1087-1143): a chronology», στο: *John II Komnenos*, xix-xxi, εδώ xix· Lau, *John II Komnenos*, 43.

¹⁴⁶ Στη σειρά αυτή των νομισμάτων στέψης έχει υιοθετηθεί σχέδιο από το νόμισμα με τον αυτοκράτορα, Κωνσταντίνο Α΄, και τη μητέρα του Ελένη. Επίσης το συγκεκριμένο επετειακό νόμισμα στέψης είναι το μοναδικό οικογενειακό νόμισμα στέψης σε όλη την περίοδο της βυζαντινής αυτοκρατορίας· Hendy, *Catalogue*, 192, 193.

¹⁴⁷ Άννα Κομνηνή, I, 248-249· Ostrogorsky, *Ιστορία*, Γ΄, 23· για τους πολέμους του Αλεξίου Α΄ κατά των Πετσενέγων, βλ. Meško, *Alexios I Komnenos*, 201-306.

¹⁴⁸ Βαρζός, *Γενεαλογία*, 178· Angold, *Byzantine empire*, 133· ο παππούς της Ειρήνης Δούκαινας, ο καίσαρας Ιωάννης, ο οποίος είχε ενεργή πολιτική δράση από την αρχή

εσωτερικά ήταν ισχυρός, έχοντας εξυγειάνει το φορολογικό και οικονομικό σύστημα της αυτοκρατορίας.¹⁴⁹

Ο Αλέξιος έμεινε μόνος ως αυτοκράτορας. Κατά την άποψή μας, η στέψη του πεντάχρονου Ιωάννη στις 15 Νοεμβρίου του 1092 έγινε την κατάλληλη χρονική στιγμή.¹⁵⁰ Έτσι, μετά από τρεις δεκαετίες περίπου, το όνειρο της Άννας Δαλασσηνής σχετικά με τον αυτοκρατορικό θρόνο, υλοποιήθηκε και ο Αλέξιος έγινε γενάρχης της δυναστείας των Κομνηνών χάρη στις άοκνες προσπάθειες της ίδιας, αλλά και στην στρατιωτική και πολιτική ικανότητα του γιου της.¹⁵¹

της βασιλείας του Αλεξίου Α΄, είχε ήδη πεθάνει από το 1089. Polemis, *The Doukai*, 34, 40.

149 Μετά τη συντριβή των Πετσενέγων το 1092, ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός ήταν σε θέση πλέον να θέσει σε κυκλοφορία νέο χρυσό νόμισμα πλήρους αξίας προς τιμήν του γιου του και συμβασιλέα, Ιωάννη. Τα συγκεκριμένα νομίσματα έφεραν στη μία πλευρά τους τον Ιωάννη νήπιο και στην άλλη πλευρά τον Αλέξιο και την Ειρήνη Δούκαινα. Hendy, *Studies*, 513, υπ. 324. Angold, *Byzantine empire*, 155. βλ. και υπ. 57.

150 Βλ. σ. 31-32.

151 Η Άννα Δαλασσηνή πίστευε ότι ο θρόνος του κουνιάδου της, Ισαάκιου Κομνηνού (1055-1057), ανήκε δικαιωματικά στην οικογένειά της και όχι στους Δούκες, που τον υπέκλεψαν. Στον Ιωάννη Κομνηνό είχε προσφερθεί το στέμμα από τον αδελφό του, αλλά αυτός το αρνήθηκε παρά τις παρακλήσεις και τα δάκρυά της. Νικηφόρος Βρυέννιος, 81. 1-20. Βαρζός, *Γενεαλογία*, 52. Angold, *Byzantine empire*, 133.

1.2 Καταγωγή

Ο αυτοκράτορας Ιωάννης Β΄ Κομνηνός ήταν γόνος από την πλευρά του πατέρα του της ελληνικής οικογένειας των Κομνηνών, μίας εκ των μεγαλύτερων οικογενειών του Βυζαντίου κατά τον 11^ο αιώνα. Σύμφωνα με τον Μιχαήλ Ψελλό, ο οποίος ήταν πολύ καλός γνώστης των θεμάτων αυτών, τόπος καταγωγής των Κομνηνών ήταν η Κόμνη, μία μικρή πόλη στη νότια Θράκη.¹⁵²

Ωστόσο, θα πρέπει να αναφερθεί ότι η ελληνικότητα της καταγωγής της οικογένειας των Κομνηνών έχει αμφισβητηθεί από ιστορικούς. Η ελληνικότητα των Κομνηνών αμφισβητήθηκε, καθώς θεωρήθηκαν Παφλαγόνες και Βλάχοι. Η έρευνα όμως, σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Βαρζό, κατέδειξε ότι η οικογένεια των Κομνηνών ήταν καθαρά ελληνική.¹⁵³

Προπάππος του αυτοκράτορα Ιωάννη ήταν ο Μανουήλ Ερωτικός, ο πρώτος ο οποίος πήρε το προσωνύμιο Κομνηνός. Από εκείνον τον Μανουήλ κατάγονταν οι Κομνηνοί.¹⁵⁴ Οι ερευνητές ταυτίζουν αυτόν τον προπάππο με τον πατρίκιο Μανουήλ Ερωτικό. Το όνομα μάλιστα των Κομνηνών αναφέρεται για πρώτη φορά στις πηγές κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Βασιλείου Β΄ (976-1025).¹⁵⁵

¹⁵² Μιχαήλ Ψελλός, «Ἐγκώμιον εἰς τὸν ὀσιώτατον κῦρ Κωνσταντῖνον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως τὸν Λειχουδὴν», στο: *Michael Psellus. Orationes Funebres I*, ἐκδ. I. Polemis, De Gruyter: Berlin-Boston, 2014, 82-114, ἐδῶ 100. 16-17· ὡστόσο, μεταξύ των ιστορικών υπάρχει μία διαφωνία σχετικά και με το αν η γενέτειρα των Κομνηνών ήταν η Κόμνη στη νότια Θράκη ή οι της Κομνηνής Λειμώνες κοντά στην Ανδριανούπολη. Ο Βαρζός θεωρεί ότι η Κόμνη στη νότια Θράκη ήταν ο γενέθλιος τόπος των Κομνηνών· Βαρζός, Γενεαλογία, Α΄, 25.

¹⁵³ Η Κασταμονή στην Παφλαγονία αναφέρεται ως Οἶκος του μάγιστρου Ισαάκιου Κομνηνού (1007-1061)· *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ἐκδ. H. Turn, (De Gruyter: Berlin-New York), 1973, 489. 71-72, (στο ἐξῆς: Ιωάννης Σκυλίτζης)· ὅταν ο Αλέξιος βρέθηκε στην Κασταμόνα, ἐπεθύμησε να δει την κατοικία του παππού του. Βλέποντάς την ἔρημη ἔκλαψε με δάκρυα και στεναγμούς ἐνθυμούμενος τους γεννήτορές του· Νικηφόρος Βρυέννιος, 197· σύμφωνα με τις πηγές, οι Κομνηνοί εἶχαν ἀπέραντα κτήματα, κάστρα και συμμάχους στην Παφλαγονία, καθώς εἶχαν συνδεθεί με γάμους με δύο πολύ ισχυρές οικογένειες της Παφλαγονίας, τους Δοκειανοὺς και τους Δούκες· J. Crow, «Alexios Komnenos and Kastamon: castles and settlement in middle Byzantine Paphlagonia», στο: *Alexios I Komnenos*, 12-36, ἐδῶ 16· Βαρζός, Γενεαλογία, Α΄, 26.

¹⁵⁴ Νικηφόρος Βρυέννιος, 75. 1.

¹⁵⁵ Ο πατρίκιος Μανουήλ Ερωτικός ήταν ἄνδρας φημισμένος για την ἀρετή του και την ἀνδρεία του· Ιωάννης Σκυλίτζης, 323. 5-7· λίγο πριν τον θάνατό του, ο προπάππος Μανουήλ Ερωτικός ἀνέθεσε τη φροντίδα των δύο ἤδη ὀρφανῶν γιων του ἀπὸ μητέρα, του Ισαακίου και του Ιωάννη, προσωπικά στον αυτοκράτορα Βασίλειο Β΄. Ο Βασίλειος ἐπέλεξε προσωπικά τους παιδοτρίβες, τους εκπαιδευτὲς πολεμικῶν τεχνῶν και τους δασκάλους των δύο γιων του θανόντος Μανουήλ Ερωτικού, του

Μεγαλώνοντας οι δύο γιοι του προπάππου Μανουήλ Ερωτικού, ο Ισαάκιος και ο Ιωάννης, νυμφεύθηκαν κόρες επιφανών οικογενειών. Ο Ιωάννης είχε συγγενικούς δεσμούς με τον βασιλικό βουλγαρικό οίκο των Κομητοπούλων, χάρη στον γάμο του αδελφού του παππού του, Ισαακίου Κομνηνού, με την Αικατερίνη τη Βουλγαρική.¹⁵⁶ Ο παππούς Ιωάννης (πατέρας του Αλεξίου Α΄) το 1044 νυμφεύθηκε την Άννα Δαλασσηνή (1030-1100), η οποία ήταν γόνος μητρόθεν μίας εκ των ισχυροτέρων φεουδαρχικών, στρατιωτικών οικογενειών κατά τον 11^ο αιώνα στη Μ. Ασία, που ήταν οι Ανδριανοί και οι Θεοφύλακτοι.¹⁵⁷

Η μητέρα του Ιωάννη, Ειρήνη Δούκαινα, γόνος της οικογένειας των Δουκών, ήταν η μεγαλύτερη κόρη του Ανδρόνικου Δούκα, πρωτότοκου γιου του καίσαρα Ιωάννη Δούκα και της Μαρίας της Βουλγάρας.¹⁵⁸ Η Ειρήνη Δούκαινα ήταν η δεύτερη σύζυγος του Αλεξίου Α΄, αφού η πρώτη σύζυγός του είχε πεθάνει.¹⁵⁹ Παντρεύτηκε τον Αλέξιο Α΄ μετά τον θάνατο του πατέρα της τον Οκτώβριο το 1077, στην πρώιμη εφηβεία, το 1078, σε ηλικία μόλις 12 ετών.¹⁶⁰

Τόσο ο Νικηφόρος Βρυέννιος, όσο και η Άννα Κομνηνή, αναφέρουν ότι η καταγωγή της Ειρήνης Δούκαινας ήταν αρχαιότατη, καθώς ο γενάρχης των Δουκών ήταν ξάδελφος του Μ. Κωνσταντίνου, ο οποίος

Ισαακίου και του Ιωάννη. Τα άλλα μαθήματα τα διδάχθηκαν στη μονή του Στουδίου· Νικηφόρος Βρυέννιος, 75. 14-77. 4· Βαρζός, Γενεαλογία, 38.

¹⁵⁶ Ιωάννης Σκυλίτζης, 492. 49-52· σύμφωνα με τον Νικηφόρο Βρυέννιο, η Αικατερίνα ήταν κόρη του τσάρου Σαμουήλ της Βουλγαρίας· Νικηφόρος Βρυέννιος, 77. 11-13· οι Κ. Βαρζός και P. Stephenson θεωρούν ότι η αναφορά του Νικηφόρου Βρυέννιου είναι ανακριβής, καθώς η Αικατερίνα ήταν κόρη του τελευταίου τσάρου της Βουλγαρίας, Βλαδίσλαου (1015-1018) και της τσαρίνας Μαρίας από τον οίκο των Κομητοπούλων (1015-1018)· Βαρζός, Γενεαλογία, 41· P. Stephenson, *The legend of Basil II the Bulgar Slayer*, Cambridge, United Kingdom, 2003, 86, 87.

¹⁵⁷ Νικηφόρος Βρυέννιος, 77. 13-20· η οικογένεια των Δαλασσηνών διέθετε τεράστια κτηματική περιουσία με δούλους και υποταχτικούς στη Μ. Ασία· η Άννα Δαλασσηνή, παρόλο που ήταν κόρη του Αλεξίου Χάροντος, ανώτατου αυτοκρατορικού αξιωματούχου της Ιταλίας, κράτησε το όνομα της οικογένειάς της, δηλώνοντας με αυτό τον τρόπο την σπουδαία καταγωγή της. Αντιθέτως κανένα από τα οκτώ παιδιά της δεν κράτησε το επίθετο των Δαλασσηνών· Garland, *Byzantine empresses*, 187.

¹⁵⁸ Άννα Κομνηνή, I, 94. 14-18· Νικηφόρος Βρυέννιος, 219. 13-22· η Μαρία η Βουλγάρα, πρωτοβεστιάρισσα στο παλάτι, ήταν κόρη του πρίγκηπα Troyan, ανηψιού του βασιλιά Σαμουήλ (976-1014)· Polemis, *The Doukai*, 55, 58.

¹⁵⁹ Νικηφόρος Βρυέννιος, 221. 12-16· ο Αλέξιος Α΄ το 1076 παντρεύτηκε την κόρη του Αργυρού, πλούσιου χωροδεσπότη της Ιταλίας, που πέθανε τον επόμενο χρόνο· Βαρζός, Γενεαλογία, 87, 88· Polemis, *The Doukai*, 70.

¹⁶⁰ Ιωάννης Ζωναράς, 733. 4-6· επιθυμία της μητέρας της Ειρήνης Δούκαινας, Μαρίας, ήταν να παντρευτεί η κόρη της τον Αλέξιο Α΄. Και αυτή η επιθυμία της έγινε δεκτή με ευχαρίστηση τόσο από τον καίσαρα Ιωάννη Δούκα, όσο και από τον άνδρα της, Ανδρόνικο Δούκα· Νικηφόρος Βρυέννιος, 221. 10-11· η Ειρήνη Δούκαινα γεννήθηκε το 1066 στην Κωνσταντινούλη και πέθανε το 1123· Polemis, *The Doukai*, 70.

είχε το αξίωμα του Δούκα στην Κωνσταντινούπολη. Ως εκ τούτου όλοι οι απόγονοί του έφεραν πλέον το επίθετο Δούκας.¹⁶¹

Το όνομα των Δουκών ήταν συνδεδεμένο με τα ακριτικά έπη και συγκεκριμένα με τις γενναίες πράξεις των ηρωικών προγόνων τους κατά τη διάρκεια του 10^{ου} αιώνα. Οι οικογένειες των Δουκών και των Κομνηνών υμνήθηκαν από τους ποιητές και τους ρήτορες ως οι κορυφαίες οικογένειες της αυτοκρατορίας.¹⁶² Τελικώς η ένωση αυτών των δύο μεγάλων, επιφανών οικογενειών του Βυζαντίου γέννησε ένα νέο κλάδο, αυτόν των Κομνηνοδουκάδων.¹⁶³

¹⁶¹ Η Ειρήνη Δούκαινα είχε καταγωγή από ένδοξη οικογένεια, που κρατούσε από τους ονομαστούς Ανδρόνικους και Κωνσταντίνους Δούκες· Άννα Κομνηνή, 94. 14-18· Νικηφόρος Βρυέννιος, 67. 21-69. 4.

¹⁶² Οι Δούκες ήταν πολύ πλούσιοι γαιοκτήμονες από την Παφλαγονία. Συγκεκριμένα ο παππούς της Ειρήνης Δούκαινας, ο καίσαρας Ιωάννης (+ 1088), είχε τεράστια κτηματική περιουσία στη Θράκη και στη Βιθυνία· Polemis, *The Doukai*, 10, 12, 15, 34, 40.

¹⁶³ Με τη γαμική αυτή συμφωνία το γενεαλογικό δέντρο των Κομνηνών ενώθηκε με το γενεαλογικό δέντρο των Δουκών δημιουργώντας ένα νέο δέντρο· Νικηφόρος Βρυέννιος, 67. 12-18.

1.3 Εξωτερική εμφάνιση

Δυστυχώς στις Βυζαντινές πηγές δεν έχουμε καμία αναφορά σχετικά με την εξωτερική εμφάνιση του αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄, εκτός αυτής της αδελφής του Άννας Κομνηνής. Η πριγκίπισσα Άννα Κομνηνή μας παραθέτει μία λεπτομερή περιγραφή της εξωτερικής εμφάνισης του νεογέννητου αδελφού της, Ιωάννη Β΄. Το παιδάκι ήταν μαυριδερό με πλατύ μέτωπο, με μάλλον αδύνατα μάγουλα, μύτη ούτε πλακουτσωτή, ούτε κυρτή, αλλά κάτι ανάμεσα στα δύο, με μάτια σκουρόχρωμα που έδειχναν, από όσο μπορούσε κανείς να διακρίνει από ένα νεογέννητο, ένα πνεύμα δυνατό.¹⁶⁴

Η προαναφερθείσα περιγραφή της Άννας σχετικά με την πολύ σκούρα απόχρωση του δέρματος του Ιωάννη Β΄, έχει επιβεβαιωθεί από τον αρχιεπίσκοπο και ιστορικό της λατινικής Ανατολής, Γουλιέλμο της Τύρου. Ο Γουλιέλμος της Τύρου περιέγραψε τον Ιωάννη Β΄ Κομνηνό ως άνδρα με μέτριο ανάστημα με μάτια και μαλλιά μαύρα, ενώ αναφέρει ότι εξαιτίας αυτής της τόσο σκούρας απόχρωσης του δέρματός του, είχε την προσωνυμία «Μαύρος». Εν τούτοις παρά την ασήμαντη εμφάνισή του, η παρουσία του ήταν καθηλωτική στο πεδίο της μάχης χάρη στις καταπληκτικές ικανότητές του, στις οποίες θα αναφερθούμε σε επόμενη ενότητα.¹⁶⁵

Στα πρακτικά του μοναστηριού της Παναγίας της Ελεούσας, του 1152, το οποίο βρίσκεται κοντά στον ποταμό Στρυμνίτσα, παραπόταμο του Στρυμώνα, υπάρχει αναφορά στον αυτοκράτορα Μαυροϊωάννη.¹⁶⁶

Στο χειρόγραφο Τετραευάγγελο της Αποστολικής βιβλιοθήκης του Βατικανού εικονίζονται ο αυτοκράτορας Ιωάννης Β΄ Κομνηνός και ο γιος του συναυτοκράτορας Αλέξιος. Ο Χριστός τούς παρέχει τα στέματα αλλά και τις αρετές, που πρέπει να διακρίνουν ένα αυτοκράτορα. Στα δεξιά απεικονίζεται η προσωποποίηση της Ελεημοσύνης και στα αριστερά η προσωποποίηση της Δικαιοσύνης. Ο ζωγράφος απέδωσε με τεχνοτροπικά μέσα την ιδεατή φύση του αυτοκράτορα. Το πλάσιμο των προσώπων είναι πιο φυσικό ενώ παράλληλα διαπιστώνεται φυσιογνωμική διαφοροποίηση (Εικ., σ. 41).¹⁶⁷

¹⁶⁴ Άννα Κομνηνή, I, 185. 41-45.

¹⁶⁵ Γουλιέλμος της Τύρου, 15, 23, 706. 34-39.

¹⁶⁶ Lau, John II Komnenos, 43.

¹⁶⁷ Η πολυτέλεια και η χλιδή της αμφίεσης του Ιωάννη Β΄ και του γιου του φανερώνουν την αυτοκρατορική δόξα. Ο πολυτελέστατος αυτός κώδικας ανήκει σε μια ομάδα χειρογράφων, τα οποία είναι προϊόντα ενός γνωστού κωνσταντινουπολίτικου εργαστηρίου (1122-1125). Γαλάβαρης, Ζωγραφική Βυζαντινών χειρογράφων, 140, 243, 244.

Επίσης υπάρχει ένα εντοίχιο ψηφιδωτό, το οποίο απεικονίζει τον Ιωάννη Β΄ μαζί με την αυτοκράτειρα σύζυγό του, Ειρήνη. Αυτό το εντοίχιο ψηφιδωτό είναι ένα σπουδαίο δείγμα της τέχνης της περιόδου των Κομνηνών, το οποίο χρονολογείται από το 1118 και μετά, χρονιά ανόδου του Ιωάννη Β΄ στο θρόνο.¹⁶⁸

Το ψηφιδωτό είναι ένα από τα δύο ψηφιδωτά που πλαισιώνουν ένα παράθυρο στον ανατολικό τοίχο του νότιου υπερώου της Αγίας Σοφίας. Το νότιο υπερώο ήταν ο χώρος, όπου η αυτοκρατορική οικογένεια παρακολουθούσε συνήθως τη λειτουργία. Σε αυτό το συγκεκριμένο αναθηματικό ψηφιδωτό, ο Ιωάννης Β΄ απεικονίζεται μαζί με την αυτοκράτειρα Ειρήνη να προσφέρει ένα αποκόμβιο, ενώ ανάμεσά τους στέκεται όρθια η Παναγία Βρεφοκρατούσα.¹⁶⁹

Με ακρίβεια σχεδιάστηκαν τα πρόσωπα του αυτοκρατορικού ζεύγους, ενώ η σάρκα τους σε πολύ χαμηλούς τόνους είναι σχεδόν επίπεδη. Δόθηκε καλλιγραφική έμφαση στη βαρύτιμη αυτοκρατορική ενδυμασία καθώς και στα χαρακτηριστικά του προσώπου της Πιρόσκας. Την ξενική καταγωγή της προδίδουν τα καστανόξανθα μακριά μαλλιά και οι καλογραμμένες ψιμμυθιές στις πλατιές παρειές.¹⁷⁰

Επίσης στην εκκλησία της Παναγίας της Κοσμοσώτειρας, η οποία κτίστηκε από τον αδελφό του Ιωάννη Β΄, σεβαστοκράτορα Ισαάκιο Κομνηνό, στις Φέρες της Θράκης¹⁷¹, υπάρχουν τέσσερις μεγάλες, εντοίχιες αιογραφίες, οι οποίες απεικονίζουν τέσσερις περιφανείς και εστεμμένες στρατιωτικές μορφές αγίων. Οι μορφές αυτές, σύμφωνα με τους ερευνητές, αντιστοιχούν με τους άγιο Δημήτριο, τον άγιο Θεόδωρο, τον στρατιώτη, τον άγιο Θεόδωρο τον στρατηγό και τον άγιο Μερκούριο.¹⁷² Οι παραπάνω εντοίχιες εικόνες δεν έχουν καθόλου

168 Το ψηφιδωτό του Ιωάννη Β΄ με την αυτοκράτειρα Ειρήνη είναι ένα από τα δύο αναθηματικά εντοίχια ψηφιδωτά στην Αγία Σοφία. Ένα άλλο είναι αυτό με τον Κωνσταντίνο Μονομάχο και την αυτοκράτειρα Ζωή, το οποίο προηγείται χρονικά· Χατζηδάκη, Βυζαντινά ψηφιδωτά, 64.

169 Είναι αξιοσημείωτο ότι το πρόσωπο της Ειρήνης απεικονίζεται με τρόπο που κάνει κατανοητό ότι ο καλλιτέχνης ήθελε να τονίσει κάθε ιδιάζον χαρακτηριστικό της φυσιογνωμίας της «ξένης». Η Ειρήνη φέρει αρκετά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά, πράγμα ασυνήθιστο στη βυζαντινή τέχνη· Παναγοπούλου, Διπλωματικοί γάμοι, 240, 241.

170 Χατζηδάκη, Βυζαντινά ψηφιδωτά, 18, 64, 234.

171 Το μοναστήρι της Κοσμοσώτειρας αποκαλείται «το μοναστήρι της εξορίας», αφού κτίστηκε το 1152, σύμφωνα με το τυπικό του, μετά την τελευταία αναχώρηση του Ισαάκιου από την Κωνσταντινούπολη· R. Ousterhout, «Architecture and patronage in the age of John II», στο: *John II Komnenos, 1155-1159*, εδ. 136· για τον σεβαστοκράτορα Ισαάκιο Κομνηνό, βλ. *Isaac Komnenos Porphyrogenetos. Walking the line in twelfth-century Byzantium*, έκδ. V. F. Lovato, Routledge: London-New York, 2025.

172 Η μορφή του αγίου Μερκουρίου παρουσιάζει εκπληκτική ομοιότητα με τον σεβαστοκράτορα Ισαάκιο Κομνηνό, συγκρινόμενη τόσο με την προσωπογραφία του

επιγραφές. Η θέση, το μέγεθος και κυρίως οι απεικονίσεις των αγίων, είναι περίεργες, καθώς τα χαρακτηριστικά των προσώπων τους παρουσιάζουν εκπληκτική ομοιότητα με αυτά των μελών της οικογένειας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού. Η απεικόνιση του αγίου Θεοδώρου του στρατιώτη έχει όλα τα χαρακτηριστικά του προσώπου του Αλεξίου Α΄, ενώ η μορφή του αγίου Θεοδώρου του στρατηλάτη έχει τα χαρακτηριστικά του προσώπου του Ιωάννη Β΄, όπως αυτός έχει απεικονισθεί τόσο στο ψηφιδωτό της Αγίας Σοφίας, όσο και στο χειρόγραφο Τετραεπάγγελο της αποστολικής βιβλιοθήκης του Βατικανού. (Εικ., σ. 41)¹⁷³

Εν κατακλείδι, με βάση τις λίγες, υπάρχουσες γραπτές πηγές σχετικά με την εξωτερική εμφάνιση του Ιωάννη, συμπεραίνουμε ότι ο Ιωάννης ήταν ένας άνδρας μετρίου αναστήματος με μαύρα μαλλιά και πολύ σκουρόχρωμος· εξαιτίας αυτού είχε την προσωνυμία Μαύρος.¹⁷⁴

Οι απεικονίσεις του Ιωάννη τόσο στο ψηφιδωτό της Αγίας Σοφίας, όσο και στο χειρόγραφο τετραεπάγγελο της Αποστολικής Διακονίας του Βατικανού, αποτελούν, κατά την άποψή μας, μία καλλιτεχνική απεικόνιση των αρχών του αυτοκρατορικού ιδεώδους. Ακόμη και οι τοιχογραφίες της Μονής της Κοσμοσώτειρας παρά τα εντυπωσιακά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά τους αποτελούν μία απόδοση της πίστης των Κομνηνών στον σκοπό που έπρεπε να υπηρετήσουν ως στρατιώτες αυτοκράτορες.¹⁷⁵

Ισαάκιου στο καθολικό της Παναγίας της Πορταΐτισσας στη Χώρα στην Κωνσταντινούπολη, όσο και με την προσωπογραφία του στο εξώφυλλο του κώδικα Ebnerianus· K. Linardou, «Imperial impersonations: disguised portraits of a Komnenian prince and his father», στο: *John II Komnenos*, 155-182, εδώ 179, 180, 181.

¹⁷³ Ch. Bakirtzis, «Warrior Saints or Portraits of Members of the Family of Alexios Komnenos?», στο: *Mosaic. Festschrift for A. H. S. Megaw*, έκδ. C. Otten-Froux-J. Herrin-M. Mullett, [British School at Athens Studies, 8], London, 2001, 85-88, εδώ 85-86· σχετικά με τις ταυτοποιήσεις του Χαράλαμπου Μπακιρτζή, η Καλλιρρόη Λινάρδου θεωρεί ότι δύο ταυτίσεις είναι ακριβείς, δηλαδή η ταύτιση του αγίου Μερκουρίου με τον Ισαάκιο και του αγίου Θεοδώρου του στρατιώτη με τον Αλέξιο Α΄. Αντιθέτως, σύμφωνα με την ίδια, η ταυτοποίηση του αγίου Θεοδώρου του στρατηλάτη με τον Ιωάννη Β΄ από τον Χαράλαμπο Μπακιρτζή δεν είναι πειστική· Linardou, *Imperial impersonations*, 179.

¹⁷⁴ Βλ. σ. 38.

¹⁷⁵ Βλ. σ. 38-39.

Μικρογραφία από το Τετραεὐάγγελο της Αποστολικῆς Βιβλιοθήκης του Βατικανού

Ch. Bakirtzis, *Warrior Saints or Portraits of Members of the family of Alexios Komnenos*, στο: *Mosaic. Festschrift for A. H. S. Megaw*, έκδ. C. Otten-Froux-J. Herrin-M. Mullett, London, 2001, 85-88, εδῶ 85-86.

1.4 Η οικογένεια του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού

Το χρονικό διάστημα από τη γέννηση του Ιωάννη Β΄ το 1087 έως και την άνοδό του στον θρόνο μετά τον θάνατο του Αλεξίου Α΄, σε ηλικία 31 ετών, δηλαδή το ήμισυ περίπου της ζωής του, είναι μία μακρά περίοδος κυριολεκτικά και μεταφορικά στο ημίφως. Ουσιαστικά πολύ λίγα γεγονότα, πραγματικά ψείγματα από τη ζωή του στην παιδική, εφηβική και την νεανική ηλικία έχουν καταγραφεί στις βυζαντινές πηγές. Οι τρεις αυτές δεκαετίες ήταν περίοδος μεγάλης σημασίας, καθώς σε αυτό το διάστημα διαμορφώθηκε η προσωπικότητα του Ιωάννη Β΄, απέκτησε εμπειρίες, γνώσεις, δεξιότητες και ανέπτυξε σχέσεις, οι οποίες επηρέασαν καταλυτικά τη βασιλεία του.¹⁷⁶

Γνωρίζουμε σήμερα ότι ο οικογενειακός χώρος είναι ο πλέον ζωτικός χώρος διαμόρφωσης της προσωπικότητας του ατόμου, καθώς συμβάλει στη διαβίωση ψυχική ωριμότητά του καθορίζοντας ουσιαστικά τη μελλοντική κοινωνική του συμπεριφορά.¹⁷⁷ Έχοντας αυτό κατά νου θα μελετήσουμε τις πηγές για να κατανοήσουμε την θετική ή αρνητική επίδραση όλων εκείνων των προσώπων του αυτοκρατορικού Οίκου στο χαρακτήρα του Ιωάννη Β΄ και κατ' επέκταση στη ζωή του κατά τη διάρκεια αυτής της μεγάλης χρονικής περιόδου.

Ο Οίκος του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ υπήρξε χώρος, στον οποίο εξυφαίνοντο συνωμοσίες, όπως θα δούμε παρακάτω. Ο Ιωάννης Β΄ ήταν μόνο επτά ετών, όταν το 1094 ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ έμαθε για το σχέδιο συνωμοσίας από τον ανηψιό του Ιωάννη Κομνηνό, Δούκα του Δυρραχίου, και γιο του αδελφού του, Ισαακίου Κομνηνού.¹⁷⁸

Την Κυριακή του Πάσχα, 4 Απριλίου του 1081, ο Αλέξιος Κομνηνός στέφθηκε αυτοκράτορας μετά την κατάληψη των ανακτόρων, την αναγκαστική παραίτηση του αυτοκράτορα Νικηφόρου Βοτανειάτη (1078-1081) και την απόσυρση του τελευταίου στη μονή της Περιβλέπτου¹⁷⁹. Η στέψη του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού έγινε από τον

¹⁷⁶ Lau, John II Komnenos, 44.

¹⁷⁷ Ο John Bowlby είναι ένας από τους τρεις ή τέσσερις πλέον σημαντικούς ψυχιάτρους του 20^{ου} αιώνα, σύμφωνα με τον Jeremy Holmes· J. Holmes, *Ο John Bowlby και η θεωρία του Δεσμού*, Αθήνα, 2009, 24, 175· D. W. Winnicott, *Διαδικασίες ωρίμανσης και διευκολυντικό περιβάλλον*, μετάφρ. Θ. Χατζόπουλος, Αθήνα, 2003, 98, 99· είναι κυριαρχική η επίδραση της μητέρας στην εξέλιξη του παιδιού, αλλά εξίσου σημαντική είναι και η επίδραση του πατέρα, καθώς επηρεάζει το παιδί μέσω της μητέρας ως βρέφος, νήπιο, μικρό παιδί και έφηβο, προσφέροντας ωρίμανση ή συμβάλλοντας στην αποδιοργάνωσή του· Π. Σακελλαρόπουλος, *Σχέσεις μητέρας- παιδιού τον πρώτο χρόνο της ζωής του*, Αθήνα, 1998, 27.

¹⁷⁸ Άννα Κομνηνή, I, 252. 15-20· Βαρζός, Γενεαλογία, 71, 135· Lau, John II Komnenos, 44.

¹⁷⁹ Ο στρατός του Αλεξίου Α΄ εισήλθε στη βασιλεύουσα προβαίνοντας σε σφαγές και λεηλασίες· Ιωάννης Ζωναράς, 728. 13-729. 16· οι γιοι του Ιωάννη, αδελφού του

πατριάρχη Κοσμά (1075-1081) στην Αγία Σοφία χωρίς την Ειρήνη Δούκαινα.¹⁸⁰

Τόσο η αναγόρευση του Αλεξίου Α΄ σε αυτοκράτορα από τον επανασταστικό στρατό στο Τζουρουλό της Θράκης, όσο και η ενθρόνισή του έγινε¹⁸¹ χάρη στη βοήθεια των Δουκών.¹⁸² Εξίσου όμως σημαντική ήταν η βοήθεια δύο γυναικών, της βιολογικής μητέρας του Αλεξίου Α΄, Άννας Δαλασσηνής¹⁸³ και της Μαρίας της Αλανίας (μητέρας από υιοθεσία).¹⁸⁴

Ο Αλέξιος Α΄ εγκαταστάθηκε στο παλάτι του Βουκολέοντα μαζί με τη μητέρα του Άννα Δαλασσηνή, τους αδελφούς του και συγγενείς εξ αγχιστείας, χωρίς τη γυναίκα του Ειρήνη Δούκαινα. Μαζί τους στο παλάτι βρισκόταν η πρώην αυτοκράτειρα Μαρία της Αλανίας και ο πορφυρογέννητος γιος της, Κωνσταντίνος Δούκας.¹⁸⁵ Η δεκαπεντάχρονη

αυτοκράτορα Ισαακίου Κομνηνού, που είχε βασιλεύσει πολύ καιρό πριν, Αλέξιος και Ισαάκιος Κομνηνός, εισήλθαν στην Πόλη από την Χαρσία πύλη με πολύ λαό χάρη στην προδοσία των φρουρών της, των Νεμίτζων· Μιχαήλ Γλυκάς, 618. 5-12· Άννα Κομνηνή, I, 79. 38-46, 81. 94-8.

¹⁸⁰ Ιωάννης Ζωναράς, 731. 12-15· Άννα Κομνηνή, I, 92. 59-60.

¹⁸¹ Ιωάννης Ζωναράς, 727. 6-9· ο Αλέξιος Α΄ είχε ακολουθήσει τις οδηγίες του καίσαρα Ιωάννη Δούκα, παππού της γυναίκας του Ειρήνης Δούκαινας, πιστά, σαν χρησμό από μαντείο· Άννα Κομνηνή, I, 79. 40-41· Polemis, *The Doukai*, 40.

¹⁸² Σημαντική ήταν η βοήθεια του στόλου με την παρακίνηση του Γεωργίου Παλαιολόγου, ο οποίος είχε νυμφευθεί την Άννα Δούκαινα, αδελφή της Ειρήνης Δούκαινας· Άννα Κομνηνή, I, 69. 48-70. 62, 89. 78-84· Angold, *Byzantine empire*, 127, 128.

¹⁸³ Ο Αλέξιος και ο Ισαάκιος στα πλαίσια αναζήτησης συμμάχων και ακολουθώντας τις οδηγίες της μητέρα τους, προσέγγισαν την αυτοκράτειρα Μαρία της Αλανίας, σύζυγο του Νικηφόρου Βοτανειάτη (1078-1081). Η θέση του πορφυρογέννητου γιου της, Κωνσταντίνου Δούκα, ήταν επισφαλής, καθώς ο Νικηφόρος Βοτανειάτης ήθελε ως διάδοχο ένα συγγενή του. Υποσχόμενοι σ' αυτήν την αφοσίωσή τους, τη διαβεβαίωσαν για τη διασφάλιση της διαδοχής του στον θρόνο, που είχε ως κληρονομιά από τον πατέρα του και τον παππού του. Στη συνέχεια ακολούθησε επίσημα και η υιοθεσία του Αλεξίου από την αυτοκράτειρα, μία τελετή που ίσχυε από παλιά· Άννα Κομνηνή, I, 56. 33-55· η Άννα Δαλασσηνή προετοίμασε τον δρόμο για τον θρόνο στον Αλέξιο· Βαρζός, *Γενεαλογία*, 53· Angold, *Byzantine empire*, 125, 126.

¹⁸⁴ Και οι δύο γυναίκες είχαν μία πολύ δυνατή μητρική και υποστηρικτική στάση απέναντι στους γιους τους, γι' αυτό και επαινέτησαν από τον Θεοφύλακτο της Αχρίδας· Θεοφύλακτος Αχρίδας, «Λόγος εις τὸν πορφυρογέννητον κῦρ Κωνσταντῖνον», 211. 9-14· Θεοφύλακτος Αχρίδας, «Λόγος εις τὸν αὐτοκράτορα κῦριν Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν», 237. 16-239. 23· επίσης δημιούργησαν μια τόσο ισχυρή συμμαχία οικογενειών, ώστε κανένας πλέον δεν θα μπορούσε να αντιμετωπίσει τους Κομνηνούς· B. Hill, «Alexios I Komnenos and the imperial women», στο: *Alexios I Komnenos*, 37-54, εδῶ 39· Garland, *Byzantine empresses*, 183.

¹⁸⁵ Η βασίλισσα Μαρία της Αλανίας υπήρξε σύζυγος όχι μόνο του εκθρονισμένου από τους Κομνηνούς Νικηφόρου Βοτανειάτη (1078-1081), αλλά και του προκατόχου

Ειρήνη Δούκαινα μαζί με τη μητέρα της, Μαρία της Βουλγαρίας, τις αδελφές της, τους αδελφούς της και τον παππού της, καίσαρα Ιωάννη Δούκα, είχαν εγκατασταθεί στο κάτω παλάτι.¹⁸⁶

Η παραμονή της πρώην αυτοκράτειρας Μαρίας της Αλανίας στο παλάτι είχε προκαλέσει υποψίες και σχόλια. Η Άννα Κομνηνή αναφέρει ότι κάποιοι κινούμενοι από φθόνο για τη Μαρία της Αλανίας, διέδιδαν ψεύτικες διαδόσεις και συκοφαντίες.¹⁸⁷ Ο Αλέξιος Α΄ όμως είχε ένα αληθινό πάθος για την ωραία Μαρία της Αλανίας, το οποίο η Άννα Κομνηνή προσπάθησε να το δικαιολογήσει επικαλούμενη λόγους συγγενείας.¹⁸⁸

Τελικώς μία εβδομάδα μετά τη στέψη του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού η Ειρήνη Δούκαινα στέφθηκε και αυτή αυτοκράτειρα χάρη στις προσπάθειες του παππού της, καίσαρα Ιωάννη Δούκα, αλλά και όλης της οικογένειας των Δουκών, του Γεωργίου Παλαιολόγου και κυρίως χάρη στην πίεση του πατριάρχη Κοσμά.¹⁸⁹

Ο γάμος της Ειρήνης Δούκαινας, ένας καθαρά πολιτικός γάμος, ο οποίος, όπως έχει ήδη αναφερθεί, είχε ενώσει τις δύο πιο ισχυρές οικογένειες της βυζαντινής αυτοκρατορίας ήταν από την αρχή άτυχος.¹⁹⁰

του, Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078). Σύμφωνα με την Άννα, η μητρική στοργή και ο φόβος της Μαρίας της Αλανίας για τη ζωή του γιου της μετά την εκθρόνιση του Νικηφόρου Βοτανειάτη την ώθησαν να παραμείνει στο παλάτι. Άννα Κομνηνή, I, 87. 19-88. 31, 88. 53-89. 59. Angold, Byzantine empire, 127.

¹⁸⁶ Ο καίσαρας Ιωάννης Δούκας αγωνίσθηκε να πείσει τον πατριάρχη Κοσμά να στηρίξει τη στέψη της εγγονής του Ειρήνης, ενώ παράλληλα, προκειμένου να πάψουν τα σχόλια, έπεισε τη Μαρία της Αλανίας πρώτον να ζητήσει γραπτές εγγυήσεις από τον αυτοκράτορα και δεύτερον να φύγει από το παλάτι τόσο για την ασφάλεια τη δική της, όσο και του γιου της. Άννα Κομνηνή, I, 90. 7-91. 20. Angold, Byzantine empire, 126.

¹⁸⁷ Η Άννα Κομνηνή αναφέρει ότι η παραμονή της πρώην αυτοκράτειρας στο παλάτι οφειλόταν στη διπλή συγγενεία της με τους Κομνηνούς και όχι στη γοητεία και τη φιλοφροσύνη των Κομνηνών. Άννα Κομνηνή, I, 56. 50-57. 74, 87. 19-88. 31. Polemis, The Doukai, 70. Βαρζός, Γενεαλογία, 99. Ostrogorsky, Ιστορία, Γ΄, 42.

¹⁸⁸ Ο Αλέξιος Α΄ ήταν γιος της Μαρίας της Αλανίας, λόγω της υιοθεσίας του και ως εκ τούτου αδελφός του πορφυρογέννητου γιου της, Κωνσταντίου Δούκα. βλ. σ. 32 και υπ. 137. ο αδελφός του Αλεξίου ήταν γαμπρός της Μαρίας της Αλανίας. Άννα Κομνηνή, I, 56. 36-39. ο Ισαάκιος είχε νυμφευθεί την Ειρήνη, πρώτη ξαδέλφη της Μαρίας της Αλανίας, από τον βασιλικό οίκο της Γεωργίας. Βαρζός, Γενεαλογία, 67.

¹⁸⁹ Άννα Κομνηνή, I, 92. 65-93. 84. η πανίσχυρη οικογένεια των Δουκών, η οποία υπήρξε ο πυρήνας του Κομνηνείου κοινωνικού συστήματος, υπήρξε το στηρίγμα της Ειρήνης Δούκαινας απέναντι σε κάθε εναντίον της επιβουλή και προσβολή. Hill, Alexios I Komnenos, 47. L. Vinulović, "Irene Doukaina and the double monastery of the Theotokos Kecharitomene and Christ Philanthropos: relations between private piety and ktetorship": *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 31, 1 (2022), 71-82, εδώ 71.

¹⁹⁰ Βαρζός, Γενεαλογία, 88. Cheynet, Pouvoir, 369. Polemis, The Doukai, 70.

Η Ειρήνη Δούκαινα υπέφερε, επειδή ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός δεν της ήταν πιστός και γι' αυτό τον λόγο ζήλευε.¹⁹¹

Η ζωή της Ειρήνης Δούκαινας δεν καλυτέρευσε ακόμη και μετά την απομάκρυνση της Μαρίας της Αλανίας από το παλάτι με τιμητική συνοδεία αντάξια της σειράς της. Η πρώην αυτοκράτειρα Μαρία της Αλανίας εγκαταστάθηκε στα οικήματα των Μαγγάνων, τα οποία είχαν κτισθεί από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Θ΄ Μονομάχο (1042-1055).¹⁹²

Η θέση της Ειρήνης Δούκαινας ως συζύγου του Αλεξίου Α΄ και αυτοκράτειρας παρέμεινε ανασφαλής μέσα στο παλάτι για είκοσι περίπου χρόνια. Η πεθερά της, η Άννα Δαλασσηνή, την αντιπαθούσε, καθώς υπήρχε από πολύ παλιά βαθύ μίσος προς τον καίσαρα Ιωάννη Δούκα, τον παππού της Ειρήνης Δούκαινας, και την οικογένειά του.¹⁹³ Αντιθέτως, η Μαρία της Αλανίας ήταν αγαπητότατη στους Κομνηνούς, καθώς τους είχε ευεργετήσει και προστατεύσει κατά τη διάρκεια της βασιλείας του άνδρα της και πρώην αυτοκράτορα Νικηφόρου Βοτανειάτη (1078-1081).¹⁹⁴

Σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή, ο πατέρας της ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός έχοντας απεριόριστη εμπιστοσύνη στις ικανότητες της μητέρας του και θεωρώντας την ως μόνη κατάλληλη να βρίσκεται στο πηδάλιο της αυτοκρατορίας, της παρεχώρησε πλήρη εξουσία επίσημα με χρυσόβουλλο. Κράτησε για τον εαυτό του μόνο τις μάχες και τους κόπους και κάνοντάς την παρατηρητή των πολέμων του, την τοποθέτησε στον θρόνο και υπάκουε σ' ό,τι τον πρόσταζε.¹⁹⁵

Ο Ιωάννης Ζωναράς αναφέρει ότι η Άννα Δαλασσηνή κυβέρνησε με σκληρότητα την αυτοκρατορία.¹⁹⁶ Η αυστηρότητά της επεκτάθηκε και

¹⁹¹ Ιωάννης Ζωναράς, 747. 2-6· Μιχαήλ Γλυκάς, 622. 7-15· Βαρζός, Γενεαλογία, 99.

¹⁹² Ιωάννης Ζωναράς, 733. 6-11· με ενέργειες του καίσαρα Ιωάννη Δούκα τα δικαιώματα του πορφυρογέννητου Κωνσταντίνου Δούκα είχαν διασφαλισθεί με χρυσόβουλλο από τον Αλέξιο Α΄· Άννα Κομνηνή, I, 97. 19-27· βλ. και σ. 32.

¹⁹³ Η Άννα Δαλασσηνή κατηγορούσε τους Δούκες ότι είχαν υποκλέψει τον θρόνο του κουνιάδου της, Ισαάκιου Α΄ Κομνηνού (1057-1059), από τον άνδρα της Ιωάννη Κομνηνό. Η Άννα καταδικάστηκε μετά από ψευδή κατηγορία μαζί με τους γιους της σε δεκάχρονη εξορία με εντολή του καίσαρα Ιωάννη, στο νησί της Πριγκίπου το 1071· Βαρζός, Γενεαλογία, 52, 53· Polemis, *The Doukai*, 65, 66, 76.

¹⁹⁴ Η υιοθεσία του Αλεξίου Α΄ από τη Μαρία της Αλανίας προστάτευσε αυτόν και τον Ισαάκιο. Με αυτό τον τρόπο οι δύο Κομνηνοί μπορούσαν να προσεγγίζουν τη βασίλισσα χωρίς τον φόβο μήπως συλληφθούν από τους εχθρούς τους και γίνουν παρανάλωμα φωτιάς· Άννα Κομνηνή, I, 61. 81-96, 92. 48-59.

¹⁹⁵ Ιωάννης Ζωναράς, 731. 15-18· Μιχαήλ Γλυκάς, 622. 5-7· Άννα Κομνηνή, I, 103. 1-11, 104. 27-105. 54· Garland, *Byzantine empresses*, 186.

¹⁹⁶ Ιωάννης Ζωναράς, 746. 1-4.

στο παλάτι σε τέτοιο σημείο, ώστε, προκειμένου να το επαναφέρει την τάξη, η ζωή εκεί θύμιζε πλέον μοναστήρι.¹⁹⁷

Η γιαγιά Άννα Δαλασσηνή διοίκησε την αυτοκρατορία για περίπου 20 χρόνια, από το 1081 έως το 1100. Κάποια στιγμή μεταξύ 1095 και 1100 εξαφανίσθηκε από την πολιτική σκηνή, παραδίδοντας την εξουσία στον γιο της, Αλέξιο Α'.¹⁹⁸ Τελικώς, η Άννα Δαλασσηνή αποσύρθηκε στη μονή του Παντόπτου, την οποία είχε κάνει κατοικία της και πέθανε εκεί σε βαθύ γήρας¹⁹⁹ την 1^η Νοέμβρη. Ο ακριβής χρόνος θανάτου της είναι άγνωστος, ίσως απεβίωσε το 1100.²⁰⁰

Ο Ιωάννης Β' ως την ηλικία των 13 χρόνων έζησε σε ένα παλάτι κάτω από την κυριαρχική και υπερβολικά αυστηρή παρουσία της γιαγιάς του, Άννας Δαλασσηνής.²⁰¹ Θεωρούμε ότι ο χαρακτήρας του ενήλικου Ιωάννη αργότερα παρουσίασε σαφή γνωρίσματα της επίδρασης της γιαγιάς του. Όταν μεγάλωσε ο Ιωάννης Β', απαιτούσε εγκράτεια και σεμνή συμπεριφορά από όλους στο παλάτι, ενώ δεν επέτρεπε ενώπιόν του φλυαρίες, απρεπή συμπεριφορά, και γέλωτες χωρίς λόγο.²⁰²

Αντίθετα με την αυστηρή γιαγιά του, Άννα Δαλασσηνή, ο πατέρας του Ιωάννη, ο Αλέξιος ήταν μειλήχιος, μετρημένος και καταδεκτικός άνθρωπος²⁰³, ενώ αγαπούσε τον Ιωάννη περισσότερο από όλα του τα παιδιά.²⁰⁴ Η Ειρήνη Δούκαινα ήταν απρόσιτη με γλώσσα κοφτερή, καθώς επέπλητε με μεγάλη αυστηρότητα για την πιο ασήμαντη απρέπεια.²⁰⁵

Σχετικά με τον χαρακτήρα της Ειρήνης, η Άννα Κομνηνή αναφέρει ότι η όψη της μητέρας της φόβιζε τους θρασείς άνδρες, ενώ πολλές φορές έμενε σιωπηλή και έμοιαζε με άγαλμα καλλονής.²⁰⁶ Πιστεύουμε ότι το μεγάλο χρονικό διάστημα ανασφάλειας και απόρριψης, που έζησε από έφηβη στο παλάτι, της επέφερε ψυχικά τραύματα. Η Ειρήνη Δούκαινα, όπως θα δούμε σε επόμενη ενότητα πιο αναλυτικά, μετά τον θάνατο της

197 Όλη αυτή η προσπάθεια είχε γίνει από την Άννα Δαλασσηνή, προκειμένου να καθαρίσει τον γυναικωνίτη του παλατιού από την ακολασία και την ηθική διαφθορά των αυτοκρατόρων από την εποχή της βασιλείας του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Μονομάχου μέχρι και τη βασιλεία του Αλεξίου Α'. Άννα Κομνηνή, I, 105. 66-74.

198 Ιωάννης Ζωναράς, 746. 4-10· μάλιστα έχουν βρεθεί σφραγίδες της Άννας Δαλασσηνής, που φέρουν τόσο τον τίτλο της κουροπαλάτισσας, όσο και της μοναχής· Garland, Byzantine empresses, 192.

199 Ιωάννης Ζωναράς, 746. 10-14· Βαρζός, Γενεαλογία, 52.

200 Garland, Byzantine empresses, 187, 193.

201 Άννα Κομνηνή, I, 105. 81-106. 88.

202 Νικήτας Χωνιάτης, 47. 72- 82.

203 Ιωάννης Ζωναράς, 765. 11-16.

204 Νικήτας Χωνιάτης, 5. 87-88.

205 Ιωάννης Ζωναράς, 765. 17-766. 3.

206 Άννα Κομνηνή, I, 94. 35-39· η Linda Garland θεωρεί πολύ σωστά, κατά την άποψή μας, ότι η υμνηθείσα από την Άννα Κομνηνή ντροπαλότητα της Ειρήνης ήταν αποτέλεσμα της κατάστασης φόβου, που βίωσε δίπλα στην κυριαρχική και σίγουρα όχι φιλική προς αυτήν πεθερά της· Garland, Byzantine empresses, 196.

Άννας Δαλασσηνής, αρχές του 1100, και μέχρι τον θάνατο του Αλεξίου το 1118, είχε προς τον γιο της Ιωάννη, μία σκληρή, ανταγωνιστική και εχθρική στάση, ακολουθώντας μία πολιτική απόλυτα διαφορετική από εκείνη της πεθεράς της και της Μαρίας της Αλανίας. Η στρατηγική της είχε ως μοναδικό στόχο τη διασφάλιση της διαδοχής της κόρης της Άννας και του γαμπρού της Νικηφόρου Βρυέννιου στον θρόνο.²⁰⁷

Όσον αφορά την Άννα Κομνηνή, η οποία μεγάλωσε ως μελλοντική αυτοκράτειρα, κατά την άποψή μας, μίσησε τον αδελφό της Ιωάννη από την παιδική της ηλικία θεωρώντας τον ως αιτία της δυστυχίας της.²⁰⁸ Παρέμεινε μνηστή του Κωνσταντίνου Δούκα και μετά τη στέψη του Ιωάννη Β΄, κατά τη διάρκεια της βάπτισής του, το 1092. Μάλιστα από πολύ νωρίς είχε παραδοθεί στη Μαρία της Αλανίας, για να ανατραφεί μαζί με τον μνηστήρα της, Κωνσταντίνο Δούκα.²⁰⁹ Η μνηστεία έληξε με τον θάνατο του Κωνσταντίνου Δούκα μετά από βαρύτατη ασθένεια.²¹⁰ Δύο χρόνια μετά τον θάνατο του Κωνσταντίνου Δούκα, η Άννα Κομνηνή παντρεύτηκε τον Νικηφόρο Βρυέννιο, 14 χρόνων, σύμφωνα με την επιθυμία των γονέων της.²¹¹

Επανερχόμενοι στον Ιωάννη Β΄, θα επαναλάβουμε ότι η πληροφόρηση από τις βυζαντινές πηγές σχετικά με τον Ιωάννη και τη βασιλεία του, είναι τόσο φτωχή, ώστε ο Ιωάννης Β΄ βρίσκεται πράγματι στη σκιά του πατέρα και του γιου του.²¹²

Ο Ιωάννης Β΄ δεν ήταν ούτε δέκα χρόνων, όταν η βυζαντινή αυτοκρατορία βρέθηκε ενώπιον ενός πολύ σοβαρού κινδύνου, προερχόμενου από τους σταυροφόρους, οι οποίοι έφθαναν κατά κύματα στη βασιλεύουσα ήδη από τα τέλη του 1096.²¹³ Την 23^η Δεκεμβρίου του 1096 ο Γοδεφρείδος της Bouillon στρατοπέδευσε με πολυάριθμο στρατό

²⁰⁷ Hill, Alexios I Komnenos, 39· Vilunović, Irene Doukaina, 73.

²⁰⁸ Η Άννα αναφέρει ότι αλληπάλληλες συμφορές προερχόμενες απ' έξω αλλά και μέσα από τον αυτοκρατορικό οίκο, τη βρήκαν, πριν κλείσει τα οκτώ της χρόνια. Σ' αυτό το σημείο θεωρούμε ότι προσδιορίζεται η χρονική στιγμή του γεγονότος που αποτέλεσε συμφορά κατ' αυτήν και δεν είναι άλλο από τη στέψη του αδελφού της Ιωάννη ως συμβασιλέα στο τέλος του 1091· Άννα Κομνηνή, I, 451. 26-36.

²⁰⁹ Άννα Κομνηνή, I, 88. 41-49· Γεώργιος και Δημήτριος Τορνίκης, 253 3-8· Βαρζός, Γενεαλογία, 177.

²¹⁰ Ο Κωνσταντίνος Δούκας πέθανε νωρίς, το 1095, έξι χρόνια μετά την εμφάνιση της ασθένειάς του, της οποίας η φύση δεν ανακαλύφθηκε ποτέ· Polemis, The Doukai, 62.

²¹¹ Ιωάννης Ζωναράς, 738. 12- 739. 1· η Άννα Κομνηνή αρραβωνιάστηκε τον Νικηφόρο Βρυέννιο, γόνο μίας εκ των μεγαλύτερων βυζαντινών οικογενειών, η οποία είχε στασιάσει ανεπιτυχώς για την κατάληψη του αυτοκρατορικού θρόνου. Αρχικώς ο Νικηφόρος Βρυέννιος έλαβε τον τίτλο του πανυπερσέβαστου και αργότερα μετά τον γάμο του, τον τίτλο του καίσαρα· Γεώργιος και Δημήτριος Τορνίκης, 253. 12-24.

²¹² Stathakopoulos, John II Komnenos, 1· Lau, John II Komnenos, 1.

²¹³ Το έθνος των Φράγκων ορμώμενο από τη Δύση, έφθασε στη βασιλεύουσα άπειρο ως προς το πλήθος και σαν ιπτάμενο σύννεφο ακρίδων σκίασε τον ήλιο· Άννα Κομνηνή, I, 297. 33-298. 38· Ιωάννης Ζωναράς, 742. 8-15.

κατ'απαίτηση του Αλεξίου Α΄ έξω από την Πόλη κατά μήκος του άνω και κάτω μέρους του Κερατίου κόλπου.²¹⁴

Ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ επιδιώκοντας διακαώς τη διαπεραίωση των σταυροφόρων, παρείχε εφόδια στον στρατό τους και παράλληλα ζήτησε από τους αρχηγούς των σταυροφόρων να του δώσουν όρκο υποτέλειας.²¹⁵ Είναι πια τέλη Μαρτίου του 1097 και τα σταυροφορικά στρατεύματα παρέμεναν ακόμη στα προάστια της βασιλεύουσας. Ο Γοδεφρείδος της Bouillon αρνήθηκε να δώσει όρκο υποτέλειας στον αυτοκράτορα και χρονοτριβούσε σκόπιμα περιμένοντας την άφιξη του Βοημούνδου και των άλλων σταυροφόρων κομητών.²¹⁶

Στη συνέχεια ο Αλέξιος Α΄, προκειμένου να αναγκάσει τον κόμη Γοδεφρείδο της Bouillon να δώσει όρκο υποτέλειας, διέταξε τον περιορισμό του εφοδιασμού του στρατού του. Η κίνηση όμως αυτή του Αλεξίου Α΄ αποτέλεσε το έναυσμα επιθέσεων και τρομερών λεηλασιών από τον στρατό του Γοδεφρείδου της Bouillon.²¹⁷

Παρά τον πανικό και τον φόβο των Βυζαντινών, στην Πόλη η ψυχραιμία του Αλεξίου Α΄ επέφερε την ηρεμία τόσο στους παλατιανούς, όσο και στον λαό. Επίσης η νικηφόρα έκβαση της πολεμικής σύγκρουσης μεταξύ των Βυζαντινών και των σταυροφόρων στα τείχη της βασιλεύουσας έξω από την πύλη του Αγίου Ρωμανού, ανάγκασε τον Γοδεφρείδο να δώσει τον όρκο υποτέλειας.²¹⁸ Όμως κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων στο παλάτι υπήρξε πολύ μεγάλη ένταση και

²¹⁴ Ο στρατός του Γοδεφρείδου της Bouillon αποτελούνταν από 10.000 ιππείς και εβδομήντα χιλιάδες πεζούς, που στρατοπέδευαν στα μέρη της Προποντίδας από την γέφυρα πλάι στο Κοσμίδιον μέχρι πέρα τον Άγιο Φωκά· Άννα Κομνηνή, I, 308. 54-59· S. Runciman, *Ιστορία των σταυροφοριών*, μετάφρ. Ν. Κ. Παπαρρόδου, Α΄, Αθήνα, 1977, 139· *Baldrici Archiepiscopi Dolensis Hierosolymitanae Historiae Libri Quattuor: PL 166, 1058-1152, εδώ 1074C* (στο εξής: *Baldric του Dol*)· *Baldric of Bourgueil, "History of the Jerusalemites". A translation of the Historia Ierosolimitana*, μετάφρ. S. B. Edgington, Birmingham, 2020, 57.

²¹⁵ Runciman, *Ιστορία*, 139, 140· *Baldric του Dol, 1078A-B*· *Baldric of Bourgueil, History of the Jerusalemites*, 61-62.

²¹⁶ Ο αυτοκράτορας φοβόταν, γιατί γνώριζε ότι απώτερος στόχος του Βοημούνδου ήταν η κατάλυση της αυτοκρατορίας· Άννα Κομνηνή, I, 308. 59-309. 72· ο Γοδεφρείδος της Bouillon ήταν πεπεισμένος όχι μόνο για το αβυσσαλέο μίσος των Ελλήνων αλλά και για τον πονηρό και κακό χαρακτήρα του αυτοκράτορα. Τα ίδια αισθήματα και απόψεις με τον Γοδεφρείδο της Bouillon για τους Βυζαντινούς και για τον αυτοκράτορα, είχε και ο Νορμανδός ηγέτης του Τάραντα, Βοημούνδος, όπως φαίνεται από την αλληλογραφία τους· Γουλιέλμος της Τύρου, 2, 10, 173. 3-174. 14.

²¹⁷ Ήταν Μεγάλη Πέμπτη, 2 Απρίλη του 1097, όταν λεηλατώντας οι σταυροφόροι έφτασαν στα τείχη γκρεμίζοντας εκ θεμελίων τα παλάτια, που βρίσκονταν κοντά στην Αργυρά Λίμνη. Ακόμη επιχείρησαν να πυρπολήσουν την πύλη, που οδηγούσε στην αυτοκρατορική συνοικία με το παλάτι των Βλαχερνών· Runciman, *Ιστορία*, 141· R. J. Lilie, *Byzantium and the Crusades (1096-1204)*, μετάφρ. J. C. Morris-J. E. Riding, New York, 1993, 8.

²¹⁸ Άννα Κομνηνή, I, 313. 4-9· Runciman, *Ιστορία*, 141.

θυμός από την πλευρά των σταυροφόρων προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α'.²¹⁹

Ήταν Απρίλιος του 1097 και ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α' εξακολουθούσε να είναι σε δεινή θέση, μιας και ο Βοημούνδος του Τάραντα με τον στρατό του έφτανε από στιγμή σε στιγμή στην Κωνσταντινούπολη. Ο αυτοκράτορας αναγκάστηκε να στείλει τον δεκάχρονο γιο του, Ιωάννη, όμηρο στο στρατόπεδο του Γοδεφρείδου της Bouillon ως απόδειξη καλής πίστης, προκειμένου να τον πείσει να δεχθεί τους όρους του. Ο Conon του Montague και ο Βαλδουίνος της Bourg, άντρες μεγάλου κύρους, στάλθηκαν στο παλάτι, για να παραλάβουν τον Ιωάννη Β', ο οποίος στη συνέχεια τέθηκε στην προσωπική φύλαξη του Βαλδουίνου, αδελφού του δούκα Γοδεφρείδου της Bouillon, στο σταυροφορικό στρατόπεδο.²²⁰ Φυσικά δεν γνωρίζουμε εάν ο χρόνος της παραμονής του μικρού Ιωάννη Β' στο στρατόπεδο των Λατίνων ήταν λίγες ώρες ή πολύ περισσότερο.

Τελικώς, ο δούκας Γοδεφρείδος της Bouillon έσπευσε στο παλάτι συνοδευόμενος και από τους άλλους ηγέτες των σταυροφόρων, για να συναντήσει τον αυτοκράτορα.²²¹ Εκεί στο παλάτι οι ηγέτες, πιθανώς δύο μέρες αργότερα, την Κυριακή του Πάσχα του 1097, ορκίσθηκαν αναγνωρίζοντας τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α' πλέον ως επικυρίαρχο στις μελλοντικές κατακτήσεις τους. Ο Αλέξιος Α', μόλις πρόλαβε, αφού οι Νορμανδοί του Βοημούνδου έφτασαν στη Βασιλεύουσα στις 14 Μαΐου του 1097.²²²

Σχετικά με την ομηρία του Ιωάννη, ο M. C. G. Lau αναφέρει ότι κάποιος θα μπορούσε να αναρωτηθεί κυνικά γιατί ο Αλέξιος Α' δεν έστειλε ένα από τους άλλους δύο γιους του εκείνη τη χρονική στιγμή και έστειλε τον διάδοχο του θρόνου. Στη συνέχεια, ο M. C. G. Lau θεωρεί ότι κάποιος, έχοντας κάνει μία πιο ευρεία μελέτη αυτής της κατάστασης, μπορεί να αντιληφθεί ότι στον Ιωάννη δόθηκε από τον πατέρα του μία

219 Οι σταυροφόροι τοξοβόλουν ασταμάτητα κατά του αυτοκράτορα, ο οποίος καθόταν ατάραχος στο θρόνο. Μάλιστα ένα βέλος κάρφωσε κατάστηθα έναν άνδρα, που καθόταν δίπλα στον θρόνο κάνοντας τους αυλικούς γύρω από αυτόν να απομακρυνθούν φοβισμένοι. Άννα Κομνηνή, 310. 17-311. 21.

220 Γουλιέλμος της Τύρου, 2, 11, 174. 8-175. 17. *Albert of Aachen, Historia Ierosolimitana. History of the journey to Jerusalem*, έκδ. S. B. Edgington, Oxford, 2009, 84. Suarez, *Life and reign of John II Komnenos*, xix. Lilie, *Byzantium*, 9. Lau, *John II Komnenos*, 46

221 Baldric του Dol, 1077D-1078A. Baldric of Bourgueil, *History of the Jerusalemmites*, 61, 62. Γουλιέλμος της Τύρου, 2, 22, 189-191.

222 Ο αυτοκράτορας γνώριζε πώς να χειριστεί την κατάσταση. Πέτυχε να διαπραγματευτεί επιτυχώς ερχόμενος σε επαφή με τον κάθε σταυροφόρο ηγεμόνα χωριστά. Baldric του Dol, 1078A. Baldric of Bourgueil, *History of the Jerusalemmites*, 61. Runciman, *Ιστορία*, 141. Setton, *History*, I, 279.

ευκαιρία να τον βοηθήσει στον χειρισμό πολύ λεπτών διπλωματικών κινήσεων από την ηλικία των δέκα χρόνων.²²³

Συμφωνούμε με την παραπάνω άποψη του M. C. G. Lau ότι ο Ιωάννης ως συμβασιλεύς, αν και ήταν μικρός, έπρεπε να είναι αυτόπτης μάρτυρας αυτών των καταστάσεων, προκειμένου να γνωρίσει την τέχνη της διπλωματίας σε τέτοιες εκρηκτικές στιγμές. Έτσι θεωρούμε ότι ο Ιωάννης ήταν δίπλα στον πατέρα του κατά την διάρκεια όλων αυτών των σκληρών διαπραγματεύσεων. Πιθανότατα, ήταν δίπλα στον πατέρα του, ακόμη και όταν κάποια στιγμή η κατάσταση ήταν εκτός ελέγχου μέσα στην αίθουσα του θρόνου εξαιτίας πολλών εξαγριωμένων σταυροφόρων, που τοξοβολούσαν ασταμάτητα προς τον αυτοκράτορα, που στεκόταν ήρεμος στον θρόνο του προσπαθώντας να τους κατευνάσει.²²⁴

Γινόταν πόλεμος, η κατάσταση ήταν κρίσιμη και ο Ιωάννης, γόνος της στρατιωτικής αριστοκρατίας²²⁵ και μελλοντικός αυτοκράτορας, έπρεπε να εκπαιδευτεί στρατιωτικά από την παιδική του ηλικία. Η στρατιωτική εκπαίδευση από πολύ νωρίς ήταν, εξάλλου, παράδοση στην οικογένειά του. Ως εκ τούτου πιστεύουμε ότι τα μαθήματα πολεμικής τέχνης τα πήρε προσωπικά από τον πατέρα του στην ηλικία των δέκα χρόνων, ίσως και πολύ νωρίτερα²²⁶, γιατί αν γόνοι ευγενών, όπως ο Βάρδας και ο οينوχός Μιχαήλ, είχαν προσωπική στρατιωτική εκπαίδευση από την νηπιακή τους ηλικία από τον ίδιο τον αυτοκράτορα, πόσο μάλλον ο γιος του αυτοκράτορα, ο Ιωάννης!²²⁷

Και αυτή δεν είναι η μόνη αναφορά της Άννας στη στρατιωτική εκπαίδευση, που είχαν πολλοί αξιωματικοί του βυζαντινού στρατού από

²²³ Lau, John II Komnenos, 46.

²²⁴ Μάλιστα ένα τόξο κτύπησε έναν άνδρα, που στεκόταν πλάι στον βασιλιά κατάστηθα, με αποτέλεσμα όλοι οι άνδρες που στέκονταν δεξιά και αριστερά του θρόνου του Αλεξίου Α΄, να σκορπίσουν φοβισμένοι. Άννα Κομνηνή, I, 310. 17-311.21.

²²⁵ Νικηφόρος Βρυέννιος, 69. 9-13.

²²⁶ Ο Αλέξιος είχε λάβει τα μαθήματα στρατιωτικής τέχνης κάτω από τις διαταγές του αδελφού του Ισαακίου, ο οποίος ήταν αρχιστράτηγος σε Ανατολή και Δύση επί βασιλείας του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078) μετά την καθαίρεση του αυτοκράτορα Ρωμανού Δ΄ Διογένη. Άννα Κομνηνή, I, 12. 39-53· ο Μανουήλ, ο μεγαλύτερος αδελφός του Αλεξίου, την είχε διδαχθεί από τον πατέρα τους Ιωάννη, τον παππού του Ιωάννη Β΄· ο Μιχαήλ Ιταλικός αναφέρει ότι και ο αυτοκράτορας Μανουήλ διδάχθηκε την στρατηγική τέχνη από τον πατέρα του Ιωάννη· Μιχαήλ Ιταλικός, «Λόγος βασιλικός εις τὸν βασιλέα κῦρ Μανουήλ τὸν Κομνηνὸν καὶ πορφυρογέννητον», στο: *Michel Italikos*, 282. 20-284. 4· Βαρζός, Γενεαλογία, 61, 62.

²²⁷ Ο Γρηγόριος Γαβράς, γιος του δούκα της Τραπεζούντας Θεόδωρου Γαβρά, τον οποίο ο αυτοκράτορας προόριζε για σύζυγο μίας από τις αδελφές της Άννας, είχε ως παιδαγωγό τον ευνούχο Μιχαήλ, θεράποντα της βασίλισσας, ενώ η στρατιωτική του εκπαίδευση ήταν υπό την εποπτεία του ιδίου του Αλεξίου Α΄. Άννα Κομνηνή, I, 256. 74-257. 87.

τον πατέρα της.²²⁸ Η συνηθισμένη στρατεύσιμη ηλικία των Βυζαντινών ήταν στα δέκα τέσσερα χρόνια τους.²²⁹ Σ' αυτό το σημείο θα προσθέσουμε ότι θεωρούμε ότι ο Ιωάννης μάλλον στρατεύθηκε μικρότερος και από την ηλικία των δεκατεσσάρων χρόνων, αφού και ο Αλέξιος είχε στρατευθεί σ' αυτή την ηλικία των δεκατεσσάρων χρόνων κατά τη βασιλεία του Ρωμανού Δ' Διογένη (1068-1071).²³⁰

Το 1097 ο Ιωάννης γνώρισε τον δεκάχρονο συνομήλικό του, Ιωάννη Αξούχ. Ο μικρός Αξούχ, ο οποίος ήταν τουρκικής καταγωγής, παραδόθηκε από τον ίδιο τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α' στον γιο του, για να γίνει ακόλουθός του.²³¹ Θα πρέπει να αναφέρουμε επίσης ότι κάτι παρόμοιο είχε συμβεί και στη ζωή του Αλεξίου Α' Κομνηνού, όταν ήταν μικρός. Του δόθηκε ένας μικρός Σαρακηνός αιχμάλωτος από τον πατέρα του Ιωάννη Κομνηνό, ως ακόλουθος, ο Τατίκιος.²³²

Θεωρούμε ότι ο Αλέξιος δεν έδωσε τυχαία τον μικρό Αξούχ ως ακόλουθο στον Ιωάννη, καθώς γνώριζε και ο ίδιος από την προσωπική του εμπειρία ότι ο Ιωάννης θα χρειαζόταν οπωσδήποτε έναν έμπιστο και απόλυτα αφοσιωμένο φίλο και συμπολεμιστή στον πόλεμο.

Τα δύο παιδιά ανδρώθηκαν μαζί και έγιναν στενότατοι φίλοι. Ο Ιωάννης Αξούχ υπήρξε προσφιλέστατο πρόσωπο για τον Ιωάννη Β'. Παρέμεινε πιστός φίλος του Ιωάννη Β' μέχρι την τελευταία μέρα της ζωής του τελευταίου, καθώς, σύμφωνα με τον Νικηφόρο Βασιλάκη, ο

228 Ο Αλέξιος Α' είχε εκπαιδεύσει προσωπικά τους αξιωματικούς του πώς να παρατάσσονται σε θέση μάχης, καθώς και στο τόξο και το ακόντιο. Το ίδιο είχε κάνει και για τα τριακόσια νέα παιδιά, τα Αρχοντόπουλα, τα οποία είχαν μεγαλώσει εκπαιδευόμενα από τον ίδιο τον αυτοκράτορα και μόλις είχαν φυτρώσει γένια στα πρόσωπά τους, στάλθηκαν να πολεμήσουν εναντίον του στρατού του Βοημούνδου· Άννα Κομνηνή, I, 387. 24-388. 37.

229 Βαρζός, Γενεαλογία, 61, 62.

230 Άννα Κομνηνή, I, 11. 1-3· οι γιοι του αυτοκράτορα Ρωμανού Δ' Διογένη και της Ευδοκίας της Μακρεμβολίτισσας, Νικηφόρος και Λέοντας, στρατεύθηκαν υπό τις διαταγές του πατέρα τους στην ηλικία των δέκα και έντεκα χρόνων· Βαρζός, Γενεαλογία, 62.

231 Ο μικρός Ιωάννης Αξούχ καταγόταν από τη Νίκαια της Βιθυνίας και κατά την άλωση της πόλης είχε πιαστεί αιχμάλωτος από τους σταυροφόρους της πρώτης σταυροφορίας (1097-1104). Δόθηκε από αυτούς ως δώρο στον Αλέξιο Α'· Νικήτας Χωνιάτης, 9. 23-27· Suarez, *Life and reign of John II Komnenos*, xix.

232 Ο μέγας πριμικήριος των Τούρκων της Αχρίδας, Τατίκιος, ήταν δούλος στην καταγωγή. Ο Τατίκιος υπήρξε απόλυτα αφοσιωμένος, ώστε φρουρούσε τον αυτοκράτορα ακόμη και στο λουτρό· Άννα Κομνηνή, I, 126. 15-127. 20. Ο Τατίκιος, συνομήλικος του Αλεξίου Α', ήταν ένας από τους πιο πιστούς και επιτυχημένους στρατηγούς του· Β. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse*, Louvain, 1980, 288-292.

μέγας δομέστικος Ανατολής και Δύσης είχε μεγάλη πίστη και αγάπη προς τον βασιλέα Ιωάννη.²³³

Φυσικά ο Ιωάννης Αξούχ έλαβε πέραν της στρατιωτικής εκπαίδευσης εξαιρετική θεωρητική εκπαίδευση, καθώς μπορούσε να κατανοεί κριτικά τα πλέον δύσκολα ρητορικά και θεολογικά κείμενα.²³⁴ Ο Νικηφόρος Βασιλάκης απευθυνόμενος στον Ιωάννη Αξούχ έγραψε ότι μεγάλη ανδρεία περιέβαλε τον βασιλέα από την παιδική του ηλικία, καθώς ήταν πρώτος στα πολεμικά γυμνάσια της ηλικίας τους, όπως το τόξο, το ακόντιο και η ιππασία, με τον Αξούχ μιμούμενο τον βασιλέα, να έρχεται δεύτερος στα γυμνάσια, όπως ακριβώς ο Χρυσάντας δίπλα στον βασιλιά Κύρο.²³⁵

Η θέση του Ιωάννη Αξούχ δίπλα στον αυτοκράτορα Ιωάννη Β' υπήρξε απόλυτα καθοριστική, καθώς τον επηρέασε σε κρίσιμες στιγμές της βασιλείας του, όπως π.χ τη χρονική στιγμή της συνωμοσίας της αδελφής του, Άννας Κομνηνής. Και τέλος, το πλέον σημαντικό πρόσωπο του οποίου η επίδραση θα είναι καταλυτική στον ενήλικο Ιωάννη, είναι η σύζυγός του Πιρόσκα. Όλα αυτά βεβαίως θα τα δούμε πιο αναλυτικά σε επόμενη ενότητα.

Όσον αφορά την παιδεία και την εκπαίδευση του Ιωάννη, θεωρούμε ότι ήταν ανάλογη όχι μόνο της αριστοκρατικής καταγωγής του, αλλά και του γεγονότος ότι ήταν ο διαδόχος του αυτοκρατορικού θρόνου.²³⁶ Η σπουδαιότητα της βασιλικής παιδείας για τους πορφυρογέννητους πρίγκιπες στο τέλος του 11^{ου} αιώνα είναι εμφανής μέσα από το έργο του Θεοφύλακτου, αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας.²³⁷

Πώς είναι δυνατόν ο διάδοχος του θρόνου να μην είχε λάβει την κατάλληλη παιδεία; Η άποψή μας επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι όλη η αυτοκρατορική οικογένεια είχε πολύ μεγάλο ενδιαφέρον για την παιδεία και τη συγγραφή.²³⁸ Ακόμη και ο φίλος του Ιωάννη, Ιωάννης

²³³ Νικηφόρος Βασιλάκης, «Τοῦ αὐτοῦ (sc. τοῦ Βασιλάκη) λόγος εἰς τὸν σεβαστὸν καὶ μέγαν δομέστικον πάσης ἀνατολῆς καὶ δύσεως κύριον Ἰωάννην», στο: *Νικηφόρος Βασιλάκης*, 87. 8-15.

²³⁴ Brand, *Turkish element*, 5-6.

²³⁵ Νικηφόρος Βασιλάκης, «Τοῦ αὐτοῦ (sc. τοῦ Βασιλάκη) λόγος εἰς τὸν σεβαστὸν καὶ μέγαν δομέστικον πάσης ἀνατολῆς καὶ δύσεως κύριον Ἰωάννην», στο: *Νικηφόρος Βασιλάκης*, 87. 16-18.

²³⁶ Με πρόταση της Μαρίας της Αλανίας, γράφτηκε η «Παιδεία βασιλική» από τον Θεοφύλακτο, για να προετοιμάσει τον μαθητή του και γιο της, Κωνσταντίνο Δούκα, για τον αυτοκρατορικό θρόνο, στον οποίο τελικώς δεν ανέβηκε ποτέ· Θεοφύλακτος Αχρίδας, «Λόγος εἰς τὸν πορφυρογέννητον κῆρ Κωνσταντῖνον», στο: *Théophylacte d' Achrida*, 178-211· Polemis, *The Doukai*, 63.

²³⁷ B. Leib, « La Pαιδεία βασιλική de Théophylacte, archevêque de Bulgarie, et sa contribution à l'histoire de la fin du XI siècle », *RÉB* 11(1953), 197-204.

²³⁸ Ο Αλέξιος Α' Κομνηνός είχε εντρυφήσει στη δογματική θεολογία τόσο πολύ, ώστε, σύμφωνα με την Άννα, θα μπορούσε να ονομαστεί 13^{ος} απόστολος και να καταταγεί πλάι στον μέγα Κωνσταντίνο ή έστω μετά από αυτόν. Μάλιστα συνέγραψε

Αξούχ, είχε λάβει πέραν της στρατιωτικής παιδείας και υψηλή θεωρητική παιδεία αντάξια ενός πρίγκηπα.²³⁹

Ολοκληρώνοντας αυτό το κεφάλαιο, διαπιστώνουμε ότι η άνοδος στον θρόνο του Αλεξίου Α΄ το 1081 έγινε χάρη στη βοήθεια της ισχυρής οικογένειας των Δουκών αλλά και τη σύμπραξη της τέως αυτοκράτειρας Μαρίας της Αλανίας με τη μητέρα των Κομνηνών, Άννα Δαλασσηνή.²⁴⁰

Το οικογενειακό περιβάλλον του Ιωάννη ήταν πολύ αυστηρό και πειθαρχημένο κατά τα πρώτα δεκατρία χρόνια της ζωής του (1087-1100), εξαιτίας της γιαγιάς Δαλασσηνής, η οποία κυβερνούσε το παλάτι και την αυτοκρατορία με σκληρότητα.²⁴¹ Η θέση της Ειρήνης Δούκαινας στο παλάτι υπήρξε ανασφαλής και δυστυχής.²⁴² Πολιτικές αποφάσεις του Αλεξίου Α΄ υπήρξαν μοιραίες για την Άννα Κομνηνή, αλλά και για τον Ιωάννη αργότερα.²⁴³

Η πρώτη πολιτική εμπειρία του Ιωάννη έλαβε χώρα τον Απρίλιο του 1097, στην ηλικία των δέκα χρόνων, σε εξαιρετικά δύσκολη περίοδο για την ύπαρξη της αυτοκρατορίας. Η ομηρία του Ιωάννη ως εγγύηση ειλικρίνειας του Αλεξίου Α΄ προς τους σταυροφόρους κατά τη διάρκεια κρίσιμων διαπραγματεύσεων είχε θετική κατάληξη, αφού οι σταυροφόροι εγκατέλειψαν την Πόλη αναγνωρίζοντάς τον ως επικυρίαρχο.²⁴⁴

Στα δέκα του χρόνια ο Ιωάννης γνώρισε τον Ιωάννη Αξούχ, τον πιο πιστό και αφοσιωμένο φίλο του.²⁴⁵ Πιστεύουμε ότι ως διάδοχος του θρόνου έλαβε λαμπρά παιδεία, αφού όλη η αυτοκρατορική οικογένεια

μία πραγματεία καταπολέμησης των ετερόδοξων διδασκαλιών στο Βυζάντιο, εμπνευσμένη από τη «Δογματική πανοπλία» του Ευθύμιου Ζυγαβηνού· Άννα Κομνηνή, I, 457. 11-27. Ο Μιχαήλ Ιταλικός αποκαλούσε αυτόν τον κύκλο *λογιώτατον θέατρον*. Μιχαήλ Ιταλικός, «Λόγος αυτόσχεδίου ρήθεις εις τὴν βασιλίδα κυρὰν Εἰρήνην τὴν Δούκαιναν, ὅτε ἐπέστρεψεν αὐτῷ ἀποστοματίσαι λόγον», στο: *Michel Italikos*, 146-151, εδῶ 146. 3-4· Βαρζός, Γενεαλογία, Α΄, 109· η αυτοκράτειρα Ειρήνη Δούκαινα ήταν προστάτρια λογίων έχοντας πνευματικό κύκλο με μέλη διάσημους διανοούμενους εκείνης της περιόδου· Βαρζός, Γενεαλογία, 95· Νέσσερης, Παιδεία, Β΄, 299, 300· η Άννα Κομνηνή είχε κάνει σοβαρότατες σπουδές όχι μόνο στα ελληνικά, αλλά και στα έργα του Αριστοτέλη, στους διαλόγους του Πλάτωνα, στα μαθηματικά, στην αστρονομία και τη μουσική· Άννα Κομνηνή, I, 5. 9-6.17· Νέσσερης, Παιδεία, Β΄, 289, 290· ο σεβαστοκράτορας Ισαάκιος Κομνηνός, ο πορφυρογέννητος, μικρότερος αδελφός του Ιωάννη, είχε παιδεία εφάμιλλη της παιδείας της Άννας, έχοντας γράψει φιλολογικά, φιλοσοφικά έργα, το Τυπικόν της Παναγίας της Κοσμοσώτειρας, λόγους, επιστολές, νοθετήματα, καθώς και μία νεαρά νομοθεσία· Νέσσερης, Παιδεία, Β΄, 304, 305· Linardou, *Imperial impersonations*, 182.

²³⁹ Brand, *Turkish element*, 6.

²⁴⁰ Βλ. σ. 42 και υπ. 182,183,184.

²⁴¹ Βλ. σ. 47.

²⁴² Βλ. σσ. 46-48.

²⁴³ Βλ. σσ. 46-48.

²⁴⁴ Βλ. σσ. 50-51.

²⁴⁵ Βλ. σσ. 52-53.

είχε μεγάλη μόρφωση.²⁴⁶ Γόνος μίας εκ των πλέον επιφανών οικογενειών της στρατιωτικής αριστοκρατίας με μεγάλη παράδοση σε πολεμικές επιχειρήσεις, πιστεύουμε ότι ο Ιωάννης διδάχθηκε τη στρατιωτική τέχνη από τον πατέρα του πολύ νωρίς, στην ίδια ηλικία περίπου των δέκα χρόνων, ίσως και νωρίτερα. Μάλιστα λόγω της νορμανδικής απειλής πρέπει να συμμετείχε στον πόλεμο πριν την ηλικία στράτευσης των δεκατεσσάρων ετών.²⁴⁷

²⁴⁶ Βλ. σ. 53.

²⁴⁷ Βλ. σ. 51-52.

1.5 Ο γάμος του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού με την Ουγγαρέζα Πιρόσκα

Κατά το τέλος του 1104 ο πρίγκιπας Βοημούνδος εγκατέλειψε την Αντιόχεια έχοντας αφήσει τη διοίκησή της στον ανιψιό του Τανκρέδο και κατευθύνθηκε προς τη Δύση.²⁴⁸ Σκοπός του ήταν η αναζήτηση συμμάχων και η συγκέντρωση στρατού για να εξαπολύσει και πάλι μια μεγάλη επίθεση κατά της βυζαντινής αυτοκρατορίας με απώτατο σκοπό την κατάκτηση της.²⁴⁹

Ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ έχοντας αντιληφθεί πλήρως το μέγεθος αυτού του κινδύνου εγκατέλειψε τη βασιλεύουσα και κατευθύνθηκε δυτικά, συγκεκριμένα προς τη Θεσσαλονίκη. Σκοπός του ήταν να συγκεντρώσει στρατό και να τον εκπαιδεύσει, προκειμένου να αντιμετωπίσει και πάλι τους Νορμανδούς. Δεύτερος στόχος του ήταν να πείσει τις συμμαχικές πόλεις, Βενετία, Γένουα και Πίζα, να μείνουν πιστές σε αυτόν.²⁵⁰

Επιπλέον ο Αλέξιος Α΄ επιδίωξε να προσεταιριστεί τον Ούγγρο βασιλιά Κόλομαν (1097-1116), αφενός μεν για να εμποδίσει μία αντιβυζαντινή συμμαχία ανάμεσα σε αυτόν και στον πρίγκιπα Βοημούνδο της Αντιοχείας και αφετέρου γιατί φοβόταν τη σύναψη συμμαχίας ανάμεσα στους Νορμανδούς και τις αυτόνομες δαλματικές πόλεις.²⁵¹

²⁴⁸ Ιωάννης Ζωναράς, III, 749. 14-750. 4· ο Βοημούνδος διέφυγε από το επίγειο της Αντιόχειας προς τη Δύση μέσα σε μία ξύλινη λάρνακα προσποιούμενος τον νεκρό· Άννα Κομνηνή, I, 356. 22-25, 359. 5-7· Makk, Arpads, 14.

²⁴⁹ Ο Βοημούνδος σε γράμμα, που έστειλε στον Αλέξιο Α΄, ορκιζόταν ότι θα συνέτριβε τη Ρωμανία και θα βύθιζε το δόρυ του στην καρδιά του Βυζαντίου· Άννα Κομνηνή, I, 358. 77-81· το 1106 ο Βοημούνδος προσηλωμένος στον αρχικό του στόχο, δηλαδή την άλωση της αυτοκρατορίας, πήγε στη Γαλλία και διακήρυξε σταυροφορία εναντίον του Βυζαντίου· Makk, Arpads, 15.

²⁵⁰ Η Άννα δηλώνει ότι ο πατέρας της Αλέξιος Α΄ έφθασε στη Θεσσαλονίκη στις 14 Σεπτέμβρη του 1101, ακριβώς είκοσι χρόνια μετά την ανάρρησή του στον αυτοκρατορικό θρόνο· Άννα Κομνηνή, I, 364. 75-78· σύμφωνα όμως με τους ερευνητές, ο Βοημούνδος έφθασε στη Δύση, για να στρατολογήσει συμμάχους και στρατεύματα από τη Γαλλία και την Ιταλία, τέσσερα χρόνια αργότερα από τον προαναφερθέντα χρόνο της Άννας Κομνηνής· Makk, Arpads, 14· Ostogorsky, Ιστορία, Γ΄, 30· Birkenmeier, Komnenian army, 62.

²⁵¹ Ο βασιλιάς της Ουγγαρίας, Κόλομαν, είχε ήδη σχέσεις με τους Νορμανδούς λόγω του γάμου του με μία από τις κόρες του Νορμανδού κόμη της Σικελίας, Ρογήρου, την άνοιξη του 1097, χάρη στη μεσολάβηση του πάπα Ουρβανού Β΄. Επιπλέον, ο Νορμανδός κόμης Ρογήρος ήταν ένας από τους πιο ισχυρούς συμμάχους του πάπα Ουρβανού στον αγώνα του εναντίον του Γερμανού αυτοκράτορα· Makk, Arpads, 12, 13.

Σ' αυτή την περίοδο, που η θέση της Ουγγαρίας ήταν ιδιαίτερα σημαντική, ο Αλέξιος βλέποντας τον κίνδυνο από εχθρικά έθνη τόσο στη Δύση, όσο και στην Ανατολή, έστειλε πρέσβεις στον ρήγα της Παιονίας (κράλην), όπως ήταν συνήθεια να τον προσφωνούν, ζητώντας νύφη για τον πορφυρογέννητο γιο του, Ιωάννη.²⁵²

Στα τέλη του 1104-1105 μάλλον ο Αλέξιος Α' έκανε πρόταση στον Ούγγρο βασιλιά για στρατιωτική συμμαχία, καθώς και για το συνοικέσιο. Η προτεινόμενη συμμαχία μαζί με το συνοικέσιο έγινε δεκτή από τον βασιλιά Κόλομαν, καθώς τον έσωσε τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή από σοβαρά προβλήματα της εξωτερικής του πολιτικής, καθώς έγινε η αφορμή για τη διακοπή των φιλικών σχέσεων της Ουγγαρίας με τους Νορμανδούς.²⁵³

Φυσικά ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α' Κομνηνός για τη διεκπεραίωση αυτής της σημαντικής αποστολής έστειλε μία πρεσβεία από πολύ έμπειρους, επιφανείς άνδρες στη βασιλική αυλή της Ουγγαρίας με σκοπό να συνάψουν το συνοικέσιο και να φέρουν τη νεαρή πριγκίπισσα ως νύφη στη βασιλεύουσα. Επικεφαλής της βυζαντινής πρεσβείας ήταν ο σεβαστός Ευμάθιος Φιλοκάλης, για τον οποίο, όλοι γνώριζαν, ότι ήταν πολύπειρος και ικανότατος.²⁵⁴

Ήδη από το καλοκαίρι του 1096 κάποιο είδος συνεργασίας είχε υπάρξει μεταξύ Βυζαντίου και Ουγγαρίας στα βυζαντινο-ουγγρικά σύνορα στο Semlín, περιοχή του σημερινού Βελιγραδίου, κατά τη διέλευση των σταυροφορικών στρατευμάτων.²⁵⁵

Πάντως, στα τέλη του 1104/5 ο Αλέξιος Α' έκανε την πρόταση για το συνοικέσιο και κατά το πρώτο εξάμηνο του 1105 ο επικεφαλής της βυζαντινής πρεσβείας, Ευμάθιος Φιλοκάλης, έφερε την Πιρόσκα στη βασιλεύουσα. Η ημερομηνία της αποστολής του σεβαστού Ευμάθιου Φιλοκάλη στην Ουγγαρία για τη σύναψη του συνοικεσίου θεωρείται ως ακαθόριστη.²⁵⁶

²⁵² *Άνωνόμου Σύνοψις Χρονική*, έκδ. Κ. Ν. Σάθας [Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη Ζ'], Βενετία 1894, 181. 19-26 (στο εξής: *Σύνοψις Χρονική*)· η κατοχή των αυτόνομων δαλματικών πόλεων και της Κροατίας από τον Κόλομαν της Ουγγαρίας, ήταν για τον Αλέξιο απλά ένα είδος αποζημίωσης για το συνοικέσιο· Magdalino, *Empire* 29, 30· Suarez, *Life and reign of John II Komnenos*, xix.

²⁵³ Makk, *Arpads*, 14· ο νέος σύμμαχος του Βυζαντίου κατέλαβε τις ακτές της βόρειας Δαλματίας στις αρχές του 1105 διασφαλίζοντας τα συμφέροντα του Βυζαντίου στην Αδριατική· V. Stankovic, «John II Komnenos before the year 1118», στο: *John II Komnenos*, 11-21, εδώ 17.

²⁵⁴ *Σύνοψις Χρονική*, 181. 28-182. 1· η σύνθεση μιας πρεσβείας για τη σύναψη ενός διπλωματικού γάμου σε ξένη ηγεμονική αυλή ήταν θέμα μεγίστης σημασίας· Παναγοπούλου, *Διπλωματικοί γάμοι*, 237, 439· Makk, *Arpads*, 14.

²⁵⁵ Makk, *Arpads*, 12.

²⁵⁶ Σύμφωνα με τον Βασίλη Σκουλάτο, ο σεβαστός Ευμάθιος Φιλοκάλης πήγε στην Ουγγαρία πριν από το 1092, όταν αυτός ήταν πραιτώρ στην Ελλάδα. Μετά το 1092 βρισκόταν στην Κύπρο ως στρατοπεδάρχης, διατηρώντας τη διοίκηση του νησιού για

Η Πιρόσκα ήταν κόρη του βασιλιά της Ουγγαρίας, αγίου Λαδίσλαου, (1077-1095) και της Αδελαΐδας του Rheinfeld, κόρης του βασιλιά της Σουηβίας, Ροδόλφου, ο οποίος είχε αναγνωριστεί ως βασιλιάς της Γερμανίας από τον πάπα Γρηγόριο Ζ΄ το 1080.²⁵⁷

Η πριγκίπισσα Πιρόσκα μετά τον θάνατο του πατέρα της στα έξι της χρόνια μέχρι τον γάμο της βρισκόταν υπό τη φροντίδα και την κηδεμονία της οικογένειας του ξαδέλφου της, βασιλιά Κόλομαν της Ουγγαρίας (1095-1116). Ο βασιλιάς Κόλομαν ήταν άνθρωπος με βαθύτατη χριστιανική πίστη, σύμφωνα με τον Γουλιέλμο της Τύρου.²⁵⁸

Η Πιρόσκα γεννήθηκε, κατά τον Μ. Lau²⁵⁹, το 1089 και μνηστεύθηκε τον Ιωάννη το 1095, κατά τη διέλευση των πρώτων Σταυροφόρων.²⁶⁰ Η μικρή κόρη της Ουγγαρίας, η εστεμμένη με καλλονή από τις χάριτες²⁶¹, φθάνοντας στην Κωνσταντινούπολη έγινε δεκτή από τον Αλέξιο Α΄ με πολλή χαρά και τιμή.²⁶²

Η Πιρόσκα ήταν μόλις δεκαέξι χρόνων, όταν παντρεύτηκε τον δεκαοχτάχρονο Ιωάννη Κομνηνό, διάδοχο του βυζαντινού θρόνου, το πρώτο εξάμηνο του 1105²⁶³, παίρνοντας το όνομα Ειρήνη.²⁶⁴ Ο Ιωάννης

είκοσι συναπτά χρόνια· Skoulatos, Personnages byzantins, 79, 80· και ο P. Gautier θεωρεί ότι η Πιρόσκα έφθασε στην Κωνσταντινούπολη το 1104 και παντρεύτηκε το 1105· P. Gautier, «Le Tyrikon du Christ Sauveur Pantokrator», *RÉB* 32(1974), 1-145, εδώ 28, 29 (στο εξής: Τυπικόν του Παντοκράτορος)· και ο F. Makk αναφέρει ότι ο υπεύθυνος της βυζαντινής πρεσβείας, η οποία έφερε την Πιρόσκα στη βασιλεύουσα ήταν ο σεβαστός Ευμάθιος Φιλοκάλης· Makk, Arpads, 14.

²⁵⁷ Ο ποιητής Θεόδωρος Πρόδρομος εγκωμιάζει την πριγκίπισσα της Ουγγαρίας για την τρανή της καταγωγή αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι και οι δύο προπάτορες που την ανέθρεψαν, ήταν από τη βασιλική γενιά του Ιούλιου καίσαρα· Θεόδωρος Πρόδρομος, «Ἐπιτάφιοι τῆ μακαρίτιδι βασιλίσση Ῥωμαίων κυρᾶ Εἰρήνη· ὡς ἀπὸ τῆς κειμένης», στο: *Theodoros Prodromos*, 229-232, εδώ 229. 6· Skoulatos, Personnages byzantins, 79, 80. Παρισινό χειρόγραφο αναφέρει ότι τα προτερήματα της Πιρόσκας ήταν τόσο μεγάλα, ώστε η φήμη των αρετών της είχε ξεπεράσει τα όρια του ουγγρικού βασιλείου και είχε φτάσει στο Βυζάντιο· Παναγοπούλου, Διπλωματικοί γάμοι, 237.

²⁵⁸ Επί βασιλείας του Κόλομαν ο χριστιανισμός είχε εγκαθιδρυθεί ως θρησκεία τελικά ξανα στην Ουγγαρία· Γουλιέλμος της Τύρου, 1, 18, 141, 10-11.

²⁵⁹ Lau, John II Komnenos, 47· Stanković, John II Komnenos, 21.

²⁶⁰ Βαρζός, Γενεαλογία, 204, 205.

²⁶¹ Θεόδωρος Πρόδρομος, «Ἐπιτάφιοι τῆ μακαρίτιδι βασιλίσση Ῥωμαίων κυρᾶ Εἰρήνη· ὡς ἀπὸ τῆς κειμένης», 229. 7. Από τους φημισμένους για την ευσέβειά τους, βασιλείς Αλέξιο Κομνηνό και τη σύζυγό του Ειρήνη, έγινε αναζήτηση κόρης γαλουχημένης σωστά και κόσμιας στη συμπεριφορά και την βρήκαν, όπως όλοι έλεγαν, με πλούτο προσόντων. Την πάντρεψαν με τον θεοπάροχο, πορφυρογέννητο βλαστό και βασίλεα Ιωάννη· Synaxarium, Aug. 13, 887. 35-38.

²⁶² Σύνοψις Χρονική, 182. 7-9.

²⁶³ Ιωάννης Ζωναράς, 747. 18-748. 3· Makk, Arpads, 14· Βαρζός, Γενεαλογία, 204, 205.

²⁶⁴ Ιωάννης Κίνναμος, 9. 24· Σύνοψις Χρονική, 182. 10-11, 186. 29-30· υπάρχει μια γραπτή αναφορά στην Πιρόσκα ως Αυγούστα Ειρήνη σε κώδικα της Καινής

κατά τον γάμο του έστεψε την Ειρήνη βασίλισσα, σύμφωνα με το έθιμο.²⁶⁵

Η νεαρή Πιρόσκα έλαβε το όνομα Ειρήνη καθαρά συμβολικά, όπως έχει υποστηριχθεί από ιστορικούς, γιατί με τον γάμο της έφερε την ειρήνη στις δύο χώρες.²⁶⁶ Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι κατά την περίοδο των Κομνηνών υπήρξε μία ιδιαίτερη προτίμηση στο όνομα Ειρήνη, αφού ήταν το όνομα της πεθεράς της, Ειρήνης Δούκαινας.²⁶⁷

Είναι απαραίτητο να επισημάνουμε ότι ο γάμος του Ιωάννη και της Ειρήνης, αν και ήταν ένα καθαρά πολιτικό συνοικέσιο αρχικά, όπως έχει ήδη αναφερθεί, εξελίχθηκε στη συνέχεια σε μία σχέση βαθιάς αγάπης και συζυγικής σύμπνοιας. Ο Maximilian Lau επισημαίνει πολύ εύστοχα ότι αυτή η δημόσια ομολογία αγάπης και πόνου από ένα μεσαιωνικό ηγεμόνα για την απώλεια της συζύγου του, δεν είναι μόνο εξαιρετική αλλά και μοναδική, καθώς δεν υπήρξε καμία απόδειξη ότι ο Ιωάννης είχε κάποια ερωμένη μετά τον θάνατο της Ειρήνης.²⁶⁸

Τέλη του 1106 ήταν σχεδόν χειμώνας και ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ πληροφορούμενος ότι ο Βοημούνδος βρισκόταν ακόμη στη Λογγιβαρδία, επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη, έχοντας περάσει δεκατέσσερις μήνες στη Μακεδονία.²⁶⁹ Κατά τη διάρκεια αυτών των μηνών αναμονής και προετοιμασίας ο Ιωάννης βρισκόταν μαζί με τον πατέρα του Αλέξιο.

Η παρουσία του Ιωάννη επιβεβαιώνεται από το τυπικό της μονής της Παναγίας της Ελεούσας, που βρίσκεται στην περιοχή των Σκοπίων, στη σημερινή Β. Μακεδονία. Ο Αλέξιος Α΄ είχε επισκεφθεί τη μονή μαζί με τον δεκαεπτάχρονο Ιωάννη ή Μαυροιωάννη, σύμφωνα με το τυπικό της μονής. Η εγκυμονούσα Ειρήνη ήταν μαζί με τον Ιωάννη όλο αυτό το χρονικό διάστημα στη Μακεδονία, αφού τα δίδυμα παιδιά τους

Διαθήκης, ο οποίος έγινε δια χειρός του μοναχού Θεόκτιστου τον Απρίλιο του 1133· Γ. Σμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, Καρυές, 1988, 513.

²⁶⁵ Βαρζός, Γενεαλογία, Α΄, 205.

²⁶⁶ Ίσως έλαβε το όνομα Ειρήνη λόγω της συμβολικής σημασίας του ονόματός της, μιας και επικράτησε ειρήνη μεταξύ των δύο χωρών, που επισφραγίστηκε με τον γάμο της· Παναγοπούλου, Διπλωματικοί γάμοι, 238.

²⁶⁷ Στη συνέχεια και άλλες γυναίκες της οικογένειας των Κομνηνών έλαβαν αυτό το όνομα, όπως για παράδειγμα η Ρωσίδα πριγκίπισσα και σύζυγος του Ανδρόνικου Κομνηνού, του άλλου γιου του Αλέξιου Α΄, καθώς και η Βέρθα, η πρώτη σύζυγος του Μανουήλ Β΄ Κομνηνού· Βαρζός, Γενεαλογία Α΄, 233, 362, 437· ο P. Magdalino θεωρεί λογική την επιλογή του ονόματος Ειρήνη, λόγω της Ειρήνης Δούκαινας· Magdalino, *Empire*, 204, 205.

²⁶⁸ Lau, *John II Komnenos*, 47· Stanković, *John II Komnenos*, 21.

²⁶⁹ Ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ μετά από δεκατέσσερις μήνες αναμονής και στρατιωτικής προετοιμασίας στη Στρούμπιτσα και το Σλόπιμο, (οχυρές θέσεις) στη Μακεδονία έστειλε τους στρατιώτες στα σπίτια τους, για να περάσουν τον χειμώνα· Άννα Κομνηνή, I, 369. 34-370. 42.

γεννήθηκαν λίγους μήνες μετά, όπως πολύ λογικά επισημαίνεται από τον M. C. G. Lau.²⁷⁰

Η αυτοκράτειρα ήταν μαζί με τον αυτοκράτορα και σ' αυτή την εκστρατεία του. Ο Αλέξιος την υποχρέωνε να τον ακολουθεί στις αδιάκοπες εκστρατείες του.²⁷¹ Και η Άννα ήταν παρούσα σ' αυτή την εκστρατεία δίπλα στη μητέρα της βοηθώντας την, γιατί τους τελευταίους μήνες πριν τη μεγάλη σύγκρουση με τον Βοημούνδο ο Αλέξιος είχε μαζί του όλους τους εξ αίματος συγγενείς του.²⁷²

Είναι προφανές ότι μόνο λόγοι ασφαλείας επέβαλαν στην εγκυμονούσα Ειρήνη να φύγει από το παλάτι, για να είναι μαζί με τον Ιωάννη θέτοντας τον εαυτό της και τα μωρά που κυοφορούσε, σε κίνδυνο.

Στον δρόμο προς τη Θεσσαλονίκη και συγκεκριμένα κοντά στη μικρή πόλη της Βαλαβίστας της δυτικής Μακεδονίας (σημερινό Σιδηρόκαστρο) η βασίλισσα Ειρήνη γέννησε δίδυμα, τον Αλέξιο και τη Μαρία, σε ηλικία μόλις δεκαεπτά ετών.²⁷³ Στη συνέχεια ο αυτοκράτορας Αλέξιος πήγε στη Θεσσαλονίκη, όπου γιόρτασε τη μνήμη του μεγαλομάρτυρα αγίου Δημητρίου.²⁷⁴

Ο M. C. G. Lau θεωρεί ότι η Άννα έκανε αυτή την αναφορά στη γέννηση των διδύμων του Ιωάννη και της Ειρήνης στη Βαλαβίστα και όχι στο δωμάτιο της Πορφύρας, ωθούμενη από την εχθρότητα προς τον αδελφό της.²⁷⁵ Κατά την άποψή μας, η εχθρότητά της επεκτάθηκε και προς την νεαρή αυτοκράτειρα, αφού όχι μόνο δεν ανέφερε το όνομά της

²⁷⁰ Lau, John II Komnenos, 43· Stanković, John II Komnenos, 18· βλ. και σ. 62.

²⁷¹ Το μόνο πράγμα που μαρτυρούσε ότι η αυτοκράτειρα ακολουθούσε το στράτευμα, ήταν η άμαξα με το βασιλικό καταπέτασμα, που το έσερναν δύο μουλάρια. Η Ειρήνη κινούμενη από φλογερή αγάπη για τον αυτοκράτορα, τον ακολουθούσε στις εκστρατείες φροντίζοντάς τον προσωπικά, καθώς ο Αλέξιος υπέφερε από πολύ δριμείς πόνους στα πόδια εξαιτίας της ποδάγρας του. Επιπλέον ο αυτοκράτορας χρειαζόταν αδιάκοπη φρούρηση και η αυτοκράτειρα ήταν η πολυόμματη δύναμη, αλλά και η φυσική του σύμβουλος· Άννα Κομνηνή, I, 365. 95-366. 33.

²⁷² Ο φόβος του αυτοκράτορα για την εξέλιξη του πολέμου με τους Νορμανδούς αλλά και το γεγονός ότι αυτή τη φορά τα πράγματα στο παλάτι δεν ήταν καλά γι' αυτόν, ήταν οι λόγοι, που τον ανάγκασαν να έχει όλη την οικογένεια μαζί του· Άννα Κομνηνή, I, 384. 6-7.

²⁷³ Άννα Κομνηνή, I, 370. 42-44· Βαρζός, Γενεαλογία, 339, 348· Lau, John II Komnenos, 47. Ο Ιωάννης έγινε πατέρας σε ηλικία περίπου δεκαεννιά χρόνων, όταν ο πατέρας του είχε αποκτήσει το πρώτο του παιδί, την Άννα, στην ηλικία των είκοσι οκτώ χρόνων· Stanković, John II Komnenos, 18· Suarez, Life and reign of John II Komnenos, xix.

²⁷⁴ Άννα Κομνηνή, I, 370. 45-46· Lau, John II Komnenos, 47.

²⁷⁵ Lau, John II Komnenos, 47· σχετικά με τον όρο «πορφυρογέννητος», βλ. Γ. Μωσειδίου, «Ο όρος “πορφυρογέννητος” ως έκφραση πολιτικής νομιμότητας», *Δωδώνη* 22(1993), 317-350.

ως μητέρας των νεογέννητων βρεφών εκείνη τη χρονική στιγμή, αλλά ούτε και ποτέ άλλοτε αναφέρθηκε σ' αυτήν στην *Αλεξιάδα*.

Και γι' αυτό τον λόγο συμφωνούμε ότι αυτή η αναφορά της Άννας στη γέννηση των παιδιών του Ιωάννη ήταν υστερόβουλη. Ήθελε απλά να τονίσει το γεγονός ότι τα μωρά δεν δικαιούνταν τον τίτλο «πορφυρογέννητα», μιας και δεν είχαν γεννηθεί στο παλάτι και συγκεκριμένα στο δωμάτιο της Πορφύρας.

Υπάρχει μία δεύτερη κατά σειρά αναφορά στον Ιωάννη προερχόμενη αυτή τη φορά από την ίδια την Άννα Κομνηνή, η οποία επιβεβαιώνει τη συνεχή παρουσία του Ιωάννη δίπλα στον αυτοκράτορα και στην Ειρήνη-Πιρόσκα σ' αυτό το χρονικό διάστημα.

Ο Βοημούνδος είχε καταφέρει να διαπεραιωθεί με ισχυρότατο στόλο από την Ιταλία στα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ενώ ο Αλέξιος Α' διαχείμαζε στη Θεσσαλονίκη.²⁷⁶ Ο αυτοκράτορας απέστειλε στρατιωτικό σώμα χιλίων γενναιότατων ανδρών,²⁷⁷ στην περιοχή της Πέτρουλας. Στο στρατιωτικό σώμα στο οποίο συμμετείχε ο Ιωάννης με τους υπόλοιπους πορφυρογέννητους αδελφούς του και τον Νικηφόρο Βρυέννιο με τους δικούς τους στρατιώτες φλεγόμενους από τον πόθο του πολέμου, είχε ανατεθεί η εύρεση των περασμάτων και το κλείσιμό τους.²⁷⁸

Επικεφαλής του στρατιωτικού αυτού σώματος, στο οποίο συμμετείχαν οι πορφυρογέννητοι, ήταν ο έμπειρος στα πολεμικά και πολύ αγαπητός στον αυτοκράτορα, Μαρριανός Μαυροκατακαλών.²⁷⁹ Φυσικά η Άννα Κομνηνή δεν αναφέρει ούτε το όνομα του Ιωάννη, ούτε τα ονόματα των άλλων πορφυρογεννήτων σκόπιμα, ενώ αναφέρει μόνο τη συμμετοχή του συζύγου της, καίσαρα Νικηφόρου Βρυέννιου. Ως γνωστόν, οι πορφυρογέννητοι γιοι του Αλεξίου Α' εκτός του Ιωάννη, ήταν ο 16χρονος Ανδρόνικος, που είχε γεννηθεί το 1091 και ο μικρότερος, ο 14χρονος Ισαάκιος, που γεννήθηκε το 1093, και ο οποίος ήταν πλέον σε στρατεύσιμη ηλικία.²⁸⁰

Ένα χρόνο αργότερα, το 1108, ο πόλεμος ανάμεσα στο Βυζάντιο και τους Νορμανδούς τελείωσε με ολοκληρωτική ήττα του πρίγκιπα Βοημούνδου²⁸¹ και την υπογραφή γραπτής, ένορκης συμφωνίας.²⁸² Ο

²⁷⁶ Άννα Κομνηνή, I, 388. 36-41.

²⁷⁷ Ο φραγκικός στρατός είχε ξεχυθεί στην πεδιάδα του Ιλλυρικού μέσα από περάσματα προκαλώντας την απερίγραπτη σφαγή δύο ρωμαϊκών ταγμάτων, του Καμύτζη και του Καβάσιλα· Άννα Κομνηνή, I, 403. 21-24.

²⁷⁸ Άννα Κομνηνή, I, 403. 24-30· Lau, John II Komnenos, 47.

²⁷⁹ Ο Μαρριανός Μαυροκατακαλών ήταν γαμβρός του καίσαρα Νικηφόρου Βρυέννιου έχοντας πάρει ως σύζυγό του την αδελφή του καίσαρα Νικηφόρου Βρυέννιου· Άννα Κομνηνή, I, 403. 32-33.

²⁸⁰ Βαρζός, Γενεαλογία, 228, 229, 238.

²⁸¹ Άννα Κομνηνή, I, 414. 6-10· μετά από ένα τέταρτο του αιώνα Νορμανδοί και Βυζαντινοί ξαναβρέθηκαν αντιμέτωποι μπροστά στα τείχη του Δυρραχίου. Οι

ταπεινωμένος Βοημούνδος ορκίσθηκε στον Θεό ότι θα τηρούσε τη συμφωνία πιστά, γενόμενος δούλος υποτελής αυτών, δηλαδή του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, όσο και του συμβασιλέα κυρ Ιωάννη του πορφυρογέννητου, και ότι για κανένα λόγο και με κανένα τρόπο δεν θα γινόταν παραβάτης της συνθήκης.²⁸³

Η συνθήκη του Δυρραχίου υπογράφηκε τον Σεπτέμβριο του 1108. Μάλιστα μεταξύ των μαρτύρων, οι οποίοι την υπέγραψαν, ήταν οι πρέσβεις, που είχαν έλθει από τη Δακία (Ουγγαρία) εκ μέρους του κράλη και συμπέθερου του αυτοκράτορα, οι ζουπάνοι Περής και Σίμων.²⁸⁴

Η Ειρήνη έγινε μητέρα πολλών παιδιών και συγκεκριμένα τεσσάρων αγοριών και τεσσάρων κοριτσιών, τα οποία ανέθρεψε με την πρόπουσα φροντίδα, ανάλογη της βασιλικής τους καταγωγής.²⁸⁵ Τα παιδιά τα οποία απέκτησαν ο Ιωάννης και Ειρήνη, ήταν τα παρακάτω κατά χρονολογική σειρά: Αλέξιος (1106/7), Μαρία, δίδυμη με τον Αλέξιο, Ανδρόνικος (1108), Άννα, (1110), Ισαάκιος (1113), Θεοδώρα, (1115), Ευδοκία, (1116) και τέλος ο Μανουήλ (1118).²⁸⁶

Η Ειρήνη σύμφωνα με τον συναξαριστή, υπήρξε μια βασίλισσα, η οποία διακρίθηκε για το ψυχικό και σωματικό της κάλλος²⁸⁷, ενώ της άρεσε να λατρεύει τον Θεό προσευχόμενη νυχθημερόν. Μάλιστα η συμπεριφορά της ήταν προσηνής και γεμάτη συμπάθεια. Ποτέ δεν

Νορμανδοί νικήθηκαν κατά κράτος από τους Βυζαντινούς. Η συνθήκη του 1108 δεν είχε κανένα άμεσο αποτέλεσμα και η σημασία της έγκειται στο ότι προδιέγραψε μόνο την πολιτική των επομένων αυτοκρατόρων· Ostrogorsky, Ιστορία, Γ΄, 30, 31· Makk, Arpads, 15· Lau, John II Komnenos, 48.

²⁸² Κύριος διαπραγματευτής των όρων της συνθήκης του Δυρραχίου ήταν ο πανυπέρσεβαστος Νικηφόρος Βρυέννιος, ο σύζυγος της Άννας Κομνηνής. Ο Βοημούνδος πείσθηκε από τον Νικηφόρο, καθώς τον εμπιστευόταν και υπέγραψε τις περισσότερες προτάσεις του αυτοκράτορα· Άννα Κομνηνή, I, 413. 81-89.

²⁸³ Άννα Κομνηνή, I, 422. 5-30· Magdalino, Empire, 29, 30.

²⁸⁴ Σε αντάλλαγμα για τον γραπτό όρκο του ο Βοημούνδος πήρε από το ίδιο βασιλικό χέρι χρυσόβουλλο υπογεγραμμένο με κιννάβαρη· Άννα Κομνηνή, I, 423. 49-52· η συμμαχία του Αλέξιου με την Ουγγαρία είχε ως αποτέλεσμα την αποστολή στρατιωτικών δυνάμεων προς βοήθειά του στον πόλεμο κατά του Βοημούνδου. Τόσο οι Ουγγρικές στρατιωτικές δυνάμεις που υποστήριζαν τον Αλέξιο Α στα μετόπισθεν, όσο και ο στόλος της Βενετών στη θάλασσα έσωσαν το Βυζάντιο, προκαλώντας την ταπεινωτική ήττα του Βοημούνδου το 1108· Makk, Arpads, 15.

²⁸⁵ Synaxarium, Aug. 13, 887. 38-39· Θεόδωρος Πρόδρομος, «Ἐπιτάφιοι τῆ μακαρίτιδι βασιλίσση Ῥωμαίων κυρᾶ Εἰρήνη· ὡς ἀπὸ τῆς κειμένης», 230. 14-17· Θεόδωρος Πρόδρομος, «Στίχοι ἐπιτάφιοι τῷ μεγαλονίκῳ πορφυρογεννήτῳ και βασιλεῖ κυρῷ Ἰωάννῃ τῷ Κομνηνῷ», στο: *Theodoros Prodromos*, 335-339, ἐδῶ 338. 95-99.

²⁸⁶ F. Chalandon, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180). Les Comnène*, II, 1, New York, 1971, 11· Βαρζός, Γενεαλογία, 339, 348, 357, 380, 391, 399, 412, 422· Παναγοπούλου, Διπλωματικοί γάμοι, 241.

²⁸⁷ Synaxarium, Aug. 13, 887. 31-32.

μίλησε με θυμό και υβριστικά σε κανένα και κυρίως δεν προκάλεσε την κακοποίηση κανενός.²⁸⁸

Η αυγούστα Ειρήνη δεν είχε κανένα ενδιαφέρον για κοσμικές δραστηριότητες και λόγιες ενασχολήσεις, όπως για παράδειγμα η πεθερά της Ειρήνη Δούκαινα.²⁸⁹ Η Ειρήνη ήταν ένα ιδιαίτερα εγκρατές και ταπεινό άτομο, το οποίο είχε μία διατροφή καθαρά ασκητική. Η ενασχόληση, η οποία της έδινε πολύ μεγάλη χαρά, ήταν η παροχή βοήθειας προς τους φτωχούς, τους αδυνάτους, τους μοναχούς, τις χήρες και τα ορφανά και κυρίως μεσίτευε προς τον βασιλέα για το καλό των υπηκόων της.²⁹⁰

Και ο Ιωάννης Κίνναμος αναφέρει ότι η βασίλισσα Ειρήνη ήταν ένα πραγματικό πρότυπο αρετής, η οποία διακρίθηκε για τη σωφροσύνη και την απλότητα της, καθώς δεν ξόδευε χρήματα ούτε για τον εαυτό της αλλά ούτε καν για το μέγαλωμα των παιδιών της.²⁹¹

Ο Ιωάννης ήταν και αυτός εγκρατής, εχθρός της άσκοπης σπατάλης και πολυτέλειας, υπόδειγμα μιας μετρημένης και πειθαρχημένης ζωής στο παλάτι χωρίς τεράστια έξοδα σε διασκεδάσεις και γιορτές. Ο Χωνιάτης αναφέρει ότι ο Ιωάννης Β΄ είχε ήθος, καθώς δεν ήταν ούτε αγάλινωτος ούτε ακόλαστος. Δεν επέτρεπε να ειπωθεί μπροστά του λόγος χωρίς σκέψη ή απρεπής, καθώς είχε υψηλή συναίσθηση τόσο του καθήκοντος, όσο και της ευπρέπειας και του δικαίου.²⁹² Ο Ιωάννης παρακολουθούσε όχι μόνο τη συμπεριφορά των αυτοκρατορικών πριγκίπων, αλλά και των άλλων αυλικών του παλατιού, επεκτείνοντας την προσοχή του στο κούρεμα των μαλλιών τους, στην περιβολή, στην υπόδηση και στη δίαιτά τους.²⁹³

Αντιλαμβανόμαστε βεβαίως ότι το αυτοκρατορικό ζεύγος Ιωάννης Β΄ και Ειρήνη διαπνέονταν από τις ίδιες αρχές, τις ίδιες αξίες, δηλαδή την αγάπη προς τον άνθρωπο, την οικογένεια, αρχές, που εκπορεύονταν από τη βαθιά και ακλόνητη πίστη τους στον Θεό. Αυτές οι αξίες αποτέλεσαν

²⁸⁸ Synaxarium, Aug. 13, 887. 48· η Ειρήνη είχε μεγάλη αγάπη προς την Παναγία από μικρή, καθώς είχε δοθεί στο μοναστήρι της Παναγίας στη Vészpremnölgý για εκπαίδευση· Lau, John II Komnenos, 45.

²⁸⁹ Synaxarium, Aug. 13, 887. 39-41· Άννα Κομνηνή, I, 364. 79-85· σχετικά με την Ειρήνη Δούκαινα, βλ. Μιχαήλ Ιταλικός, «Λόγος βασιλικός εις τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννην τὸν Κομνηνὸν καὶ πορφυρογέννητον ἐπὶ τοῖς κατὰ Συρίαν ἀγῶσι αὐτοῦ», στο: *Michel Italikos*, 269. 19-21· Garland, *Byzantine empresses*, 196· Βαρζός, *Γενεαλογία*, 107.

²⁹⁰ Synaxarium, Aug. 13, 887. 41-43· Σύνοψις Χρονική, 182. 12-16.

²⁹¹ Ιωάννης Κίνναμος, 10. 1-6.

²⁹² Νικήτας Χωνιάτης, 46.59-47. 82.

²⁹³ Νικήτας Χωνιάτης, 46. 65-47. 68.

τα θεμελιακά στοιχεία συνοχής, σύμπνοιας και σταθερότητας μεταξύ τους και κατ'επέκταση και στην οικογένειά τους.²⁹⁴

Η Ειρήνη εμφορούμενη από βαθιά πίστη στον Θεό αλλά και με αισθήματα αγάπης και αλληλεγγύης προς κάθε φτωχό ανήμπορο και άρρωστο άνθρωπο έγινε η κτητόρισσα και χορηγός της μονής Του Παντοκράτορος Χριστού, την οποία θεμελίωσε «*ἐκ βάθρων*».²⁹⁵

Η σκηνή, η οποία περιγράφεται από τον Συναξαριστή, μας αποκαλύπτει όχι μόνο την Ειρήνη ως άνθρωπο αλλά και τη σχέση της με τον Ιωάννη. Όταν η κατασκευή του ναού του Παντοκράτορος Χριστού ολοκληρώθηκε, η Ειρήνη εισήλθε στον ναό κρατούμενη από το χέρι του συζύγου της, Ιωάννη. Ξαφνικά γονάτισε και ακουμπώντας το κεφάλι της χάμω στο έδαφος, ικέτευε τον Κύριο με δυνατή φωνή και με δάκρυα στα μάτια να δεχθεί τον ναό, που είχε κατασκευασθεί προς τιμήν Του. Ενώ ήταν γονατισμένη και έκλαιγε, άκουσε τον Ιωάννη να αναγγέλλει δημόσια τα αφιερώματα, τα ιερά κειμήλια, τις δωρεές των ακινήτων, κτημάτων και πραγμάτων, καθώς και τα ετήσια έσοδα δεχόμενη όλες αυτές τις υποσχέσεις με απερίγραπτη χαρά.²⁹⁶

Ο Ιωάννης τηρώντας την υπόσχεσή του προς την Ειρήνη υπήρξε προστάτης και χορηγός της βασιλικής Παντοκρατορικής μονής ολοκληρώνοντάς την και καθιστώντας την μέσω δωρεών πλήρως ανεξάρτητη οικονομικά και ισχυρή, με αποτέλεσμα να υπερέχει όλων των άλλων μοναστικών ιδρυμάτων.²⁹⁷

Η μονή του Παντοκράτορος Χριστού υπήρξε ένα μοναδικό ίδρυμα όχι μόνο εξαιτίας του κάλλους και του μεγέθους του, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αλλά γιατί υπήρξε κυρίως χώρος περίθαλψης και φροντίδας προς τον άνθρωπο και όχι αποκλειστικά χώρος απόσυρσης.²⁹⁸

Η αυγούστα Ειρήνη πέθανε σε ηλικία σαράντα πέντε χρόνων στη Βιθυνία έχοντας ήδη λάβει πριν τον θάνατό της το θείο σχήμα

²⁹⁴ Οι αξίες αυτές αποτελούν τους κρίσιμους κώδικες, οι οποίοι σφυρηλατούν τη δύναμη της οικογένειας· Χ. Κατάκη, *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*, 8^η έκδοση, Αθήνα, 1998, 45, 46, 50.

²⁹⁵ Το ίδρυμα φροντίδας του Παντοκράτορος του οποίου κτητόρισσα ήταν η Αυγούστα, υπήρξε το μεγαλύτερο και το ωραιότερο από όλα τα ιδρύματα που υπήρχαν στο Βυζάντιο· Ιωάννης Κίνναμος, 10. 6-8.

²⁹⁶ Synaxarium, Aug. 13, 889. 35-46.

²⁹⁷ Synaxarium, Aug. 13, 889. 51-53· Τυπικόν του Παντοκράτορος, 115-131· μάλιστα για τη συντήρηση της μονής δόθηκαν από τον Ιωάννη πολλά κτήματα σε διάφορες περιοχές, τα οποία ανήκαν στον ίδιο και την Ειρήνη· η μονή του Παντοκράτορος βρίσκεται στην περιοχή του σημερινού d' Oun Capan. Το τέμενος του Zeirek Djami κτίστηκε εκεί ακριβώς, όπου ήταν οι εγκαταστάσεις της μονής· Chalandon, Les Comnène, 29.

²⁹⁸ Ιωάννης Κίνναμος, 10. 6-8· το νοσοκομείο της Μονής του Παντοκράτορος Χριστού υπήρξε σημαντικότερο κυρίως γιατί οι εξελίξεις στον οργανωτικό τομέα μαρτυρούν μία καινοτόμα και πειραματική λειτουργία· Kazhdan-Epstein, Αλλαγές, 244· Stathakopoulos, John II Komnenos, 6.

μετανομασθείσα μοναχή Ξένη.²⁹⁹ Η Ειρήνη δεν πέθανε ξαφνικά. Είχε νοσήσει πολύ σοβαρά από λοιμώδη ασθένεια, η οποία την οδήγησε τελικώς στον θάνατο προκαλώντας αφόρητη θλίψη στον Ιωάννη και μεγάλο πένθος στην οικογένειά της.³⁰⁰ Ο θάνατός της, όπως ο ίδιος ο Ιωάννης έγραψε στο Τυπικόν του Παντοκράτορος, υπήρξε ιδιαίτερα οδυνηρός, αφού τους χώρισε για πάντα.³⁰¹

Η είδηση του θανάτου της Ειρήνης ανάγκασε τον Ιωάννη να διακόψει τον πόλεμο κατά των Τούρκων και να επιστρέψει στη βασιλεύουσα μαζί με τους γιους του. Η σωρός της νεκρής βασίλισσας κομίσθηκε με πλοίο στην Κωνσταντινούπολη³⁰² και ενταφιάσθηκε στη μονή του Παντοκράτορος. Η Ειρήνη ανακηρύχθηκε αγία και η μνήμη της ως αγίας Ξένης εορτάζεται την 13^η του Αυγούστου, γιατί μάλλον η 13^η Αυγούστου του 1134 ήταν η μέρα του θανάτου της.³⁰³

Κλείνοντας αυτό το κεφάλαιο, συμπεραίνουμε ότι ο γάμος του Ιωάννη με την Πιρόσκα, αν και ήταν ένα πολιτικό συνοικέσιο που επισφράγισε την συμμαχία των Βυζαντινών με τους Ούγγρους εναντίον των Νορμανδών, ήταν ευτυχισμένος.³⁰⁴ Η Ειρήνη υπήρξε η αγαπημένη σύντροφος και μοναδικό στήριγμα του Ιωάννη στη ζωή και στο έργο του, στα τριάντα χρόνια της συζυγικής τους ζωής.³⁰⁵

Η αγάπη της για τους φτωχούς, τους ανήμπορους, τις χήρες και τα ορφανά έλαβε υλική μορφή με την δημιουργία της μονής του Παντοκράτορος. Στήριξε τον αυτοκράτορα ολόψυχα και έγινε χορηγός και κτητόρισα αυτού του μεγάλου έργου προσφοράς.³⁰⁶

²⁹⁹ Synaxarium, Aug. 13, 888. 28-29. Το όνομα Ξένη είχε λάβει και η αυτοκράτειρα Αικατερίνα η Βουλγαρική σύζυγος του Ισαάκιου Κομνηνού (1057-1059), όταν έγινε μοναχή και στη συνέχεια ασκήτευσε στη μονή του Μυρελαίου· Βαρζός, Γενεαλογία, 47.

³⁰⁰ Ιωάννης Κίνναμος, 14. 6-8· Θεόδωρος Πρόδρομος, «Τῷ μεγαλονίκῳ βασιλεῖ κυρῷ Ἰωάννῃ τῷ Κομνηνῷ ἐπὶ τῇ δευτέρῃ Κασταμόνος ἀλώσει καὶ Γάγγρας», στο: *Theodoros Prodromos*, 233-243, ἐδῶ 234. 11-12.

³⁰¹ Τυπικόν του Παντοκράτορος, 29. 18-22· Lau, John II Komnenos, 47.

³⁰² Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ἐπιτάφιοι τῇ μακαρίτιδι βασιλίσῃ Ῥωμαίων κυρᾷ Εἰρήνῃ ὡς ἀπὸ τῆς κειμένης*, 230. 24-27.

³⁰³ Synaxarium, Aug. 13, 887-890· η 13^η Αυγούστου του 1134 θεωρείται βεβαία ως ημερομηνία θανάτου, καθώς σύμφωνα με αναφορά του Μιχαήλ Σύριου, τον Αύγουστο του 1134, που πέθανε η Πιρόσκα, πέθανε και ο εμίρης της Μελιτηνής, Chazi, εναντίον του οποίου είχε εκστρατεύσει ο Ιωάννης για την ανακατάληψη της Κασταμονής. Ο διάδοχος του θανόντος εμίρη της Μελιτηνής, Mohammed, πήγε στην Μελιτηνή τον μήνα Testrin I του 1146, δηλαδή τον Οκτώβριο του 1134, αλλά την εγκατέλειψε φοβισμένος, έχοντας ειδοποιηθεί από τον Μαζουδ, σουλτάνο του Ικονίου, για την επερχόμενη επέλαση του Ιωάννη. Πράγματι τον μήνα Testrin II, δηλαδή τον Νοέμβριο, ο αυτοκράτορας επέστρεψε, για να συνεχίσει τον πόλεμο· Μιχαήλ ο Σύρος, 237· Chalandon, Les Comnène, 11· Βαρζός, Γενεαλογία, 228.

³⁰⁴ Βλ. σ. 59.

³⁰⁵ Βλ. σ. 63-64.

³⁰⁶ Βλ. σ. 64.

Ο θάνατός της βύθισε τον Ιωάννη στη θλίψη και αυτό γίνεται αντιληπτό μέσα από τα λόγια του ίδιου, ο οποίος αν και ήταν ιδιαίτερα αυστηρός και προσεχτικός στο λόγο και στη ζωή του, ομολογεί τον μεγάλο πόνο του για τον θάνατό της, στο Τυπικό του Παντοκράτορος.³⁰⁷

³⁰⁷ Βλ. σ. 65.

1.6 Ο θάνατος του Αλεξίου Α΄ και η άνοδος του γιου του Ιωάννη στον θρόνο

Η δεκαετία 1108-1118 ήταν μία πολλή δύσκολη και πραγματικά μοιραία περίοδος για τη ζωή του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, καθώς έληξε με τον θάνατό του. Οι σχέσεις των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας διαταράχθηκαν ιδιαίτερα αυτή την περίοδο όχι μόνο εξαιτίας των σοβαρών προβλημάτων υγείας του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄, αλλά κυρίως λόγω της διαμάχης των μελών της για τη διαδοχή. Ο Ιωάννης βρέθηκε κυριολεκτικά μεταξύ σφύρας και άκμονος στον αγώνα του για τον θρόνο. Φυσικά οι εξελίξεις, οι οποίες έλαβαν χώρα εξαιτίας των ανωτέρω παραγόντων, καθόρισαν την μετέπειτα πορεία του ως αυτοκράτορα της βυζαντινής αυτοκρατορίας.³⁰⁸

Βεβαίως οι δυσκολίες δεν περιορίστηκαν μόνο στο εσωτερικό του αυτοκρατορικού οίκου των Κομνηνών. Τη συγκεκριμένη περίοδο η αυτοκρατορία αντιμετώπιζε τεράστιους κλυδωνισμούς στα ανατολικά της σύνορα εξαιτίας των Τούρκων. Η κατάσταση στην Μικρά Ασία ήταν τόσο απελπιστική, ώστε οι άνθρωποι είχαν διασκορπισθεί εδώ και εκεί, αφού, σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή, οι ορδές των Τούρκων είχαν ερημώσει τελείως τα παράλια της από τη Σμύρνη έως την Αττάλεια.³⁰⁹

Ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός επικεντρώθηκε στον πόλεμο κατά των Τούρκων στη Μ. Ασία αυτή την τελευταία δεκαετία της ζωής του (1108-1118) μη έχοντας πλέον κουράγιο να αντιμετωπίσει την ηγεμονία των σκληροτράχηλων Νορμανδών στην Αντιόχεια.³¹⁰

Επανερχόμενοι στα εσωτερικά προβλήματα του αυτοκρατορικού οίκου, θα πρέπει να αναφέρουμε και πάλι ότι η απομάκρυνση της Μαρίας της Αλανίας από το παλάτι αρχικώς³¹¹ και ο θάνατος της Άννας Δαλασσηνής το 1100 ελευθέρωσαν την πολιτική σκηνή, με αποτέλεσμα την ανάδυση πλέον μίας νέας ισχυρής γυναίκας της Ειρήνης Δούκαινας,

³⁰⁸ Ιωάννης Ζωναράς, 747. 2-748. 6, 754. 16-755. 2, 758. 13-17, 761. 17-762. 16· Νικήτας Χωνιάτης, 5. 90κε· Angold, Byzantine empire, 181· Ostrogorsky, Ιστορία, Γ΄, 42.

³⁰⁹ Η Άννα Κομνηνή αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η κατάσταση στη Μ. Ασία ήταν τόσο άσχημη, ώστε κανείς μέχρι τις μέρες του πατέρα της με εξαίρεση τους αυτοκράτορες Ιωάννη Α΄ Τσιμισκή (969-976) και Βασίλειο Β΄ Βουλγαροκτόνο (976-1025) δεν είχε τολμήσει ούτε ακροπατώντας να πλησιάσει την Ασία, όπου πόλεις αφανίζονταν, χώρες καταληστεύονταν και όλη η γη των Ρωμαίων ποτιζόταν με αίμα χριστιανικό· Άννα Κομνηνή, I, 424. 23- 425. 30· Angold, Byzantine empire, 184.

³¹⁰ Ostrogorsky, Ιστορία, Γ΄, 30.

³¹¹ Η Μαρία της Αλανίας εγκατέλειψε το παλάτι με αντάξια της σειράς της συνοδεία και με επικεφαλής τον σεβαστοκράτορα Ισαάκιο Κομνηνό. Εγκαθίσταται στα οικήματα της μονής του Αγίου Γεωργίου, τα οποία είχαν κτισθεί από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Θ΄ Μονομάχο (1042-1055)· Άννα Κομνηνή, I, 97. 33-38· Ιωάννης Ζωναράς, 733. 6-14.

της οποίας οι πράξεις καταγράφονται από την κόρη της Άννα. Οι πολιτικές παρεμβάσεις της Ειρήνης Δούκαινας στις αποφάσεις του αυτοκράτορα είχαν ήδη ξεκινήσει από πολύ παλιά με πρώτη αυτήν της διάσωσης του καταδικασθέντος συνωμότη Μιχαήλ Ανεμά από την τιμωρία της τύφλωσης το 1102.³¹² Κατά τη γνώμη μας, ο Αλέξιος Α΄ είχε πλέον περιέλθει σε μια άλλη κηδεμονία εξίσου ισχυρής με αυτήν της γυναίκας του, Ειρήνης Δούκαινας.

Η παρουσία της Ειρήνης Δούκαινας, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ήταν πλέον μόνιμη στις εκστρατείες του αυτοκράτορα προκαλώντας λίβελλους εις βάρος της.³¹³ Η Lynda Garland θεωρεί ότι η επιθυμία του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού να παίρνει την αυτοκράτειρα Ειρήνη Δούκαινα μαζί του στις εκστρατείες είναι ενδεικτική της προσπάθειάς του να εκμηδενίσει την πιθανότητα συμμετοχής της σε συνωμοσία εναντίον του ίδιου του Ιωάννη.³¹⁴

Θεωρούμε ότι αυτή η άποψη της Lynda Garland σχετικά με την επιμονή του Αλεξίου Α΄ να έχει την Ειρήνη Δούκαινα μαζί του στις εκστρατείες έχει λογική βάση αρκεί να φέρουμε στο νου μας τον παράγοντα « Δούκες». Η Ειρήνη Δούκαινα έγινε αυτοκράτειρα, έχοντας κατορθώσει να αντέξει το μίσος της Άννας Δαλασσηνής για 20 χρόνια χάρη στην πανίσχυρη οικογένεια των Δουκών.³¹⁵

Σταδιακά η Ειρήνη Δούκαινα είναι αυτή, η οποία πλέον βασίλευε δίπλα στον αυτοκράτορα και όχι ο γιος της Ιωάννης. Ο Ζωναράς καταγράφει μάλιστα δύο λόγους ως τις κύριες αιτίες υποσκέλισης του Ιωάννη, αναφέροντας ως πρώτη την αγάπη του Αλεξίου Α΄ προς την αυτοκράτειρα, καθώς με την πάροδο του χρόνου ο Αλέξιος την ερωτεύτηκε και όλη του η αγάπη στράφηκε προς αυτήν μόνο. Η δεύτερη αιτία ήταν η ασθένεια του αυτοκράτορα.³¹⁶

Η ασθένεια του Αλεξίου Α΄ παρουσίαζε περιόδους με έντονες κρίσεις συνοδευόμενες από οξύτατους πόνους, που τον καθήλωναν στο

³¹² Πολύ εύστοχα η Lynda Garland επισημαίνει ότι η Ειρήνη Δούκαινα διδάχθηκε κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής της υπό την αυστηρή διακυβέρνηση της πεθεράς της, Άννας Δαλασσηνής, ικανότητες επιβίωσης και σταθερότητας που την αποζημίωσαν με την κατοπινή ισχυροποίηση της θέσης της· Garland, *Byzantine empresses*, 193, 194.

³¹³ Σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή, ο σκοπός των υβριστών ήταν η απομάκρυνση της Ειρήνης από το πλευρό του αυτοκράτορα και ακολούθως η δολοφονία του· Άννα Κομνηνή, I, 385. 48-386. 66.

³¹⁴ Garland, *Byzantine empresses*, 196.

³¹⁵ Η Ειρήνη είχε πίσω της την πανίσχυρη οικογένεια των Δουκών, που έβλεπε και παραπονείτο για κάθε προσβολή· Hill, *Alexios Komnenos*, 47· ας θυμηθούμε ότι ο Αλέξιος Α΄ δέκα χρόνια μετά την ανάρρησή του στον θρόνο κατόρθωσε να βασιλεύσει ως μονοκράτωρ, όταν ήταν πλέον ο ίδιος πολύ ισχυρός, για να αντιμετωπίσει τους Δούκες· Βαρζός, *Γενεαλογία*, 178· βλ. και σ. 34.

³¹⁶ Ιωάννης Ζωναράς, 747. 6-18.

κρεβάτι.³¹⁷ Μάλιστα ο Αλέξιος Α΄ μετά από μία πολλή σοβαρή κρίση της ασθένειας του θεωρήθηκε νεκρός με αποτέλεσμα η φήμη για τον θάνατο του να προκαλέσει γενική αναταραχή στην Πόλη.³¹⁸

Η Άννα αναφέρει ότι η ασθένεια του πατέρα της δεν ήταν κληρονομική, καθώς οφειλόταν σε τρεις αιτίες. Η τρίτη αιτία θεωρείται από την Άννα η πλέον σημαντική και μοιραία, αφού προκλήθηκε από κάποιο μυστηριώδες πρόσωπο, το οποίο φυσικά δεν κατονομάζει. Σύμφωνα με την ίδια, αυτό το πρόσωπο συνέβαλε ουσιαστικά και διαρκέστερα στην ασθένεια του αυτοκράτορα επαυξάνοντας τους πόνους του και δρώντας ως δηλητήριο. Επιπλέον, και πάλι σύμφωνα με την ίδια, αυτό το άτομο, αν λάβει κάποιος υπόψη τη φύση του, ήταν το ίδιο όχι μόνο η αιτία του νοσήματος αλλά και η κακή αρρώστια και μάλιστα το πλέον βαρύ σύμπτωμά της.

Ό,τι και να σκαρφιζόταν η αυτοκράτειρα, η ακοίμητος φρουρός του αυτοκράτορα, για να απομακρύνει αυτό το πρόσωπο, αυτό παρέμενε δίπλα του και μάλιστα δεν κτύπησε μια μόνο φορά, για να φύγει ύστερα, αλλά τον ακολουθούσε παντού σαν δηλητηριώδης χυμός μέσα στις φλέβες του.³¹⁹

Πιστεύουμε ότι αυτό το άγνωστο πρόσωπο, το οποίο δεν κατονομάζεται από την Άννα, δεν μπορεί να είναι άλλο παρά μόνο ο ίδιος ο αδελφός της, ο Ιωάννης. Εξάλλου, ποιος άλλος άνθρωπος θα μπορούσε να είναι δίπλα στον αυτοκράτορα στο παλάτι, να τον ακολουθεί στις εκστρατείες του, και το σπουδαιότερο, χωρίς να μπορεί η πανίσχυρη Ειρήνη Δούκαινα να τον απομακρύνει;³²⁰

Το 1112³²¹ η σοβαρότητα της ασθένειάς του, οδήγησε τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ να πάρει την απόφαση να παραδώσει όλη την εξουσία και τη βασιλική διοίκηση στην Ειρήνη. Η Ειρήνη Δούκαινα κυβερνούσε πλέον και ο Ιωάννης ήταν δεύτερος στην ιεραρχία όχι μετά τον πατέρα του, αλλά πλέον μετά τη μητέρα του.³²²

Η Ειρήνη Δούκαινα, όπως έχουμε ήδη αναφέρει και σε προηγούμενη ενότητα, δεν έκρυβε τα αισθήματα και τις προθέσεις της προς τον γιο

³¹⁷ Άννα Κομνηνή, I, 461. 12-19.

³¹⁸ Ο Αλέξιος Α΄ όντας βαριά άρρωστος συνήλθε χάρη σε θαύμα, το οποίο έγινε, όταν το πέπλο της εικόνας της Παναγίας από τη Χάλκη σκέπασε όλο του το σώμα. Μάλιστα οι κάτοικοι δεν το πίστευαν, με αποτέλεσμα ο Αλέξιος να διασχίσει έφιππος την πόλη, προκειμένου να πειστούν ότι ήταν ζωντανός· Ιωάννης Ζωναράς, 751. 10-19.

³¹⁹ Άννα Κομνηνή, I, 442. 58-69.

³²⁰ Η Ειρήνη Δούκαινα που ήταν η άग्रυπνος φρουρός του Αλεξίου Α΄, μαζί με την Άννα, και όλους όσους αγαπούσαν τον αυτοκράτορα και την αυτοκράτειρα, δεν χαλάρωναν την επαγρύπνησή τους· Άννα Κομνηνή, I, 366. 26-45.

³²¹ Η υγεία του Αλεξίου χειροτέρευσε μετά την τελευταία εκστρατεία του κατά των Τούρκων το 1116· Angold, Byzantine empire, 181· Lau, John II Komnenos, 48.

³²² Ιωάννης Ζωναράς, III, 747. 12-18· Μιχαήλ Γλυκάς, 622. 5-7· Εφραίμα Αίνιος, στ. 3762-3765, 140, στ. 3787-3797 (στο εξής: Εφραίμ Αίνιος).

της. Κατ' αρχάς προσπαθούσε με κάθε τρόπο να μεταπείσει τον αυτοκράτορα να αλλάξει τη γνώμη του και να ακυρώσει τη διαδοχή του Ιωάννη στον θρόνο.³²³ Εξάλλου, μείωνε τον Ιωάννη κατηγορώντας τον ως αυθάδη, διεφθαρμένο και ανισόρροπο και γενικά πως δεν είχε τίποτε σωστό επάνω του.³²⁴

Θα πρέπει να αναφερθεί ότι αυτοί οι βαρύτατοι χαρακτηρισμοί για τον Ιωάννη από τη μητέρα του δεν έχουν επιβεβαιωθεί από τις πηγές. Ο Ζωναράς μπορεί να ήταν ιδιαίτερα επαινετικός στην αναφορά του σχετικά με τον Βρυέννιο και την Άννα³²⁵, δεν αναφέρει όμως κάποιο αρνητικό σχόλιο για τον Ιωάννη, που να επιβεβαιώνει τους παραπάνω χαρακτηρισμούς της αυτοκράτειρας.

Πολύ σωστά οι ιστορικοί θεωρούν ότι η Ειρήνη Δούκαινα δεν ήθελε ο γιος της να διαδεχθεί τον πατέρα του απλά και μόνο, γιατί ήθελε να διατηρήσει η ίδια τη βασιλική εξουσία, την οποία θα έχανε με τον θάνατο του αυτοκράτορα· και ο μόνος τρόπος να το πετύχει ήταν μειώνοντας τη δύναμη του γιου της.³²⁶

Η Ειρήνη Δούκαινα βασίλευε παραγκωνίζοντας συστηματικά πλέον τον γιο της έχοντας ως μόνο μέλημά της τον θρόνο. Και φυσικά ο Ιωάννης έχοντας πια ενηλικιωθεί με γυναίκα και παιδιά, δεν μπορούσε πλέον να ανεχτεί την κατάσταση.³²⁷ Σχετικά με την παραπάνω αναφερθείσα παραγκώνιση του Ιωάννη πιστεύουμε ότι είχε ξεκινήσει πολλά χρόνια πριν τον γάμο του, μάλλον από την εφηβεία του, και απλά έκανε υπομονή. Πλέον ο Ιωάννης έχοντας αντιληφθεί πλήρως τις προθέσεις της μητέρας του και της αδελφής του, ήταν αποφασισμένος να αγωνισθεί για τον θρόνο.

Μία ακόμη διαπίστωσή μας είναι η συνεχιζόμενη παντελής αποσιώπηση της παρουσίας του Ιωάννη στα πεδία των μαχών από την Άννα, όπως έχει ήδη επισημανθεί και σε προηγούμενη ενότητα.³²⁸ Η άποψή μας αυτή επιβεβαιώνεται για άλλη μία φορά κατά τη διάρκεια

³²³ Στη συνθήκη του Δυρραχίου το 1108 ο Ιωάννης είχε υπογράψει ως βασιλεύς και ο πατέρας του ως αυτοκράτωρ· Άννα Κομνηνή, I, 414. 35-37· η ημερομηνία στέψης του Ιωάννη, σύμφωνα με τα αρχεία της Νεάπολης, είναι το 1092· Βαρζός, Γενεαλογία, 178· βλ. σ. 31.

³²⁴ Εφραίμ Αίνιος, 139, στ. 3762-3765, 140, στ. 3787-3797· Μιχαήλ Γλυκάς, 622. 15-19· Σύνοψις Χρονική, σ. 187. 22-27· Νικήτας Χωνιάτης, 5. 90-5· Angold, Byzantine empire, 181· Hill, Alexios Komnenos 38, 39· Garland, Byzantine empresses, 1967· Lau, John II Komnenos, 48, 49.

³²⁵ Ιωάννης Ζωναράς, 754. 6-18.

³²⁶ Το οικογενειακό ενδιαφέρον των Δουκών για την εξουσία συνεχίστηκε με την Ειρήνη Δούκαινα. Έχουμε μία συνέχεια των δυναστικών πολέμων των Δουκών του 11^{ου} αιώνα και στη βασιλεία του Αλεξίου Α' με τρόπο όχι εμφανή· Lau, John II Komnenos, 49.

³²⁷ Ιωάννης Ζωναράς, 747. 18-748. 6.

³²⁸ Βλ. σ. 61.

μιας σημαντικής μάχης, που διεξήχθη στην πεδιάδα ανάμεσα στο Πολύβατο και τη λίμνη των Σαράντα Μαρτύρων της Φρυγίας το 1116.³²⁹

Τα τελευταία χρόνια της ζωής του ο Αλέξιος Α΄ υπέφερε από ισχυρούς και συνεχείς πόνους, με αποτέλεσμα να μην μπορεί ούτε καν να βαδίσει και γι' αυτό τον λόγο παρέμενε κλινήρης και καταστενοχωρημένος. Οι Τούρκοι γνωρίζοντας ήδη αυτή την αδυναμία του αυτοκράτορα έκαναν επιδρομές παντελώς ανενόχλητοι. Είχαν επιτεθεί συνολικά επτά φορές εναντίον των χριστιανών της Ασίας, ενώ παράλληλα διακωμωδούσαν τον Αλέξιο θεωρώντας τον δειλό και οκνηρό.³³⁰

Βεβαίως σε μια τέτοια σοβαρή κατάσταση για την αυτοκρατορία και κυρίως με τον αυτοκράτορα ασθενή για μεγάλο χρονικό διάστημα ο Ιωάννης θα μπορούσε να ηγηθεί του αυτοκρατορικού στρατού και να αντιμετωπίσει τους Τούρκους. Την άποψη για την καταλληλότητα του Ιωάννη Κομνηνού για ένα τέτοιο αξίωμα τη στηρίζουμε στα λόγια του ίδιου του πατέρα του, αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄, ο οποίος αναφέρει στη δεύτερη και τελευταία παραίνεσή του ότι ο γιος του είχε μεγάλη σωματική και ψυχική δύναμη, δόξα, και το κυριότερο, την εμπειρία πολλών μαχών.³³¹

Καθοδόν προς το Φιλομήλιο ο βυζαντινός στρατός σε πλήρη παράταξη, αν και περικυκλωμένος από τα πολυάριθμα τουρκικά στρατεύματα του αρχισατράπη Μονόλुकου και του σουλτάνου του Ικονίου, Malik Schah (1107-1116), κατήγαγε περίλαμπρη νίκη. Επικεφαλής του στρατού των Βυζαντινών ήταν ο ίδιος ο αυτοκράτορας, ο οποίος κάλπαζε μπροστά εμπνυχώνοντας τους άνδρες του.³³²

Στο αριστερό κέρασ της βυζαντινής στρατιάς ήταν διοικητής ο καίσαρας Νικηφόρος Βρυέννιος και στο δεξιό ο πορφυρογέννητος Ανδρόνικος Κομνηνός. Ο ίδιος ο σουλτάνος Malik Schah επιτέθηκε με όλες τις δυνάμεις του στην οπισθοφυλακή, έχοντας αναθέσει σε άλλους σατράπες την κατά μέτωπο και πλευρική επίθεση. Η Άννα δεν αναφέρει ποιος ήταν ο διοικητής της οπισθοφυλακής. Η απουσία του ονόματος του στρατιωτικού διοικητή της οπισθοφυλακής επιβεβαιώνει τις υποψίες μας ότι η οπισθοφυλακή, η οποία αντιμετώπισε το μεγαλύτερο βάρος της πιο κρίσιμης επίθεσης και μάλιστα με την μάχη να διεξάγεται σώμα με σώμα, είχε διοικητή τον ίδιο τον Ιωάννη Κομνηνό.³³³

³²⁹ Βαρζός, Γενεαλογία, 183.

³³⁰ Άννα Κομνηνή, I, 461. 12-467. 34.

³³¹ Maas, *Musen*, 362. 60-63.

³³² Ο Αλέξιος εφάρμοσε νέα παράταξη μάχης, που είχε διαπιστώσει ότι ήταν ακαταμάχητη. Άννα Κομνηνή, I, 469. 84-470. 15.

³³³ Ο Νικηφόρος Βρυέννιος αντιλήφθηκε αρχικά πως η πιο σφοδρή και κρίσιμη μάχη γινόταν στα μετόπισθεν, δίστασε όμως, αν και ήθελε, να πάει προς βοήθεια. Φοβήθηκε μήπως και κατηγορηθεί ως άπειρος και νέος και φρόντισε μόνο οι στρατιώτες του να βαδίζουν σε παράταξη. Αντιθέτως, ο πορφυρογέννητος

Όσο περνούσε ο καιρός, η κατάσταση γινόταν όλο και πιο δύσκολη για τον Ιωάννη και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό, ώστε να φοβάται όχι μόνο για τη θέση του, αλλά και για την ίδια του τη ζωή βλέποντας τη μητέρα του να έχει αυτή τη στενή σχέση με την αδελφή του Άννα και τον γαμπρό της Βρυέννιο.³³⁴

Και βεβαίως όχι άδικα ο Ιωάννης είχε πολύ φόβο, αφού η ίδια η μητέρα του δεν έχανε την ευκαιρία να εγκωμιάσει τον γαμπρό της υπέρμετρα στον αυτοκράτορα θεωρώντας τον πιο ικανό στα λόγια και στις πράξεις, μιας και είχε λάβει μεγάλη μόρφωση. Η Ειρήνη Δούκαινα πίστευε ότι η μεγάλη μόρφωση οδηγεί τον άνθρωπο στην αρετή και παράλληλα βοηθάει τον μελλοντικό άρχοντα να ασκήσει αλάνθαστη εξουσία στον υπέρτατο βαθμό.³³⁵

Και η Άννα συμμεριζόταν τις απόψεις της μητέρας της, καθώς θεωρούσε τον καίσαρά της ως τον πιο κατάλληλο διάδοχο του Αλεξίου. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι ο σύζυγός της ήταν όχι μόνο ένας ασυναγώνιστος πολεμιστής αλλά και λόγω της εξαιρετικής ομορφιάς και της τεράστιας μόρφωσής του ήταν άξιος όχι μόνο της βασιλικής εξουσίας, αλλά πολύ πιο θείας και καλύτερης.³³⁶

Σχετικά με τη σχέση της αυτοκράτειρας με την πρωτότοκη κόρη της, ο υπομνηματογράφος των Πατριαρχείων και μετέπειτα μητροπολίτης Εφέσου, Γεώργιος Τορνίκης³³⁷, αναφέρει ότι ήταν τόσο στενή, ώστε ζούσαν η μία για την άλλη και ανέπνεαν η μία για την άλλη. Ποτέ δεν είδε κάποιος τη βασίλισσα μόνη της χωρίς την κόρη της, την καισάρισα, καθώς μόνο ο ύπνος τις χώριζε.³³⁸

Ο Ιωάννης δεν έμεινε άπραγος απέναντι στην ολοφάνερη προώθηση του Βρυέννιου από τη μητέρα του. Προετοίμαζε μεθοδικά τη δική του αντίδραση. Κρυφά από τη μητέρα του και αυτοκράτειρα είχε προσεγγίσει όλους τους συγγενείς και υπενθύμιζε στον καθένα χωριστά κλαίγοντας τους όρκους, που είχαν ήδη δώσει στον πατέρα του να μη δεχθούν μετά

Ανδρόνικος Κομνηνός, αφού έστρεψε το άλογό του, όρμησε ακάθεκτος με τη δική του φάλαγγα εναντίον των εχθρών. Τελικώς ο Βρυέννιος φοβούμενος την ήττα έτρεξε με τη μονάδα του προς τα μετόπισθεν, για να βοηθήσει Άννα Κομνηνή, I, 475. 81-86· ο Βρυέννιος ήταν 35 ετών σ' εκείνη στη μάχη, όχι και τόσο νέος· Βαρζός, Γενεαλογία, 183-184.

³³⁴ Ιωάννης Ζωναράς, 748. 3-6· Σύνοψις Χρονική, 187. 22-31· Γεώργιος και Δημήτριος Τορνίκης, 257. 23-259. 4· Νικήτας Χωνιάτης, 5. 90-5.

³³⁵ Νικήτας Χωνιάτης, 5. 1-5.

³³⁶ Ο Βρυέννιος ήταν πολύ μορφωμένος και δυνατός στον λόγο, αλλά η καισάρισα Άννα Κομνηνή δεν ήταν απλά λίγο πιο μορφωμένη από τον άνδρα της, ήταν πολύ περισσότερο· Ιωάννης Ζωναράς, 754. 10-16· Άννα Κομνηνή, I, 7. 50-57, 9. 96-98, 206. 94-12· ο Γεώργιος Τορνίκης αναφέρει ότι και οι δύο, δηλαδή ο Βρυέννιος και η Άννα, είχαν τον πόθο της σοφίας, ενώ το παλάτι τους ήταν εντευκτήριον των Μουσών· Γεώργιος και Δημήτριος Τορνίκης, 255. 28-31.

³³⁷ Βαρζός, Γενεαλογία, 195.

³³⁸ Γεώργιος και Δημήτριος Τορνίκης, 257. 26-259. 3.

από εκείνον άλλον αυτοκράτορα εκτός από αυτόν. Οι περισσότεροι από τους άνδρες είχαν ήδη ορκισθεί και δίνοντάς του θάρρος υπόσχονταν ότι θα τηρήσουν τους όρκους τους, όταν έλθει η ώρα.³³⁹

Οι παραπάνω κινήσεις του Ιωάννη έγιναν αντιληπτές από την αυτοκράτειρα, η οποία γεμάτη οργή και δυσαρέσκεια προσπάθησε να σταματήσει τις κινήσεις του. Από εκεί και ύστερα απαγόρευσε σε όλους και για πάντα να προσεγγίζουν τον γιο της τοποθετώντας κατασκόπους παντού γύρω του, για να πληροφορείται τις ενέργειές του. Ο Ιωάννης όμως δεν σταμάτησε να τους καλεί όλους κοντά του, για να τον στηρίξουν, άλλους ο ίδιος προσωπικά και άλλους μέσω δικών του ανθρώπων.³⁴⁰ Έτσι πήρε με το μέρος του τον νεότερο αδελφό του Ισαάκιο, αλλά όχι όμως και τον αδελφό του, Ανδρόνικο.³⁴¹

Η Ειρήνη όμως δεν έπαυε να προωθεί τον γαμπρό της Νικηφόρο Βρυέννιο, με αποτέλεσμα ο καίσαρας να ανέλθει ιεραρχικά στο παλάτι τόσο ψηλά, ώστε όλοι απευθύνονταν σ' αυτόν, καθώς του επιτρεπόταν να αποδίδει δικαιοσύνη και να θεσμοθετεί σαν βασιλιάς. Όλα αυτά στενοχωρούσαν τον Ιωάννη πολύ, όμως έκανε υπομονή και περίμενε.³⁴²

Ο Αλέξιος αγαπούσε τον Ιωάννη περισσότερο από όλα του τα παιδιά³⁴³ και αντιμετώπισε την ενδοοικογενειακή διαμάχη άλλοτε κατηγορώντας τη γυναίκα του ότι είχε χάσει τα λογικά της, αφού προωθούσε τον γαμπρό της για διάδοχο και άλλοτε προσποιούμενος πως δεν καταλάβαινε τις παρακλήσεις και υποδείξεις της υπέρ του Βρυέννιου, γιατί είχε τον νου του σε άλλες κατεπείγουσες υποθέσεις· και άλλοτε της έλεγε πως θα το σκεφτεί, ισχυριζόμενος πως δεν πρόκειται να παραβλέψει την παράκλησή της.³⁴⁴

Κάποια φορά όμως ο αυτοκράτορας δεν μπόρεσε να συγκρατηθεί και είπε στην αυτοκράτειρα παρατηρώντας την ότι δεν έπαυε να ευνοεί τη θυγατέρα της και ότι προσπαθούσε να καταστρέψει την οικογενειακή αρμονία και τάξη σαν να έχει χάσει τα λογικά της. Ακόμη συνεχίζοντας της υπέδειξε ο ίδιος ότι κανείς από τους προκατόχους του στον ρωμαϊκό θρόνο δεν παραμέρισε γιο κατάλληλο για την εξουσία, για να κάνει

³³⁹ Ιωάννης Ζωναράς, 748. 6-12· Hill, Alexios I Komnenos, 40· Garland, Byzantine empresses, 197· ο Ιωάννης είχε με το μέρος του τα μέλη της ευρύτερης οικογένειας των Κομνηνών, τον επαρχιακό κλήρο αλλά και την ελίτ, η οποία δεν είχε σχέση με τον φιλολογικό κύκλο της Ειρήνης Δούκαινας. Επίσης είχε με το μέρος του δύο από τους πιο σημαντικούς κυβερνήτες επαρχιών, τον στρατό και το ναυτικό· Lau, John II Komnenos, 57.

³⁴⁰ Ιωάννης Ζωναράς, 748. 15-18· Garland, Byzantine empresses, 197· Hill, Alexios I Komnenos, 39, 40.

³⁴¹ Lau, John II Komnenos, 49.

³⁴² Ιωάννης Ζωναράς, 754. 6-755. 2.

³⁴³ Νικήτας Χωνιάτης, 5. 87-88.

³⁴⁴ Νικήτας Χωνιάτης, 5. 5-10· Σύνοψις Χρονική, 187. 26-27· Lau, John II Komnenos, 48.

αυτοκράτορα τον γαμπρό του. Μάλιστα ο Αλέξιος επισήμανε στην Ειρήνη Δούκαινα ότι έχοντας πάρει την εξουσία ο ίδιος χύνοντας αίμα συγγενικό δεν σκόπευε να αφήσει διάδοχό του τον Μακεδόνα παραμερίζοντας τον ίδιο του τον γιο, γιατί δεν θα υπήρχε Ρωμαίος που να μην γελάσει με τα καμώματά του· και όλοι θα έλεγαν ότι έχει χάσει το μυαλό του.³⁴⁵

Πάντως ο Αλέξιος, όσο σοβαρά και αν μίλησε στη Ειρήνη Δούκαινα, εξακολουθούσε να υποκρίνεται ότι δεν της αρνιόταν την επιθυμία της να τον διαδεχθεί ο Βρυένιος και την ξεγελούσε κάνοντας πάντα ότι το σκεπτόταν.³⁴⁶ Αντιλαμβανόμαστε α) ότι ο Αλέξιος είχε αντιληφθεί απολύτως τις προθέσεις της αυτοκράτειρας και της κόρης του β) δεν είχε σκοπό ο ίδιος να κάνει αυτοκράτορα τον Νικηφόρο όσο και αν τον εκτιμούσε για το υψηλό γνωστικό του επίπεδο γ) και τέλος ότι η Ειρήνη δεν θα επείθετο ποτέ και γι' αυτό τον λόγο χρησιμοποίησε την πολιτική γλώσσα, στην οποία ήταν πολύ καλός.³⁴⁷

Μετά τη νίκη του Αλεξίου στο Φιλομήλιον και την υπογραφή συνθήκης ειρήνης από τον ηττημένο Τούρκο σουλτάνο το 1116, ο αυτοκράτορας επέστρεψε στην Πόλη τροπαιούχος. Η Ειρήνη Δούκαινα βασίλευε επιδιώκοντας σταθερά να έχει η ίδια μόνο την εξουσία σφετεριζόμενη τη βασιλική εξουσία του Ιωάννη.³⁴⁸

Δεν είχε περάσει ούτε ενάμιση χρόνος από την επιστροφή του Αλεξίου από την εκστρατεία κατά των Τούρκων και ο αυτοκράτορας αρρώστησε βαριά και παρέμεινε και πάλι κλινήρης όχι όμως εξαιτίας του άλγους των ποδιών του, αλλά από μία νέα, φοβερή αρρώστια.³⁴⁹

Έξι μήνες αργότερα ο αυτοκράτορας, βαρύτερα άρρωστος, μεταφέρεται από το Μέγα Παλάτιον στο λαμπρό, πενταόροφο οικοδομικό συγκρότημα της μονής του αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων περιβαλλόμενος από την αυτοκράτειρα και τις θυγατέρες της.³⁵⁰ Ο

³⁴⁵ Ο Αλέξιος αποκαλούσε τον Βρυένιο Μακεδόνα, γιατί καταγόταν από την Ορεστιάδα, μία από πιο πλούσιες και ισχυρές πόλεις της Μακεδονίας· Νικήτας Χωνιάτης, 5. 10-6. 23.

³⁴⁶ Σύμφωνα με τον Χωνιάτη ο Αλέξιος ήταν κρυψίνους, όσο κανείς άλλος άνθρωπος και τις περισσότερες φορές δεν ήταν καθόλου πρόθυμος να φανερώσει τους σκοπούς του· Νικήτας Χωνιάτης, 6. 26-28· Σύνοψις Χρονική, 184. 29-185.1.

³⁴⁷ Ο Νικηφόρος Βρυένιος ήταν όχι μόνο ο συντάκτης του εγγράφου της συνθήκης του Δυρραχίου το 1118, αλλά και αυτός που είχε πείσει τον Βοημούνδο να συνθηκολογήσει· Άννα Κομνηνή, I, 413. 82-89.

³⁴⁸ Ένας πραγματικός πόλεμος είχε ξεσπάσει μέσα στον αυτοκρατορικό οίκο των Κομνηνών, καθώς ο Ιωάννης προσπαθούσε με κάθε τρόπο να εξουδετερώσει τις εχθρικές εις βάρος του ενέργειες της μητέρας του· Ιωάννης Ζωναράς, 758. 15-17· Angold, Byzantine empire, 181· Lau, John II Komnenos, 48-49.

³⁴⁹ Άννα Κομνηνή, I, 494. 29-33· Ιωάννης Ζωναράς, 759. 1-7· Εφραίμ Αίνιος, 137. 3702-3708.

³⁵⁰ Άννα Κομνηνή, I, 501.48-52· Ιωάννης Ζωναράς, 759. 7-761. 4· Μιχαήλ Γλυκάς, 624.17-625.1.

αυτοκράτορας πριν τον θάνατό του έλαβε το μοναχικό σχήμα.³⁵¹ Ο Αλέξιος, αν και παρακολουθούνταν από τους κορυφαίους γιατρούς της εποχής, πέθανε το βράδυ της Πέμπτης στις 15 Αυγούστου του 1118, αφού ψυχορραγούσε όλη την ημέρα.³⁵²

Το καλοκαίρι του 1118 ο Ιωάννης είχε εκστρατεύσει στα Βαλκάνια, παίρνοντας όμως μήνυμα ότι ο πατέρας του ήταν βαριά άρρωστος, επέστρεψε εσπευσμένα.³⁵³ Γνωρίζοντας την αντιπάθεια της μητέρας του και την επιθυμία της να δώσει τη βασιλεία στην αδελφή του ανακοίνωσε τα σχέδιά του στους αφοσιωμένους του συγγενείς, μεταξύ των οποίων ξεχώριζε ο αδελφός του Ισαάκιος.³⁵⁴

Στη συνέχεια ο Ιωάννης πήγε να δει τον ετοιμοθάνατο πατέρα του στον πατρικό κοιτώνα στο παλάτι των Μαγγάνων. Γονατίζοντας δήθεν για να θρηνήσει, πήρε, χωρίς να τον αντιληφθεί η μητέρα του, το βασιλικό δακτυλίδι από το χέρι του πατέρα του. Ο Χωνιάτης αναφέρει ότι μερικοί πίστευαν ότι ο Ιωάννης πήρε το δακτυλίδι με προτροπή του πατέρα του, χωρίς να το γνωρίζει η Ειρήνη, πράγμα όμως που θα προκύψει από τα γεγονότα που θα ακολουθήσουν.³⁵⁵

Και ο Ζωναράς αναφέρει ότι ο Ιωάννης επισκεπτόμενος τον ετοιμοθάνατο πατέρα του δεν τον θρήνησε, βεβαιώθηκε μόνο ότι είχε την όψη του νεκρού και έφυγε.³⁵⁶ Σχετικά με το βασιλικό δακτυλίδι, αναφέρει τα ίδια με τον Χωνιάτη, δηλαδή ότι λεγόταν από πολλούς αλλά και από τον πορφυρογέννητο ότι με εντολή εκείνου του επιτράπηκε η είσοδος και η έξοδος από το παλάτι και με σύνθημά του πήρε το δακτυλίδι του, χωρίς να το γνωρίζει η αυτοκράτειρα.³⁵⁷

Η βασίλισσα Ειρήνη κατασυγχυσμένη από την κίνηση αυτή του Ιωάννη να πάρει τον *σφραγιστήρα δακτύλιο* και σύμφωνα μ' αυτήν παρά τη θέληση του πατέρα του, έστειλε να τον φωνάξουν ζητώντας του να παραιτηθεί από το εγχείρημά του. Φυσικά ο Ιωάννης αγνόησε την εντολή της παντελώς, αφού η στάση της, ιδιαίτερα τα τελευταία έξι χρόνια, αποτελούσε επιβεβαίωση των φόβων του σχετικά με τις προθέσεις της για τη διαδοχή. Ήταν πλέον αποφασισμένος να διεκδικήσει δυναμικά τον

³⁵¹ Σύνοψις Χρονική, 186. 26-27.

³⁵² Ο Αλέξιος Α΄ πέθανε σε ηλικία εβδομήντα χρόνων, έχοντας βασιλεύσει τριάντα επτά χρόνια, τέσσερις μήνες και κάτι μέρες· Ιωάννης Ζωναράς, 764. 6-10· Σύνοψις Χρονική, 186. 24-26.

³⁵³ Lau, John II Komnenos, 57.

³⁵⁴ Νικήτας Χωνιάτης, 6. 29-34.

³⁵⁵ Νικήτας Χωνιάτης, 6. 34-38.

³⁵⁶ Στις ερωτήσεις της αυτοκράτειρας σχετικά με την είσοδο του Ιωάννη στο δωμάτιο του πατέρα του, οι παριστάμενοι υπηρέτες την βεβαίωσαν ότι ο Ιωάννης ούτε προσευχήθηκε, ούτε τον προσκύνησε, ούτε τον άγγιξε· Ιωάννης Ζωναράς, 761. 17-762. 3.

³⁵⁷ Ιωάννης Ζωναράς, 761. 10-16· η Άννα αναφέρει ότι, ενώ ο Αλέξιος πέθαινε, ο διάδοχος έχοντας βεβαιωθεί για τον θάνατό του, έφυγε κρυφά κατευθυνόμενος προς το Μέγα Παλάτιον· Άννα Κομνηνή, I, 501. 52-55.

θρόνο και κυρίως ήταν πανέτοιμος, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Χωνιάτης.³⁵⁸

Η Ειρήνη Δούκαινα ενθάρρυνε τον Βρυέννιο να καταλάβει τον θρόνο με τη δική της βοήθεια. Διαπιστώνοντας όμως πως ούτε και έτσι δεν μπορούσε να πετύχει τον σκοπό της, πλησίασε τον ετοιμοθάνατο άνδρα της, έπεσε επάνω του και κλαίγοντας κατηγορήσε τον γιο της ότι, ενώ ο πατέρας του ήταν ζωντανός, αυτός στασίασε θέλοντας να σφετεριστεί τον θρόνο.³⁵⁹

Πιστεύουμε ότι κάποια στιγμή ο Ιωάννης κατόρθωσε να πάρει το αυτοκρατορικό δακτυλίδι από τον πατέρα του, χωρίς να τον αντιληφθούν η Ειρήνη και οι αδελφές του, γεγονός που επιβεβαιώνει όχι μόνο τη συγκατάθεση του αυτοκράτορα³⁶⁰, αλλά και την ύπαρξη συμμάχων του μέσα στο παλάτι. Μάλλον το δακτυλίδι του δόθηκε, πριν ο ίδιος βρεθεί στο επιθανάτιο στάδιο, γιατί τις τελευταίες επιθανάτιες ώρες δεν θα μπορούσε ούτε σύνθημα να δώσει, αλλά ούτε και να μιλήσει.

Στη συνέχεια ο Ιωάννης, αφού ενημέρωσε τους στενούς συνεργάτες του, έφυγε από το παλάτι των Μαγγάνων. Έξω από τον περίβολο της μονής οι Αβασγοί φρουροί τον χαιρέτισαν με πολεμικό αλαλαγμό και τον προσκύνησαν ως αυτοκράτορα. Ο Ιωάννης πάνοπλος και έφιππος μαζί με τον αδελφό του Ισαάκιο, συγγενείς, φίλους, πολλούς στρατιωτικούς άρχοντες και συγκλητικούς κατευθύνθηκε προς το Μέγα Παλάτιον. Καθοδόν πλήθος αφοσιωμένων πολιτών και άλλοι τον επευφημούσαν.³⁶¹

Ο Ιωάννης αγωνιούσε, γιατί γνώριζε ότι η είσοδος στο Μέγα Παλάτιον δεν θα ήταν τόσο εύκολη, καθώς την φρουρούσαν οι Βάραγγοι, γνωστοί για την απόλυτη αφοσίωσή τους στον εκάστοτε αυτοκράτορα.³⁶²

³⁵⁸ Ιωάννης Ζωναράς, 762. 17-763.1· Σύνοψις Χρονική, 188. 1-9· Νικήτας Χωνιάτης, 6. 44-7. 48, 8. 86-92· Garland, Byzantine empresses, 197· Angold, Byzantine empire, 183· Lau, John II Komnenos, 57.

³⁵⁹ Ιωάννης Ζωναράς, 762. 5-10· η Ειρήνη Δούκαινα, καθώς οι ελπίδες της είχαν διαψευστεί, επιτέθηκε και λεκτικά στον ετοιμοθάνατο άνδρα της κατηγορώντας τον ότι όχι μόνο σε όλη του τη ζωή, αλλά και την ώρα του θανάτου του χρησιμοποιούσε κάθε λογής δολερά τεχνάσματα, έχοντας άλλα στο μυαλό του και άλλα στη γλώσσα· Νικήτας Χωνιάτης, 7. 48-69· Σύνοψις Χρονική, 187. 27-31.

³⁶⁰ Τυπικόν του Παντοκράτορος 27. 1-7.

³⁶¹ Ιωάννης Ζωναράς, 762. 17-19· Νικήτας Χωνιάτης, 6. 38-43· Σύνοψις Χρονική, 188. 1-9· οι Αβασγοί φρουροί έξωθεν της μονής των Μαγγάνων είχαν σταλεί στην Κωνσταντινούπολη από τον Δαυίδ τον Αναμορφωτή (1089-1125), βασιλιά της Γεωργίας, ως συνοδεία της μικρής κόρης του Κατάης, προκειμένου αυτή να μνηστευθεί τον δεκαεξάχρονο Αλέξιο Κομνηνό, γιο του Νικηφόρου Βρυέννιου και της Άννα Κομνηνής, το 1118· Παναγοπούλου, Διπλωματικοί γάμοι, 248· Lau, John II Komnenos, 57.

³⁶² Άννα Κομνηνή, I, 79. 31-33· οι πελεκυφόροι Βάραγγοι ήταν Σκανδιναβοί και σλαβόφωνοι Ρώσοι, πολύ δυνατοί μισθοφόροι, που ήλθαν στο Βυζάντιο στα τέλη του 9^{ου} αιώνα και διακρίθηκαν ως σωματοφύλακες του αυτοκράτορα Βασιλείου Β' (976-

Πράγματι, σύμφωνα με τον Ζωναρά, οι Βάραγγοι δεν επέτρεψαν την είσοδο σε κανέναν στο αυτοκρατορικό παλάτι. Μετά απ' αυτό ο Ιωάννης έστειλε άνθρωπό του σ' αυτούς ζητώντας τους να του δηλώσουν τους όρους τους και ταυτόχρονα άλλον απεσταλμένο στον πατριάρχη, για να τον ενημερώσει για τον θάνατο του Αλεξίου και να ζητήσει την αναγόρευσή του από αυτόν.³⁶³ Σύμφωνα με τον Angold, ο Ιωάννης είχε τη στήριξη του ιερατείου της Αγίας Σοφίας και του πατριάρχη λόγω της ουδέτερης στάσης του στο θέμα του Ευστρατίου της Νίκαιας.³⁶⁴

Η απάντηση των Βαράγγων ήταν ότι ζώντας του αυτοκράτορος η πύλη θα έμενε κλειστή. Οι Βάραγγοι ζήτησαν την ένορκη διαβεβαίωση του Ιωάννη ότι ο αυτοκράτορας ήταν νεκρός και ο Ιωάννης επιβεβαίωσε τον θάνατο του πατέρα του. Η είσοδος του παλατιού άνοιξε και ο Ιωάννης έγινε μονοκράτωρ έχοντας στα χέρια του το θησαυροφυλάκιο του παλατιού.³⁶⁵

Θα πρέπει όμως να επισημανθεί ότι η μαρτυρία του Χωνιάτη σχετικά με την είσοδο του Ιωάννη στο βασιλικό παλάτι είναι διαφορετική από αυτή του Ζωναρά. Ο Χωνιάτης αναφέρει ότι οι Βάραγγοι δεν θεώρησαν αρκετή την κατοχή του δακτυλίου από τον Ιωάννη και ζήτησαν και άλλο τεκμήριον, που να αποδεικνύει την πατρική εντολή. Η απαίτηση αυτή

1025) και ως κύρια ομάδα κρούσης. Πριν τη βασιλεία του Αλεξίου Α' έμψυχο υλικό από Βρετανούς ενσωματώθηκε σ' αυτούς· βλ. σχετικά, S. Blondal, *The Varangians of Byzantium*, Cambridge, 1978, 1, 141, 147.

³⁶³ Ιωάννης Ζωναράς, 763. 1-764.1· ο Ιταλικός αναφέρει ότι την ημέρα που ο Ιωάννης έγινε αυτοκράτορας, γεννήθηκε ο Μανουήλ· Μιχαήλ Ιταλικός, «Λόγος βασιλικός εις τὸν βασιλέα κῦρ Μανουήλ τὸν Κομνηνὸν καὶ πορφυρογέννητον», στο: *Michel Italikos*, 279. 10-11· η Αικ. Χριστοφιλοπούλου θεωρεί ότι έγινε μόνο αναγόρευση του Ιωάννη και μάλιστα μέσω αντιπροσώπου του. Ο Ιωάννης δεν πήγε στην Αγία Σοφία για τη στέψη εκείνη την ημέρα και στέψη χωρίς την αυτοπρόσωπη παρουσία του στεφομένου δεν γίνεται· Χριστοφιλοπούλου, *Πολίτευμα*, 158, 159· σχετικά με το χρόνο της εκκλησιαστικής στέψης του Ιωάννη υπάρχει διαφωνία μεταξύ των ιστορικών, καθώς υποστηρίζεται από κάποιους ιστορικούς ότι στις 15 Αυγούστου έγινε η στέψη, παρόλο που δεν υπάρχει καμία αναφορά περί στέψης εκείνη την ημέρα από τους ίδιους ιστορικούς. Η επικρατέστερη άποψη είναι ότι η εκκλησιαστική στέψη του Ιωάννη και της Ειρήνης έγινε στις 28 Νοεμβρίου του 1118, ημέρα γέννησης του Μανουήλ, από τον πατριάρχη Ιωάννη Θ' Αγαπητό (1111-1134) και ότι απλά δεν έγινε αναφορά σ' αυτό, γιατί η Ειρήνη ήταν λεχώνα· Βαρζός, *Γενεαλογία*, 205, 206, 422.

³⁶⁴ Ο Ευστράτιος, επίσκοπος της Νίκαιας, ήταν άριστος στη διαλεκτική, σύμβουλος του Αλεξίου σε δογματικά θέματα και βοηθός του στην καταπολέμηση της αίρεσης των Μανιχαίων· Άννα Κομνηνή, I, 457. 28-31· ο Ευστράτιος της Νίκαιας, προστατευόμενος της Άννας Κομνηνής, καταδικάστηκε σε καθαίρεση ως αιρετικός λίγους μήνες πριν από τον θάνατο του Αλεξίου Α'. Ο Αλέξιος δεν μπόρεσε να τον σώσει· Angold, *Church and society*, 74, 75· στην περίοδο των Κομνηνών η πολιτική βούληση της Εκκλησίας και μάλιστα του κλήρου της Αγίας Σοφίας παρουσιάζεται ενισχυμένη και εκδηλώνεται με την άνοδο του νέου αυτοκράτορα· Χριστοφιλοπούλου, *Πολίτευμα*, 158, 159· Lau, *John II Komnenos*, 56.

³⁶⁵ Σύνοψις Χρονική, 188. 6-9.

των Βαράγγων προκάλεσε τη βίαια παραβίαση της θύρας του παλατιού. Συγκεκριμένα, η πύλη ανασηκώθηκε στον αέρα με δύο βαριές χάλκινες ράβδους στα δύο άκρα και έπεσε καταγής· ο Ιωάννης εισήλθε με ευχέρεια στο παλάτι ακολουθούμενος όχι μόνο από τους οπλοφόρους του αλλά και από τους δικούς του συγγενείς.³⁶⁶

Ο βίαιος τρόπος εισόδου του Ιωάννη και των συντρόφων του στο Μέγα Παλάτιον αποκαλύπτει, κατά τη γνώμη μας, την άρνηση των Βαράγγων για συνδιαλλαγή με τον Ιωάννη. Σίγουρα αυτοί γνώριζαν ότι ο αυτοκράτορας ήταν ετοιμοθάνατος, όπως το γνώριζε και ο λαός, που είχε ξεχυθεί στους δρόμους της πόλης. Πολύ ορθά η Lynda Garland αναφέρει ότι η Ειρήνη Δούκαινα ίσως είχε κερδίσει την υποστήριξη των Βαράγγων.³⁶⁷

Στην Πόλη επικρατούσε μεγάλη ταραχή, όχι βέβαια απόλυτο χάος, όπως αναφέρει η Άννα.³⁶⁸ Ο Ιωάννης κλεισμένος στο παλάτι συσκεπτόταν με τους δικούς του πώς θα αντιμετωπίσει όχι μόνο τη μητέρα του και την αδελφή του, αλλά και τον γαμπρό του, Νικηφόρο Βρυέννιο, με τους δικούς του. Ο Ιωάννης διακατεχόταν από φόβο, καθώς υποψιαζόταν αντιδράσεις από την πλευρά τους.³⁶⁹

Κατά την άποψή μας, τα αισθήματα της αγωνίας και του φόβου τα οποία διακατείχαν τον Ιωάννη σχετικά με την έκβαση των παραπάνω γεγονότων, φανερώνουν την επιθυμία του να διαχειρισθεί το θέμα διπλωματικά αποφεύγοντας, όσο μπορούσε, μια ένοπλη σύγκρουση με απρόβλεπτες ίσως συνέπειες.

Μετά τον θάνατο του Αλεξίου το παλάτι άδειασε, καθώς όλοι οι θεράποντες το εγκατέλειψαν. Δεν υπήρχε κανείς να αποδώσει τα πρεπούμενα σ' ένα νεκρό βασιλιά, ο οποίος δεν έτυχε ούτε καν της πρέπουσας βασιλικής εκφοράς. Και αυτά όχι από ξένους, αλλά από τον ίδιο τον γιο, που ο πατέρας του τον είχε αξιώσει να γίνει «βασιλεύς» και διάδοχος στον θρόνο του.³⁷⁰

³⁶⁶ Μετά την είσοδο του Ιωάννη στο παλάτι, όχλος, που είχε ξεχυθεί στους δρόμους εξαιτίας της φήμης του θανάτου του Αλεξίου, εισήλθε και αυτός μέσα από την παραβιασθείσα πύλη προβαίνοντας σε λεηλασίες. Ο όχλος αυτός εκδιώχθηκε και οι πύλες του παλατιού έκλεισαν σταματώντας την εισροή του· Νικήτας Χωνιάτης, 7. 70-8. 81.

³⁶⁷ Η Garland πιστεύει ότι η Ειρήνη Δούκαινα και η κόρη της απέτυχαν στα σχέδιά τους όχι γιατί οι γυναίκες του οίκου των Κομνηνών είχαν γίνει λιγότερο ορατές και υποτελείς στο Κομνηνείο οικογενειακό σύστημα, αλλά γιατί οι καιροί δεν ήταν ευνοϊκοί πλέον για αυτές· Garland, *Byzantine empresses*, 197, 198.

³⁶⁸ Άννα Κομνηνή, I, 501. 55-57.

³⁶⁹ Ιωάννης Ζωναράς, 764. 1-5.

³⁷⁰ Ιωάννης Ζωναράς, 764. 12-765. 4· σχετικά με την εγκατάλειψη του νεκρού βασιλιά, ο Γεώργιος Τορνίκης αναφέρει ότι οι μοναδικοί, που τον πένθησαν γονατιστοί με τα κεφάλια γυμνά στο έδαφος μέσα στον πατρικό κοιτώνα, ήταν η δέσποινα Ειρήνη Δούκαινα, η Άννα μαζί με τον άνδρα της και τα παιδιά τους· Γεώργιος και Δημήτριος Τορνίκης, 269. 12-18.

Ο Χωνιάτης αναφέρει ότι η αυτοκράτειρα ζήτησε από τον Ιωάννη να παραστεί στην εκφορά του πατέρα του. Εκείνος απέρριψε την πρότασή της, όχι από αδιαφορία προς τη μητέρα του και έλλειψη σεβασμού προς τον νεκρό πατέρα του, αλλά εξαιτίας του φόβου του για τον κίνδυνο για τη νεοσύστατη εξουσία του από κάποιους αντίζηλους, που είχαν πόθο για τη αυτοκρατορική εξουσία. Αντιθέτως, ο Ιωάννης επέτρεψε στους περισσότερους συγγενείς και συνεργάτες του να παραστούν στην εκφορά του νεκρού πατέρα του.³⁷¹

Δυστυχώς οι φόβοι του Ιωάννη επιβεβαιώθηκαν το 1119, ένα χρόνο περίπου μετά την άνοδό του στον θρόνο, καθώς οργανώθηκε συνωμοσία εναντίον του εκ μέρους συγγενών, οι οποίοι τον μισούσαν. Φυσικά η Άννα ήταν οργανωτής αυτής της συνωμοσίας. Οι συνωμότες, αφού έδωσαν όρκους μεταξύ τους, πήγαν στον Βρυέννιο και του προσέφεραν τη βασιλεία.³⁷²

Οι συνωμότες είχαν αποφασίσει να στήσουν ενέδρα θανάτου στον Ιωάννη Β΄ σε μία από τις αυτοκρατορικές κατοικίες, στο Φιλοπάτιον, το οποίο δεν είχε τόσο αυστηρή φύλαξη, όπως το Μέγα Παλάτιον. Το παλάτι ήταν περιτοιχισμένο, αλλά οι συνωμότες είχαν εξαγοράσει τον φύλακα της εισόδου, που έβλεπε προς την πρωτεύουσα. Την ορισμένη ημέρα οι οπαδοί της Άννας Κομνηνής κατάφεραν να μπουν στην αυτοκρατορική κατοικία αποφασισμένοι να επιτεθούν νύχτα κατά του αυτοκράτορα και να τον δολοφονήσουν την ώρα που βρισκόταν στον ιππόδρομο του Φιλοπατίου, σε μικρή απόσταση από τις χερσαίες πύλες. Μάταια όμως οι συνωμότες περίμεναν τον αρχηγό τους, τον Νικηφόρο Βρυέννιο.³⁷³

Ο Χωνιάτης αναφέρει ότι η φυσική νωθρότητά του και η αβουλία του Βρυέννιου να συμμετάσχει στη συνωμοσία για την κατάληψη του θρόνου, απέτρεψαν το έγκλημα και πάγωσαν τον ζήλο των συνωμοτών, με αποτέλεσμα να αποκαλυφθούν. Η Άννα οργισμένη πάρα πολύ με τον

³⁷¹ Ο νεκρός τάφηκε στη μονή του Φιλανθρώπου Χριστού, την οποία ο ίδιος είχε ανεγείρει εκ βάθρων· Νικήτας Χωνιάτης, 8. 83-86· Lau, John II Komnenos, 58.

³⁷² Οι λόγοι της προτίμησης του Βρυεννίου για τον αυτοκρατορικό θώκο ήταν ότι κατείχε την επιστήμη της λογικής, είχε βασιλικό παράστημα και ήταν ο πιο στενός συγγενής του προηγούμενου βασιλιά· Νικήτας Χωνιάτης, 10. 40-43· Σύνοψις Χρονική, 189. 22-25· Garland, Byzantine empresses, 198· Lau, John II Komnenos, 59, 60· Angold, Byzantine empire, 184.

³⁷³ Νικήτας Χωνιάτης, 10. 37-52· ο Ιωάννης ομολογεί ότι κατάφερε να διαλύσει όλες τις δολοπλοκίες των φανερών και αφανών εχθρών του και να υποτάξει τους εχθρούς κάτω από τα πόδια του παρά τις παγίδες από φίλους και συγγενείς, που στάθηκαν απέναντί του, έχοντας απομακρυνθεί και καταστρέψει κακώς την αδελφική ομόνοια· Τυπικόν του Παντοκράτορος, 27, 28, στ. 1-13· η βασιλική κατοικία στο Φιλοπάτιο ήταν περιτριγυρισμένη από μεγάλους κήπους και τρεχούμενα νερά. Εκεί πήγαιναν οι αυτοκράτορες, για να ξεκουραστούν και για να απολαύσουν το κυνήγι· R. Janin, *Constantinople Byzantine. Développement urbain et repertoire topographique*, [Archives de l'orient chrétien 4A], Paris, 1964, 143, 144.

άνδρα της, γιατί η ατολμία του είχε προκαλέσει την αποτυχία του σχεδίου της, του μίλησε πολύ χυδαία.³⁷⁴

Η άποψή μας σχετικά με την άρνηση του Νικηφόρου Βρυέννιου να συμμετάσχει στη δολοφονική απόπειρα κατά του Ιωάννη, είναι ότι αυτή δεν οφειλόταν στην αβουλία του ή τη νωθρότητά του. Η άρνησή του ήταν η δεύτερη κατά σειράν. Και ας θυμηθούμε την προτροπή της ίδιας της αυτοκράτειρας προς τον Βρυέννιο να καταλάβει τον θρόνο με τη βοήθειά της.³⁷⁵

Πιστεύουμε ότι ο Νικηφόρος Βρυέννιος ήταν ένας άνθρωπος με υψηλό ήθος και ισχυρή αίσθηση του δικαίου. Τα ίδια τα λόγια του επιβεβαιώνουν αυτή τη θέση μας. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο Αλέξιος έδωσε στον γιο του τα σκήπτρα να βασιλεύσει, γιατί αυτό ήταν το δίκαιο και το προτιμώμενο.³⁷⁶

Ο Ιωάννης μεταχειρίστηκε τους συνωμότες πολύ φιλόανθρωπα. Δεν διέταξε ούτε τον ακρωτηριασμό, ούτε την εκτέλεσή τους. Διέταξε τη δήμευση των περιουσιών των συνωμοτών αλλά μετά από λίγο καιρό τους επέστρεψε τις περιουσίες τους. Μάλιστα μετά από παρέμβαση του φίλου του, μεγάλου δομέστικου Ιωάννη Αξούχ, ο Ιωάννης επέστρεψε και στην αδελφή του όλη την περιουσία της.³⁷⁷

Συγκεκριμένα, όταν ο Ιωάννης πήγε στο παλάτι της αδελφής του, θαύμασε τα πλούτη της και αμέσως διέταξε τον Ιωάννη Αξούχ να πάρει τα πάντα, λέγοντας ότι «για μένα η τάξη έχει αντιστραφεί, καθώς οι συγγενείς μου έχουν γίνει εχθροί μου και οι ξένοι είναι φίλοι μου.»³⁷⁸

Ο μέγας δομέστικος Ιωάννης Αξούχ ευχαριστώντας τον για την γενναιοδωρία του ζήτησε να ευσπλαχνισθεί την αδελφή του, η οποία με την πράξη της αρνήθηκε τη συγγενειά τους. Γιατί παρά την προδοσία της παρέμενε αδελφή του. Μάλιστα κάλεσε τον Ιωάννη να της επιστρέψει την περιουσία της, που ήταν πατρική κληρονομιά και θα περνούσε στα παιδιά της όχι ως απόδοση χρέους, αλλά ως προσφορά καρδιάς. Και επιπλέον του επεσήμανε ότι με αυτή την φιλανθρωπική του πράξη θα κέρδιζε λαμπρή νίκη στον δρόμο της αρετής.³⁷⁹

³⁷⁴ Η Άννα είπε στον άνδρα της ότι η φύση είχε κάνει μεγάλο λάθος θέτοντας σε γυναικείο κορμί τη δική της αντρίκεια ψυχή, ενώ στο δικό του ανδρικό σώμα ένα άτολμο πνεύμα· Νικήτας Χωνιάτης, 10. 52-56.

³⁷⁵ Νικήτας Χωνιάτης, 6. 46-7. 48.

³⁷⁶ Ο Νικηφόρος Βρυέννιος θέτει ρητορικά το ερώτημα ποιος άλλος εκτός του Ιωάννη, που ήταν γόνος των οικογενειών των Κομνηνών και των Δουκών, έχει δικαίωμα στον θρόνο, μετά τον θάνατο του άλλου πορφυρογέννητου (δηλαδή του Κωνσταντίνου Δούκα, γιου του Μιχαήλ Ζ' Δούκα)· Νικηφόρος Βρυέννιος, 69. 13-14.

³⁷⁷ Νικήτας Χωνιάτης, 11. 62-85· Εφραίμ Αίνιος, 139. 3780· Angold, Byzantine empire, 184.

³⁷⁸ Νικήτας Χωνιάτης, 11. 62-66· Εφραίμ Αίνιος, 139. 3771-3778· Angold, Byzantine empire, 184.

³⁷⁹ Βλ. ο.π.

Ο Ιωάννης συνειδητοποιώντας την αλήθεια των λόγων του Αξούχ ντράπηκε μάλλον και προθυμότητα ακολούθησε τη συμβουλή του λέγοντας «ότι θα ήμουν ανάξιος να κυβερνήσω, αν εσύ έδειχνες μεγαλύτερη φιλανθρωπία προς τους δικούς μου συγγενείς αποδεικνυόμενος ανώτερος από ένα τεράστιο και ήδη εξασφαλισμένο κέρδος.»³⁸⁰

Σχετικά με την Ειρήνη Δούκαινα, δεν αποδείχθηκε η συμμετοχή της στη συνωμοσία της κόρης της εναντίον του Ιωάννη Β'. Μετά τη συνωμοσία η Ειρήνη Δούκαινα αποσύρθηκε στη μονή της Θεοτόκου της Κεχαριτωμένης, όπου πέθανε στις 19 Φεβρουαρίου του 1123 ή του 1133.³⁸¹

Βεβαίως η Ειρήνη Δούκαινα μπορεί να μη συμμετείχε στην τελευταία συνωμοσία³⁸², είχε προβεί όμως σε κάθε βλαπτική ενέργεια και μηχανορραφία σε βάρος του γιου της με τη δύναμη που της εξασφάλιζε η θέση της ως αυτοκράτειρα.³⁸³ Ακόμη και ο Αλέξιος Α' στην κλίνη του θανάτου μίλησε στην κλαίουσα Ειρήνη Δούκαινα για τα δεινά που την περίμεναν μετά τον επικείμενο θάνατό του. Ίσως φοβόταν την επικείμενη τιμωρία της από τον Ιωάννη.³⁸⁴ Εν τούτοις η στάση του Ιωάννη προς την μητέρα του υπήρξε όντως αξιοθαύμαστη.

Η άποψή μας είναι ότι η μεγαλύτερη τιμωρία για αυτήν την αρχομανή, εμμοική γυναίκα και άστοργη μάννα ήταν η στέρηση του άρχειν και όχι η απόσυρση. Όσον αφορά την Άννα, μετά την εμπλοκή της στη δολοφονική απόπειρα κατά του αδελφού της αποσύρθηκε εντελώς από τον δημόσιο βίο και ασχολήθηκε με τη συγγραφή. Πέθανε στη μονή της Θεοτόκου της Κεχαριτωμένης μετά το 1148 και πριν το 1155 έχοντας ήδη περιβληθεί το μοναχικό σχήμα.³⁸⁵

Ο δε καίσαρας Νικηφόρος Βρυέννιος έμεινε πιστός συνεργάτης του Ιωάννη, τον οποίο ακολούθησε μάλιστα στις πιο πολλές εκστρατείες του. Κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του αυτοκράτορα Ιωάννη στην

³⁸⁰ Εφραίμ Αίνιος, 139. 3781-140. 3784· η Ειρήνη, όταν έμαθε για τη συνωμοσία της Άννας δήλωσε χαρακτηριστικά ότι τον βασιλέα, όταν χάσει τον θρόνο του, πρέπει να τον αναζητείς, αλλά όσο τον κατέχει, δεν πρέπει να τον μετακινείς· Νικήτας Χωνιάτης, 12. 88-89.

³⁸¹ Garland, *Byzantine empresses*, 198· Βαρζός, *Γενεαλογία*, 182· Angold, *Byzantine empire*, 183· ακόμη και εκεί, στη μονή της Κεχαριτωμένης, ο ρόλος της Ειρήνης υπήρξε πολύ σημαντικός και πολύπλευρος. Ο χώρος της μονής έγινε χώρος επέκτασης της οικογένειάς της και άσκησης εξουσίας, αφού είχε τον έλεγχο της καθημερινής ζωής των μοναχών που διακονούσαν εκεί και μάλιστα κάποιες εξ αυτών μπορεί να ήταν και μέλη της ίδιας της οικογένειάς της· Α. Ε. Laiou, "Women in the History of Byzantium", στο: *Byzantine Women and their World*, έκδ. I. Kalavrezou, New Haven-London, 2003, 23-32, εδώ 25· Vinulović, Irene Doukaina, 74, 76, 77.

³⁸² Νικήτας Χωνιάτης, 11. 60-61.

³⁸³ Ιωάννης Ζωναράς, 748. 3-6, 754. 5-14· Νικήτας Χωνιάτης, 4. .83-5. 1, 6.81-82.

³⁸⁴ Άννα Κομνηνή, I, 500. 19-25.

³⁸⁵ Βαρζός, *Γενεαλογία*, 185, 186.

Κιλικία, αρρώστησε και επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, όπου και πέθανε το 1138.³⁸⁶

Συμπερασματικά, τα τελευταία έξι χρόνια της ζωής του Ιωάννη υπήρξαν ιδιαίτερα δύσκολα εξαιτίας της αντιπαράθεσής του με τη μητέρα του και την αδελφή του για τον θρόνο. Ουσιαστικά μάλιστα και κόρη έκαναν τρεις απόπειρες να ακυρώσουν τη διαδοχή του Ιωάννη θεωρώντας τον ως ακατάλληλο. Το 1112 μετά την επιδείνωση της ασθένειας του Αλεξίου η αυτοκράτειρα παραγκώνισε επίσημα τον γιο της και προώθησε τον Βρυέννιο στο παλάτι, για να θεσμοθετεί ως βασιλιάς, θεωρώντας τον ως τον μόνο άξιο για τη διαδοχή.³⁸⁷ Το 1118, μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα, η Ειρήνη παρότρυνε τον Βρυέννιο να πάρει τον θρόνο με τη δική της βοήθεια της, αν και ο Ιωάννης είχε ήδη πάρει το βασιλικό δακτυλίδι, σύμφωνα με την επιθυμία του πατέρα του.³⁸⁸ Το 1119, εξάλλου, έλαβε χώρα συνωμοσία της Άννας με σκοπό τη δολοφονία του αδελφού της.³⁸⁹

Ο Ιωάννης στον μακροχρόνιο αγώνα του για τον θρόνο στηρίχτηκε από ένα δίκτυο φίλων και συγγενών³⁹⁰, αλλά κυρίως, κατά την άποψή μας, από δύο ξεχωριστούς ανθρώπους, τη γυναίκα του Ειρήνη και τον παιδικό του φίλο και συμπολεμιστή Ιωάννη Αξούχ.³⁹¹

Κέρδισε τον θρόνο επιβεβαιώνοντας ότι, σύμφωνα με το αλάνθαστο κριτήριο του πατέρα του, ήταν ο μόνος κατάλληλος, για να γίνει αυτοκράτορας. Απέδειξε ότι διέθετε καρτερία, ψυχικό σθένος, οργανωτικότητα, πειθαρχία και πάνω απ' όλα συγχωρητικότητα, απορρέουσα από τη μεγάλη του πραότητα και τη φιλανθρωπία του. Τα λόγια του Ιωάννη προς τον Αξούχ πως θα ήταν ανάξιος να κυβερνήσει, αν έδειχνε λιγότερη φιλανθρωπία και ανωτερότητα προς τους εχθρούς του από τον ίδιο τον Αξούχ³⁹², φανερώνουν ότι διέθετε πνεύμα συγχωρητικότητας μοναδικό για την εποχή του και ίσως και για την εποχή μας.

³⁸⁶ Άννα Κομνηνή, I, 7. 53-56· Βαρζός, Γενεαλογία, 185, 186.

³⁸⁷ Βλ. σσ. 47-48, 73-76.

³⁸⁸ Βλ. σ. 76.

³⁸⁹ Βλ. σσ. 53, 79-80.

³⁹⁰ Βλ. σ. 78.

³⁹¹ Βλ. σσ. 80-81.

³⁹² Βλ. σ. 81.

Κεφάλαιο 2^ο

Η ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ Β΄ ΚΟΜΝΗΝΟΥ (1118-1143)

ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

2.1 Διοίκηση

Η βασιλεία του Ιωάννη Β΄ (1118-1143) χαρακτηρίζεται κυρίως από ένα συνεχή αγώνα για την προστασία των συνόρων του Βυζαντίου και την αποκατάσταση της εξουσίας της αυτοκρατορίας στα εδάφη της Μικράς Ασίας. Οι συνεχείς όμως πολεμικές επιχειρήσεις, στις οποίες ο Ιωάννης Β΄ συμμετείχε προσωπικά, είχαν ως αποτέλεσμα να πραγματοποιηθούν περιορισμένες αλλαγές στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, κυρίως για την αντιμετώπιση άμεσων, στρατιωτικών αναγκών. Ως εκ τούτου η εσωτερική πολιτική του Ιωάννη Β΄ υπήρξε απλά μία συνέχεια της εσωτερικής πολιτικής του πατέρα του.³⁹³

Αρχικά θα πρέπει να θυμήσουμε ότι το διοικητικό σύστημα του Αλεξίου Α΄ ήταν προσωπικός σχεδιασμός του και είχε βασισθεί σε μία νέα αυτοκρατορική ιεραρχία αποτελούμενη από συγγενείς και φίλους του. Όλοι αυτοί ήταν αποδέκτες τίτλων και δωρεών. Ακόμη και οι σύζυγοι των θυγατέρων του Αλεξίου Α΄ είχαν λάβει ένα τιμητικό τίτλο και αξίωμα κατά την τέλεση του μυστηρίου του γάμου τους.³⁹⁴

³⁹³ Ostrogorsky, Ιστορία, Γ΄, 43, 44, 45· Χριστοφιλοπούλου, Πολίτευμα, 349· Suarez, Life and reign of John II Komnenos, xix, xx, xxi· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 154.

³⁹⁴ Ο Μιχαήλ Ταρωνίτης, αρμενικής καταγωγής και γόνος της βασιλικής οικογένειας των Παγκρατιδών, ως σύζυγος της Μαρίας Κομνηνής, της μεγαλύτερης αδελφής του Αλεξίου, είχε τιμηθεί με τον τίτλο του πρωτοσεβαστού και πρωτοβεστιάριου έχοντας θέση ισάξια του καίσαρα. Επίσης με τίτλους είχαν τιμηθεί οι αδελφοί του Αλεξίου Α΄, Ισαάκιος, Ανδριανός και Νικηφόρος· Άννα Κομνηνή, I, 95. 76-96. 82· αρχικώς ο Νικηφόρος Βρυέννιος έλαβε τον τίτλο του πανυπερσέβαστου και αργότερα μετά τον γάμο του, τον τίτλο του καίσαρα· Γεώργιος και Δημήτριος Τορνίκης, 253. 24· Hill, Alexios I Komnenos, 40, 41· Ostrogorsky, Ιστορία, Γ΄, 32, 33· αποκλειστικός ρυθμιστής στην ιεραρχία των συγγενών, μελών της βασιλικής οικογένειας, δεν ήταν το αξίωμα, αλλά ο βαθμός συγγένειας με τον αυτοκράτορα· Χριστοφιλοπούλου, Πολίτευμα, 369· το διοικητικό σύστημα του Αλεξίου Α΄ ήταν ένας συνδυασμός του εξελιγμένου ρωμαϊκού διοικητικού συστήματος της ύστερης αρχαιότητας και του δικού του διοικητικού συστήματος, το οποίο είχε μεταρρυθμιστεί απ' αυτόν· P. Magdalino, «Innovations in government», στο *Alexios I Komnenos*, 146-166, εδώ 146-155· βλ. σχετικά σ. 22 και υπ. 395.

Φυσικά αυτή η νέα κοινωνική τάξη γύρω από τον Αλέξιο Α΄ αποτέλεσε ένα ισχυρό πλέγμα στήριξης του. Η Άννα Κομνηνή αναφέρει γεμάτη θαυμασμό ότι ο πατέρας της ρύθμισε τα πάντα προς το συμφέρον της αυτοκρατορίας, καινοτομώντας στα ζητήματα της ιεραρχίας και στα καθήκοντα των τιτλούχων.³⁹⁵

Ο Ιωάννης Β΄ ακολουθώντας πιστά τη διοικητική πολιτική του πατέρα του δημιούργησε τη δική του ιεραρχική τάξη γύρω από τον θρόνο του. Στην κορυφή της διοικητικής πυραμίδας φυσικά ήταν ο ίδιος με αμέσως επόμενο ιεραρχικά τον πρωτότοκο γιο και διάδοχό του, Αλέξιο (1106/7-καλοκαίρι του 1142). Ο πρωτότοκος Αλέξιος είχε στεφθεί βασιλεύς το 1122 μετά τη νίκη του πατέρα του κατά των Πετσαυτών ή κατά των Τριβαλών³⁹⁶ με τις ευχές του πατριάρχη Ιωάννη Θ΄ Αγαπητού (1111-1134). Οι μικρότεροι γιοι του Ιωάννη Β΄, Ανδρόνικος, Ισαάκιος, Μανουήλ, έλαβαν το αξίωμα του σεβαστοκράτορα³⁹⁷, όπως είχε κάνει αντίστοιχα και ο Αλέξιος Α΄ με τη στέψη του Ιωάννη και τους υπόλοιπους γιους του.³⁹⁸

Καταρχάς ο αυτοκράτορας έκανε τον τριτογενή αδελφό του Ισαάκιο Κομνηνό, ο οποίος τον είχε στηρίξει στον αγώνα της διαδοχής, σεβαστοκράτορα καθιστώντας τον παράλληλα και ομοτράπεζο, καταδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο την ευγνωμοσύνη του.³⁹⁹ Ο Αξούχ

³⁹⁵ Άννα Κομνηνή, I, 96. 89-97· αντίθετη άποψη έχει όμως διατυπωθεί από τον Ζωναρά σχετικά με την ωφέλεια αυτών των διοικητικών καινοτομιών. Σύμφωνα μ' αυτόν, ο Αλέξιος μάλλον φρόντισε να αλλοιώσει τους αρχαίους κανόνες της πολιτείας. Τις κρατικές υποθέσεις δεν τις διαχειρίστηκε ως κοινές και δημόσιες, τους συγκλητικούς δεν τους τίμησε, όπως όφειλε, και τη δικαιοσύνη δεν την απένειμε σε όλες τις περιπτώσεις· Ιωάννης Ζωναράς, 766. 11-767. 10· θεωρητικά η αυτοκρατορική εξουσία απέβλεπε στη φροντίδα του λαού, στην πραγματικότητα όμως λειτούργησε προς όφελος της αυτοκρατορικής οικογένειας· Angold, *Byzantine empire*, 183, 184.

³⁹⁶ Σύνοψις Χρονική, 193. 23-26· Μιχαήλ Ιταλικός, «Μονωδία εις τὸν σεβαστοκράτορα κῦρ Ἀνδρόνικον, τὸν υἱὸν τοῦ βασιλέως κυροῦ Ἰωάννου τοῦ πορφυρογεννήτου θανόντα, ὅτε ἐκόμιζεν ἐξ Ἀτταλίας νεκρὸν τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ καὶ βασιλέα κῦρ Ἀλέξιον τὸν πορφυρογέννητον», 131. 18· Νικήτας Χωνιάτης, 16. 25-29, 38. 13-15.

³⁹⁷ Τυπικόν του Παντοκράτορος, 45. 259-261· Θεόδωρος Πρόδρομος, «Ὑμνος τῷ βασιλεῖ κυρῷ Ἰωάννη τῷ Κομνηνῷ ἐπὶ τῇ Χριστοῦ γεννήσει· τοῖς δήμοις», 245. 20-21· Θεόδωρος Πρόδρομος, «Ὑμνος τῷ βασιλεῖ κυρῷ Ἰωάννη τῷ Κομνηνῷ ἐπὶ τῇ βαπτίσει Χριστοῦ· τοῖς δήμοις», 250. 21-22· Νικήτας Χωνιάτης, 16. 29-31· Βαρζός, *Γενεαλογία*, 339, 340.

³⁹⁸ Νικήτας Χωνιάτης, 8. 5-9. 8· ο τίτλος ήταν ισόβιος και κληρονομικός και είχε άμεση σχέση με τον βαθμό συγγενείας με τον αυτοκράτορα· Χριστοφιλοπούλου, *Πολίτευμα*, 367, 369.

³⁹⁹ Σύνοψις Χρονική, 188. 13-17. Επί βασιλείας Αλεξίου Α΄ τον τίτλο του σεβαστοκράτορος τον κατείχε ο πρωτότοκος αδελφός του, Ισαάκιος· Άννα Κομνηνή, I, 95. 59-65. Ο Ισαάκιος Κομνηνός πριν την ανάρρηση του αδελφού του Ιωάννη Β΄ στον αυτοκρατορικό θρόνο, έφερε τον τίτλο του καίσαρα ήδη από την ηλικία των

αν και δεν ανήκε στην οικογένεια των Κομνηνών, γιατί ήταν τουρκικής καταγωγής, τιμήθηκε πολύ από τον αυτοκράτορα λαμβάνοντας το αξίωμα του μεγάλου δομέστικου Ανατολής και Δύσης, ένα ιδιαίτερα υψηλό αξίωμα.⁴⁰⁰ Μάλιστα ως επιστήθιος παιδικός φίλος και συμπολεμιστής του Ιωάννη Β΄ ήταν το πλέον έμπιστο του πρόσωπο. Επιπλέον, ο Ιωάννης Αξούχ τιμήθηκε και με τον τον τίτλο του σεβαστού, ο οποίος απονεμόταν μόνο στα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας και ήταν κληρονομικός. Είναι προφανές ότι ο Αξούχ θεωρούνταν από τον Ιωάννη Β΄ μέλος της οικογένειάς του.⁴⁰¹

Ο μέγας δομέστικος Ανατολής και Δύσης περιεβλήθη με τόση δύναμη, ώστε επισκίασε τους πάντες. Μάλιστα, σύμφωνα με αυτοκρατορική διαταγή, ακόμη και οι έχοντες βασιλική καταγωγή όφειλαν να τον προσκυνήσουν, όταν κατέβαινε από το άλογό του. Ο Αξούχ όμως απολάμβανε δικαιολογημένα την αγάπη του νέου αυτοκράτορα, αφού διακρινόταν για τις στρατιωτικές του ικανότητες, την ευγένεια του ήθους, την ελευθερία της γνώμης και τη μεγάλη φιλολογική και θεολογική παιδεία του.⁴⁰² Αντίστοιχο με αυτό του μεγάλου δομέστικου ήταν το αξίωμα του μεγάλου δρουγγαρίου του στόλου, το οποίο επί βασιλείας Ιωάννη Β΄ δεν αναφέρεται στις πηγές. Πιθανότητα αυτό να οφείλεται στη μικρή συμβολή του στόλου στις πολεμικές επιχειρήσεις του Ιωάννη Β΄.⁴⁰³

έντεκα ετών, δηλαδή από το 1104, έτος θανάτου του θείου του καίσαρα Νικηφόρου Μελισσηνού, συζύγου της Ευδοκίας Κομνηνής· Βαρζός, Γενεαλογία, 238.

⁴⁰⁰ Νικηφόρος Βασιλάκης, 84-91· Νικήτας Χωνιάτης, 9. 29-10. 32· Angold, *Byzantine empire*, 184· το αξίωμα αυτό ήταν το τέταρτο κατά σειράν στην ιεραρχική πυραμίδα και αντιστοιχεί σήμερα μ' αυτό του αρχιστρατήγου· Κ. Ε. Πλακογιαννάκης, *Τιμητικοί τίτλοι και ενεργά αξιώματα στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη, 2001, 182, 185.

⁴⁰¹ Το συγκεκριμένο αξίωμα του αυτοκράτορος στρατηγού το είχε και ο Αλέξιος Α΄ επί βασιλείας του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078)· Άννα Κομνηνή, 12. 43-45· Χριστοφιλοπούλου, Πολίτευμα, 372· το αξίωμα του μεγάλου δομέστικου αναλογούσε με τη θέση του σημερινού υπουργού άμυνας. Συγκεκριμένα ο Αξούχ λειτουργούσε ως πρωθυπουργός, καθώς είχε και πολιτικές αρμοδιότητες. Αυτό το αξίωμα ήταν σχετικά νέο, καθώς ήταν αποτέλεσμα των διοικητικών μεταρρυθμίσεων του Αλεξίου Α΄ και αποτελούσε εξέλιξη εκείνου του δομέστικου των Σχολών· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 168-169.

⁴⁰² Η μεγάλη εμπιστοσύνη του αυτοκράτορα στον Αξούχ επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι του ανατέθηκε το θέμα της προώθησης του Μανουήλ στον θρόνο· Νικήτας Χωνιάτης, 45-51· Brand, *Turkish element*, 6· Angold, *Byzantine empire*, 184.

⁴⁰³ Επί βασιλείας Αλεξίου Α΄ το αξίωμα του μεγάλου δρουγγαρίου του στόλου το είχε ο μικρότερος αδελφός του, Νικηφόρος Κομνηνός· Άννα Κομνηνή, I, 96. 81-82· μέχρι το 1081 το ναυτικό ήταν ανύπαρκτο, γι' αυτό και ο Αλέξιος προσέφυγε στη Βενετία για την απόκρουση των Νορμανδών. Σταδιακά η κατάσταση βελτιώθηκε και το 1085 ο μέγας δρουγγάριος του στόλου παρέμεινε *μεν εν ενεργεία*, αλλά πλέον υπό τις διαταγές του δούκα του στόλου. Το 1092 ο δούκας του στόλου έγινε μέγας

Ο Ιωάννης, όπως πολύ εύστοχα επισημαίνεται από τον M. Angold, επειδή ήταν απρόθυμος να ανεχθεί οποιάδήποτε παρέμβαση στη διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας από την αυτοκρατορική οικογένεια, στράφηκε στους παλιούς και έμπιστους συνεργάτες του πατέρα του, τον Ευστάθιο Καμύτζη, Μιχαλίτζη Στυππειώτη και Γεώργιο του Δεκανού.⁴⁰⁴

Οι παραπάνω έμπιστοι του Αλεξίου έγιναν οι δικοί του έμπιστοι μέχρι το τέλος και γι' αυτό τον λόγο στο *Τυπικόν του Παντοκράτορος* ζητά γεμάτος ευγνωμοσύνη να γίνεται η μνημόνευσή τους τα Σάββατα της Αποκριάς, της Τυροφάγου και της Πεντηκοστής.⁴⁰⁵

Επίσης ο Ιωάννης Β' προσέλαβε «ως φροντιστές των δημοσίων πραγμάτων», δηλαδή ως υπουργούς, τα πρωτοξαδέλφια του, Γρηγόριο Ταρωνίτη και Ιωάννη Κομνηνό.⁴⁰⁶ Ο Γρηγόριος ήταν ο δευτερότοκος γιος του πρωτοσεβαστού και πρωτοβεστιαρίου Μιχαήλ Ταρωνίτη και της Μαρίας Κομνηνής, αδελφής του Αλεξίου Α', και ήταν ηλικίας μεταξύ 38 και 43 ετών, όταν έγινε υπουργός.⁴⁰⁷

Ο Γρηγόριος Ταρωνίτης έλαβε το αξίωμα του πρωτοβεστιαρίου, ένα από τα σημαντικότερα αυλικά αξιώματα, καθώς διαχειριζόταν το ιδιαίτερο ταμείο και την προσωπική ιματιοθήκη του αυτοκράτορα.⁴⁰⁸ Ο

δούκας· Ostrogsky, Ιστορία, Γ', 33· Χριστοφιλοπούλου, Πολίτευμα, 408, 409· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β' Κομνηνός, 169.

⁴⁰⁴ Ο Ευστάθιος Καμύτζης ήταν ο γενναιότερος στρατηγός του Αλεξίου· Ιωάννης Ζωναράς, 756. 17-20· από την Άννα ο Καμύτζης και ο Στυππειώτης αναφέρονται ως αρχηγοί ταγμάτων που είχαν αναλάβει αποστολές εναντίον των Τούρκων· Άννα Κομνηνή, I, 470. 16-21· ο Δεκανού ανήκε στην προσωπική φρουρά του Ιωάννη και είχε το αξίωμα του δορυφόρου· Ιωάννης Κίνναμος, 6. 18-7. 11· οι τρεις αυτοί άνδρες συγκαταλέγονταν όχι μόνο στους καλύτερους πολεμιστές του Αλεξίου με κορυφαίο τον Ευστάθιο Καμύτζη, αλλά και στους πιο έμπιστούς του· Skoulatos, Personnages byzantins, 85· αυτοί κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης της Ειρήνης ήταν σε δυσμένεια και είχαν απομακρυνθεί από το παλάτι· Angold, Byzantine empire, 184.

⁴⁰⁵ Μάλιστα ο σεβαστός Ευστάθιος Καμύτζης υπήρξε και χορηγός της μονής χορηγώντας το προάστιο του Κυκλοβίου· Τυπικόν του Παντοκράτορος, 115. 1452.

⁴⁰⁶ Ο Γρηγόριος Ταρωνίτης είχε λάβει το αξίωμα του πρωτοβεστιαρίου και από τον θείο του, αυτοκράτορα Αλέξιο Α'· Νικήτας Χωνιάτης, 9. 11.

⁴⁰⁷ Άννα Κομνηνή, I, 95. 76-96. 79· ο Βαρζός θεωρεί, και πολύ σωστά κατά την άποψή μας, ότι ο Γρηγόριος Ταρωνίτης ανήκε στους συγγενείς, οι οποίοι υποστήριζαν τον Ιωάννη στο θέμα της διαδοχής, γιατί παρά την ηλικία του και τα προσόντα του, δεν φαίνεται να είχε κάποια θέση στο παλάτι κατά την τελευταία δεκαετία της βασιλείας του Αλεξίου Α' εξαιτίας της δυσμένειας της Ειρήνης· Βαρζός, Γενεαλογία, 132, 133.

⁴⁰⁸ Σύνοψις Χρονική, 188. 20-21· Νικήτας Χωνιάτης, 9. 11· ο Αλέξιος έκανε μία αλλαγή στο αξίωμα του παρακοιμώμενου και του πρωτοβεστιαρίου. Πλέον μόνο έμπιστα πρόσωπα του συγγενικού του κύκλου μπορούσαν να το λάβουν και όχι ευνούχοι ή ανώτεροι υπάλληλοι, όπως γινόταν κατά τους προηγούμενους αιώνες· Χριστοφιλοπούλου, Πολίτευμα, 377· το αξίωμα αυτό ήταν το δεύτερο στην ιεραρχική σειρά. Ο πρωτοβεστιαριός όφειλε να ακολουθεί τον αυτοκράτορα στις εκστρατείες και η σκηνή του ήταν δίπλα στην αυτοκρατορική σκηνή. Από τα τέλη του 12ου αι. φαίνεται ότι το αξίωμα έλαβε περισσότερο στρατιωτικό χαρακτήρα, ενώ ο

Γρηγόριος Ταρωνίτης, ήσυχος και μετρημένος, απέδειξε πως ήταν ένας άνθρωπος, που ήξερε να ασκεί το καθήκον του σωστά, χωρίς να ξεφεύγει από τα όρια των δικαιωμάτων του, και γι' αυτό τον λόγο και διατήρησε το αξίωμα, που είχε λάβει από τον αυτοκράτορα, σε αντίθεση με τον άλλο ξάδελφό του, Ιωάννη Κομνηνό.⁴⁰⁹

Ο άλλος πρωτοξάδελφος του Ιωάννη Β', ο Ιωάννης Κομνηνός, γεννήθηκε το 1070 και ήταν μοναχογιός του καίσαρα Νικηφόρου (Βούρτζη) Μελισσηνού και της Ευδοκίας Κομνηνής, αδελφής του Αλεξίου Α', και όχι του σεβαστοκράτορα Ισαακίου Κομνηνού. Έλαβε το αξίωμα του παρακοιμώμενου από τον αυτοκράτορα Ιωάννη Β', έλαβε δηλαδή, όπως θα λέγαμε σήμερα, το αξίωμα του πρωθυπουργού.⁴¹⁰ Η υπεροπτική στάση και η συμπεριφορά του Ιωάννη Κομνηνού προς τους συνεργάτες του υπήρξε η αιτία της απομάκρυνσής του από το αξίωμα πολύ γρήγορα. Είναι φανερό ότι ο Ιωάννης χειρίστηκε παράβαση καθήκοντος από συγγενή του διαφορετικά από τον πατέρα του.⁴¹¹

Τη θέση του αποχωρήσαντος Ιωάννη Κομνηνού κατέλαβε ο Γρηγόριος Ταρωνίτης με βοήθον τον Γρηγόριο Καματηρό, που έλαβε το αξίωμα του λογοθέτη των σεκρέτων. Ήταν λόγιος αλλά όχι αριστοκρατικής καταγωγής. Ο Καματηρός ήταν άτομο ικανότατο και της απολύτης εμπιστοσύνης όχι μόνο του Ιωάννη Β', αλλά και του Αλεξίου Α'.⁴¹²

πρωτοβεστιάριος είχε πλέον αναλάβει την αρχηγία του πολιτικού οίκου του βασιλέως και του δημόσιου ταμείου· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β' Κομνηνός, 159.

⁴⁰⁹ Σύνοψις Χρονική, 188. 20-21· Νικήτας Χωνιάτης, 9. 11-16· Βαρζός, Γενεαλογία, 132, 133.

⁴¹⁰ Νικήτας Χωνιάτης, 9. 9-11· ο Ιωάννης Κομνηνός έφερε το επίθετο της μητέρας του, όπως ο πατέρας του Νικηφόρος Βούρτζης έφερε και το επίθετο της μητέρας του, Μελισσηνός. Ήταν πάμπλουτος και είχε τεράστια πατρική περιουσία στη Θεσσαλονίκη. Ο Ιωάννης ήταν ένας από αυτούς, που είχαν συνταχθεί με το μέρος του διαδόχου, εναντίον της Ειρήνης Δούκαινας, σχετικά με τη διαδοχή. Γι' αυτό τον λόγο δεν είχε λάβει κάποια διοικητική θέση επί της βασιλείας του Αλεξίου· Βαρζός, Γενεαλογία, 174, 175· η Αγγελική Παπαγεωργίου αναφέρει λανθασμένα, κατά την άποψή μας, ότι ο Ιωάννης Κομνηνός τιμηθείς με το αξίωμα του παρακοιμώμενου, ήταν γιος του Ισαακίου Κομνηνού, αδελφού του Ιωάννη Β'. Ο Ιωάννης Κομνηνός γιος του Ισαακίου (αδελφού του Ιωάννη Β') και της Ειρήνης είχε γεννηθεί το 1112, άρα το 1118 ήταν μόνο έξι χρόνων και δεν θα μπορούσε να γίνει ποτέ παρακοιμώμενος· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β' Κομνηνός, 160-161· Βαρζός, Γενεαλογία, 480, 481, 482· ο Θεοφύλακτος, αρχιεπίσκοπος Αχρίδας, είχε καταγγείλει το 1090 στον Αλέξιο ότι οι άνθρωποι της αρχιεπισκοπής του υπέφεραν από την σκληρή και απάνθρωπη κακοδιοίκηση των διοικητών, οι οποίοι ανήκαν κυρίως στην αυτοκρατορική οικογένεια· Angold, Byzantine empire, 134.

⁴¹¹ Ο Ιωάννης Κομνηνός ήταν πολύ φαντασμένος και έδινε οδηγίες συνοφρυωμένος με το δάκτυλο, σαν να μην υπήρχε κανείς άλλος σαν αυτόν· Νικήτας Χωνιάτης, 9. 12-14· Βαρζός, Γενεαλογία, 175.

⁴¹² Ο Γρηγόριος Καματηρός είχε προσληφθεί από τον Αλέξιο και είχε αποδείξει τις ικανότητές του, όταν υπηρέτησε ως γραμματέας καταγραφής και συλλογής φόρων

Από το Τυπικόν του Παντοκράτορος, το οποίο αποτελεί πολύτιμη πηγή πληροφόρησης σε θέματα πρόνοιας, υγείας, οργάνωσης, διοίκησης και οικονομίας αντλούμε πληροφορίες για ένα ακόμη αξίωμα, αυτό των μυστικών. Οι μυστικοί ήταν πρόσωπα της απολύτου εμπιστοσύνης του αυτοκράτορα, καθώς στα καθήκοντά τους εντασσόταν η ευθύνη της προσωπικής αλληλογραφίας του, ενώ παράλληλα είχαν και δικαστικές αρμοδιότητες.⁴¹³ Η αναφορά του Ιωάννη Β΄ στους δύο μυστικούς του, τον ευνούχο Ιωάννη και τον σεβαστό Τζυκανιστηριώτη στο Τυπικόν Του Παντοκράτορος, καταδεικνύει αλλά και αποδεικνύει τη στενή σχέση εμπιστοσύνης και φιλίας, η οποία υπήρχε ανάμεσά τους.

Ο Χωνιάτης μας πληροφορεί ότι ο έλεγχος των οικονομικών υπηρεσιών του κράτους γινόταν από τον μεγάλο λογιστή και φροντιστή των δημοσίων εσόδων. Στην προκειμένη περίπτωση, μέγας λογιστής του Ιωάννη Β΄ ήταν ο Ιωάννης εκ Πούτζης, άνδρας δεινότατος στα φορολογικά, ο οποίος λόγω των εξαιρετικών προσόντων του υπηρέτησε όχι μόνο τον Ιωάννη Β΄ αλλά και τον διάδοχό του αυτοκράτορα Μανουήλ.⁴¹⁴

Επίσης επί βασιλείας Ιωάννη Β΄ το αυλικό αξίωμα του χαρτουλαρίου εξακολουθούσε να είναι σε ισχύ. Οι αρμοδιότητες του χαρτουλαρίου ήταν η σύνταξη εγγράφων, η τήρηση πρωτοκόλλου και φυσικά και των

στις επαρχίες. Είχε κατορθώσει να συσσωρεύσει μεγάλο πλούτο. Έγινε μέλος της βασιλικής οικογένειας νυμφεύμενος την Ειρήνη Δούκαινα, ανηψιά της αυτοκράτειρας Ειρήνης Δούκαινας και κόρη του αδελφού της, πρωτοστάτορα Μιχαήλ Δούκα· Νικήτας Χωνιάτης, 9. 16-22· Βαρζός, Γενεαλογία, 133· το λογοθέσιον του σεκρέτου είχε δημιουργεί από τον Αλέξιο. Το 1081 ο Αλέξιος κάνει μνεία αυτού του αξιώματος με χρυσόβουλλο, όταν ανέθεσε την αντιβασιλεία στη μητέρα του, για να καλύψει τις τρέχουσες ανάγκες της αυτοκρατορίας. Ο λογοθέτης του σεκρέτου είχε στις αρμοδιότητές του την επίβλεψη διαφόρων κρατικών υπηρεσιών, τη ρύθμιση των διαφορών των ιδιωτών με τη διοίκηση και τέλος την ευθύνη της αυτοκρατορικής γραμματείας· Χριστοφιλοπούλου, Πολίτευμα, 379· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 163.

⁴¹³ Οι δύο μυστικοί του μαζί με τους συγγενείς του, τον γιατρό του και τους φίλους του συμπεριλαμβάνονται στην ομάδα όλων εκείνων που θα έπρεπε να μνημονεύονται τα Ψυχασάββατα· Τυπικόν του Παντοκράτορος, 45· το αξίωμα του μυστικού της αυτοκρατορικής γραμματείας παρέμενε σε ισχύ μέχρι και την Παλαιολόγεια περίοδο· Χριστοφιλοπούλου, Πολίτευμα, 384· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 161-162.

⁴¹⁴ Ο Ιωάννης εκ Πούτζης ήταν ακριβέστατος συζητητής σχετικά με τους δασμούς και εξαιρετικά απaráμιλλος στην ανεύρεση πόρων, ακόμη και εκεί που δεν υπήρχαν· Νικήτας Χωνιάτης, 54. 86-87· το 1093 ο Αλέξιος θέσπισε μία νέα καινοτομία, καθώς αντικατέστησε τον σακελλάριο με τον μέγα λογαριαστή, ο οποίος ήταν ένα είδος υπουργού συντονισμού· Χριστοφιλοπούλου, Πολίτευμα, 382· ο μέγας λογαριαστής, Ιωάννης εκ Πούτζης, είχε υπό την εποπτεία του το σέκρετον του γενικού, δηλαδή τον έλεγχο σε όλα τα οικονομικά σέκρετα και τις αυτόνομες υπηρεσίες αυτού του κλάδου· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 164.

αρχείων.⁴¹⁵ Επιπλέον στο Τυπικό του Παντοκράτορα γίνεται αναφορά σε ένα ακόμη αξίωμα, αυτό του διδάσκαλου των ιατρών, υπεύθυνου για την εκπαίδευση των ιατρών.⁴¹⁶ Επιπλέον διαπιστώνουμε ότι υπήρχαν δύο ακόμη σημαντικά αξιώματα, του πρωτέκδικου και του νομοφύλακος.⁴¹⁷ Ένα ακόμη πολύ σημαντικό αξίωμα ήταν αυτό του ορφανοτρόφου, καθώς είχε τη διεύθυνση των ορφανοτροφείων της Κωνσταντινούπολης.⁴¹⁸

Σχετικά με τη διοίκηση των επαρχιών του Βυζαντίου, οι Κομνηνοί ανέδειξαν το σύστημα των τοπαρχών, δηλαδή των διοικητών μεγάλων περιοχών. Και ο Ιωάννης Β΄ ήθελε να διευρύνει αυτό το σύστημα παρά τις αποσχιστικές τάσεις κάποιων μεγάλων τοπαρχών, όπως των Γαβράδων της Τραπεζούντας. Μάλιστα κατά τη διάρκεια της δεύτερης εκστρατείας του στην Κιλικία ο Ιωάννης Β΄ ήθελε να δώσει στον Μανουήλ ως κλήρο την Κιλικία, την Αντιόχεια και την Κύπρο, κάνοντάς τον τοπάρχη εκστρατείας του στην Κιλικία.⁴¹⁹

Εν κατακλείδι διαπιστώνουμε ότι ο Ιωάννης Β΄ χρησιμοποίησε το διοικητικό σύστημα του πατέρα του πιστά και χωρίς προβλήματα κατά την περίοδο της διακυβέρνησής του.⁴²⁰ Πρόκειται για ένα γεγονός ενδεικτικό της σύνεσης που τον χαρακτήριζε, καθώς διέκρινε την ανάγκη να μη μεταβάλλει ριζικά τη διοικητική δομή της αυτοκρατορίας, σε μια περίοδο κρίσιμη όσον αφορά τους εξωτερικούς εχθρούς. Βέβαια ίσως πρέπει να αναφέρουμε ότι δεν του επέτρεπαν οι συνθήκες να κάνει ριζικές αλλαγές, καθώς μάλλον δεν είχε ούτε το χρόνο να εφαρμόσει κάτι εντελώς καινοτόμο σε σχέση με ό,τι παρέλαβε.

⁴¹⁵ Μετά τον θάνατο του Ιωάννη Β΄ στην Κιλικία και την αναγόρευση του Μανουήλ ως αυτοκράτορα, ο Αζούχ πήγε στην βασιλεύουσα μαζί με τον χαρτουλάριο Βασίλειο Τζιντζιλούκη· Νικήτας Χωνιάτης, 48. 5-8· ο Κίνναμος αναφέρει ότι ο χαρτουλάριος του Μανουήλ είχε εργασθεί και επί βασιλείας του Ιωάννη Β΄· Ιωάννης Κίνναμος, 70. 11-16. Είναι προφανές, κατά την άποψή μας, ότι ο Βασίλειος Τζιντζιλούκης ήταν ο χαρτουλάριος των σχετικών πηγών· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 165-166.

⁴¹⁶ Τυπικόν του Παντοκράτορος, 107. 1313-1323· Kazhdan-Epstein, Αλλαγές, 243, 244· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 167.

⁴¹⁷ Το αξίωμα του διδασκάλου των ιατρών κατεχόταν από τον Μιχαήλ Ιταλικό· Μιχαήλ Ιταλικός, «Πρὸς τὴν δέσποιναν κυρὰν Εἰρήνην τὴν Δούκαιναν», 97. 10-11· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 167.

⁴¹⁸ Το αξίωμα του ορφανοτρόφου ήταν πολύ υψηλό επί βασιλείας του πατέρα της και το κατείχε μία από τις πλέον εξέχουσες προσωπικότητες· Άννα Κομνηνή, I, 484. 83-85· επί βασιλείας του Ιωάννη Β΄ το παρόν αξίωμα το κατείχε ο Αλέξιος Αριστηνός, ο οποίος εκτός από ορφανοτρόφος ήταν πρωτέκδικος και νομοφύλαξ· Νικηφόρος Βασιλάκης, 10· το αξίωμα του ορφανοτρόφου χρονολογείται στο Βυζάντιο από τον πέμπτο αιώνα· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 167.

⁴¹⁹ Ιωάννης Κίνναμος, 22. 22-23. 3· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 170.

⁴²⁰ Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 175.

Προσωπικά θεωρούμε ότι η επιλογή των ανθρώπων που τον στήριξαν στον μακροχρόνιο αγώνα του εναντίον της μητέρας και της αδελφής του για τον θρόνο, όπως για παράδειγμα ο Γρηγόριος Ταρωνίτης, ο Ιωάννης Κομνηνός και ο Ιωάννης Αξούχ, φανερώνουν ένα ανθρώπο βαθειά αφοσιωμένο και ευγνώμονα.⁴²¹

Βεβαίως ο αυτοκράτορας δεν δίστασε να απομακρύνει τον πρωτοξάδελφό του Ιωάννη Κομνηνό για ανικανότητα. Σε αυτό το σημείο ο Ιωάννης Β΄ διαφοροποιήθηκε από τον πατέρα του, ο οποίος είχε αναθέσει τα κρατικά αξιώματα με μοναδικό κριτήριο τη βασιλική συγγένεια και όχι τη γνώση και τις ικανότητες. Ο Ιωάννης Β΄ προσέλαβε άτομα, όχι μόνο αριστοκρατικής καταγωγής, με κριτήριο την ικανότητα και την εμπιστοσύνη, όπως λ.χ. ο Ιωάννης Αξούχ, ο Ιωάννης εκ Πούτζης και ο Γρηγόριος Καματηρός.⁴²²

Τέλος, πιστεύουμε ότι έχοντας ζήσει μέσα σε ένα ανασφαλές και εχθρικό περιβάλλον, (βλ. την προηγούμενη ενότητα) είχε την ανάγκη ως άνθρωπος να περιβάλλεται από ανθρώπους πιστούς και απόλυτα αφοσιωμένους. Ο ίδιος εκφράζει την ευγνωμοσύνη και τη φροντίδα του με δύο τρόπους α) παρέχοντας αξιώματα και δύναμη και β) δίδοντας εντολή να μνημονεύονται κατά τα ψυχοσάββατα στη μονή του Παντοκράτορος, εκτός των συγγενών του, οι φίλοι και οι συνεργάτες του, όπως για παράδειγμα οι πιστοί του μυστικοί.⁴²³

⁴²¹ Νικήτας Χωνιάτης, 9.8-10.36.

⁴²² Βλ. σσ. 52-54, 81, 87 και υπ. 412, 88, 104-105.

⁴²³ Τυπικόν του Παντοκράτορος, 45. 244-247.

90.2 Eirene augusta (wife of John II, 1118-43?)

Fogg 43.—D. 30 mm; field 24 mm. W. 20.56 g.

Ed. Zacos-Veglery, no. 106.

Obv. Christ seated on a high-back throne, wearing a tunic and himation and holding the r. hand in blessing and a book in the l. hand. His feet rest on a dais, the border of which is ornamented with pellets. He has a nimbus cruciger. At l. and r.: IC-XC: I(ησοῦ)ς X(ριστός). Border of dots.

Rev. Eirene standing to front on a dais, wearing a high crown and a loros ornamented with a device in the shape of a triangular shield. She holds the r. hand before her and a scepter terminating in a trefoil ornament in the l. hand. Inscription in two columns (with accent marks). Border of dots.

ΕΙΡΗ|ΝΗ|ΝΗ|ΗΕ|Ν|CΕ-ΚΕ|ΤΑ|Τ|Α|Ν|Γ|Δ|Τ.

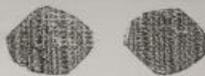
Εἰρήνη ἡ εὐσεβεστάτη ἀγούσα(α).

91 JOHN II

Based on the form of the ligature of O and V (O), nos. 90.1-2 must date after the 1130s, and so we may eliminate an attribution to the wife of Alexios Komnenos. Zacos and Veglery preferred an attribution to the wife of John II. One reason is that on a mosaic in Hagia Sophia this empress is shown with an inscription that is identical to the one on this seal.

91. JOHN II

On seals John II Komnenos is regularly referred to as "born in the purple" (porphyrogennētos in the dative case). This same title appears on issues of the aspron trachy nomisma and the tetrarteron nomisma. On the latter, specifically Henny's type A, we find on the obverse Christ standing to front and on the reverse the emperor standing, wearing a loros "of simplified type" and holding in the r. hand a cross-topped scepter and in the l. hand a globus cruciger. John is accompanied by an inscription that names him and honors him with the titles despotes and porphyrogennētos (in the dative case). We note that no coin has exactly the same combination of regalia as found on our seals.

DOC 4.1:12a.6 (AE, pl. 10).

91.1 John II (1118-43)

Fogg 1693.—40 mm x 32 mm. W. 16.52 g. Fragmentary.

Unpublished. Two similar specimens are published in Zacos-Veglery, nos. 104a and 104b.

Obv. A bearded Christ seated on a high-back throne, wearing a chiton and himation and holding the r. hand in blessing and a book in the l. hand. His feet rest on a dais. He has a nimbus cruciger.

Visible at l.: IC: I(ησοῦ)ς [X(ριστός)]. Border of dots.

Rev. An emperor standing to front on a dais ornamented with dots. He wears a crown and a loros, an end of which is draped over the l. wrist and decorated with six pellets. He holds in the r. hand (a labarum?) and in the l. hand a globus cruciger. Remains of a circular inscription at r.

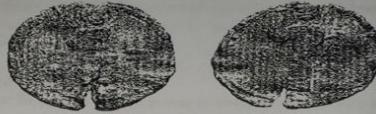
.....ΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΩ

Πο(ύνη) δεσπό(η) τῷ πορφυρογεννήτῳ?

We have attributed this specimen to John II since the inscription on the reverse is in the dative case, just as on the one specimen published by Zacos and Veglery (no. 104a) that preserves the emperor's name and title.

I EMPERORS AND EMPRESSES

91.2 John II (1118-43)

DO 58.106.485.— D. 33 mm. W. 10.89 g. Cracked; corroded.
Unpublished.

Obv. A bearded Christ seated on a high-back throne, holding a book in the l. hand. He has a nimbus cruciger. At l. and r.: $\overline{\text{C}}-\chi$.: $\text{I}(\eta\sigma\sigma\acute{\upsilon})\varsigma \text{X}(\rho\iota\sigma\tau\acute{o})[\varsigma]$. Border of dots.

Rev. John II standing to front, wearing a crown and a loros, an end of which is draped over the l. wrist. He holds in the r. hand (a labarum?) and in the l. hand a globus cruciger. Circular inscription, beginning at 7 o'clock, visible at l. Border of dots.

+ΙΩΔ...ΠΟΤΤΩ

Ἰω(άννη) δεσπότη(η) τῷ [πορφυρογεννήτῳ]?

91.3 John II (1118-43)

DO 58.106.606.— D. 35 mm. W. 23.67 g. Two halves.
Unpublished.

Obv. A bearded Christ seated on a high-back throne, wearing a tunic and himation. Details indistinct. His feet rest on a dais. He has a nimbus cruciger. Border of dots.

Rev. John II standing to front, wearing a crown and a loros, an end of which is draped over the l. wrist. He holds in the l. hand a globus cruciger. Remains of a circular inscription at r. Border of dots.

.....-ΤΩΠΟΡΦΥ...ΗΤΩ

[Ἰω(άννη) δεσπότη] τῷ πορφυ[ρογενν]ήτῳ.

91 JOHN II

91.4 John II (1118-43)

Fogg 1694.— D. 32 mm. W. 14.38 g.

Unpublished.

Obv. A bearded Christ seated on a high-back throne, wearing a tunic and himation. He holds the r. hand in blessing and a book in the l. hand. His feet rest on a dais. He has a nimbus cruciger; each arm contains a decoration consisting of one pellet. Border of dots.

Rev. John II standing to front, wearing a crown and a loros, an end of which is draped over the l. wrist. He holds in the r. hand a labarum (only partially imprinted) and in the l. hand a globus cruciger. Circular inscription, beginning at 7 o'clock. Border of dots.

ΙΩΔΕΠΟΤΤ-ΩΠΟΡΦΥΡΟΣ.....

Ἰω(άννη) δεσπότη(η) τῷ πορφυρογεννήτῳ.

91.5 John II (1118-43)

Fogg 2782.— D. 27 mm. W. 8.88 g. Blank too small for dies.

Unpublished.

Obv. Christ seated on a high-back throne (details indistinct). No visible border.

Rev. John II standing to front, wearing a loros, an end of which is draped over his l. wrist. He holds in the r. hand a labarum and in the l. hand a globus cruciger (weakly imprinted). Traces of a circular inscription at l. No visible border.

...CΠO...

[Ἰω(άννη) δεσπότη(η) τῷ πορφυρογεννήτῳ]?

91.6 John II (1118-43)

Fogg 1801.— D. 34 mm. W. 21.74 g.

Unpublished.

Obv. Christ seated on a high-back throne. Details unclear. Linear border.

I EMPERORS AND EMPRESSES

Rev. John II standing to front, wearing a loros, an end of which is draped over the l. wrist and decorated with four pellets. He holds in the l. hand a globus cruciger. Remains of a circular inscription at r. Border of dots.

·ΡΥΡΟΓΕΝΙΤΩ

[Ἰω(άννη) δεσπότη(η) τῷ πορ]φυρογενίτῳ.

The reverse seems to be double struck, possibly because one handle of the boulloterion was somewhat loose.

91.7 John II (1118–43)

DO 47.2.352.— D. 27 mm. W. 6.63 g. Chipped and corroded.

Unpublished.

Obv. Christ seated on a high-back throne, wearing a tunic and himation. He holds the r. hand in blessing and a book in the l. hand. His feet rest on a dais, the border of which is ornamented with pellets. Border of dots.

Rev. John II standing to front on a dais, wearing a loros and holding in the r. hand a labarum (only partially visible). Remains of a circular inscription at r. Border of dots.

... ΓΕΝΙΤ ...

Ἰω(άννη) δεσπότη(η) τῷ πορφυρογενίτῳ].

91.8 John II (1118–43)?

DO 58.106.615.— D. 26 mm. W. 8.50 g. Blank too small for dies.

Unpublished.

Obv. Faint outline of Christ seated on a high-back throne, wearing a tunic and himation. One can see that he holds a book, possibly open, in the l. hand. His feet rest on a dais. No epigraphy visible. Border of dots.

Rev. An emperor (John II?) standing to front on a dais, wearing a loros, an end of which is draped over the l. wrist and is decorated with four pellets. He holds in the l. hand a large globus. Remains of a circular inscription at r. No epigraphy visible. Border of dots.

92. ALEXIOS KOMNENOS

92.1 Alexios Komnenos (XII c.)

DO 47.2.348.— D. 37 mm.; field 27 mm. W. 49.90 g.

Ed. Zacos–Veglery, no. 106 bis.

Obv. In center, a half-length depiction of Christ, holding the r. hand in blessing and in the l. hand a book. At l. and r., inscription in two columns: Ο[Ε]Μ[Ι].-Ν[Δ]Ρ[Η]: ὁ Ἐμ[μα]νουή[λ]. A circular inscription, beginning at 10 o'clock, within a double border of dots: +Θ̄ + Χ̄Θ̄ + Κ̄ΕΡ̄ΟΗΘΗ.

Πηγή φωτογραφιών: J. Nessbitt-C. Morrisson, *A catalogue of Byzantine seals*, Dumbarton Oaks, Washington, 2009.

2.2 Εκκλησιαστική πολιτική

Η περίοδος της βασιλείας του Ιωάννη Β΄ (1118-1143) είναι η πλέον «ήρεμη» στην ιστορία της Εκκλησίας. Ο Ιωάννης Β΄ υπήρξε ο αυτοκράτορας, ο οποίος δεν είχε ουδεμία ανάμειξη στις εσωτερικές υποθέσεις της Εκκλησίας. Αντιθέτως τόσο ο πατέρας του Αλέξιος Α΄, (1081- 1118) όσο και ο γιος του Μανουήλ (1143- 1180), ανήκουν στην κατηγορία εκείνων των αυτοκρατόρων, οι οποίοι επενέβησαν τόσο σε θεολογικά, όσο και σε οργανωτικά θέματα της Εκκλησίας.⁴²⁴

Η άνοδος του Ιωάννη Β΄ στο θρόνο επέφερε μία αλλαγή στον εκκλησιαστικό χώρο, καθώς οι πατριάρχες κατά τη μακρά περίοδο της θητείας του είχαν μία ελευθερία κινήσεων τόσο σε διοικητικά όσο και σε δογματικά θέματα. Ο Ιωάννης Β΄ παρέμεινε μέχρι τέλους μακριά από τις όποιες διενέξεις και προβλήματα της εκκλησίας, όσο σοβαρά και αν ήταν αυτά. Η πολιτική του Ιωάννη Β΄, επαναλαμβάνουμε, ήταν σε πλήρη αντίθεση τόσο με την πολιτική του πατέρα του Αλεξίου Α΄ όσο και του γιου του Μανουήλ.⁴²⁵

Βεβαίως τον Ιωάννη Β΄ τον απασχόλησαν η Εκκλησία και η θρησκεία μέσα στα πλαίσια της προώθησης της εξωτερικής του πολιτικής⁴²⁶, την οποία θα εξετάσουμε στην επόμενη ενότητα. Είναι προφανές ότι είναι απαραίτητο, φυσικά κατά την άποψή μας, να κάνουμε μία σύντομη, συγκριτική αναφορά τόσο στην εκκλησιαστική πολιτική του πατέρα του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄, όσο και του γιου του Μανουήλ.

Κατ' αρχάς ο Αλέξιος Α΄ (1081-1143) ήταν ο αυτοκράτορας, ο οποίος ξεσήκωσε τέτοια θύελλα κριτικής, όσο κανείς άλλος αυτοκράτορας σε μία χρονική περίοδο μεγαλύτερη των δύο αιώνων.⁴²⁷ Ιδιαίτερα επικρίθηκε το *χαριστήκιον* του Αλεξίου Α΄ από τον Ιωάννη Οξείτη, καθώς το θεωρούσε μία απειλή χειρότερη και από την εικονοκλαστική πολιτική των αυτοκρατόρων Λέοντα Γ΄ (717-741) και Κωνσταντίνου Ε΄ (741-775) για τον μοναστηριακό κόσμο.⁴²⁸

⁴²⁴ Ο Ιωάννης Β΄ αποκαλείται ως non –interventionist από τον Paul Magdalino για τη στάση του απέναντι στην εκκλησία· Magdalino, *Empire*, 275· Χριστοφιλοπούλου, *Πολίτευμα*, 366· Παπαγεωργίου, *Ιωάννης Β΄ Κομνηνός*, 359.

⁴²⁵ Angold, *Church and Society*, 75· Παπαγεωργίου, *Ιωάννης Β΄ Κομνηνός*, 359.

⁴²⁶ Παπαγεωργίου, *Ιωάννης Β΄ Κομνηνός*, 360.

⁴²⁷ Ένας από τους πιο σφοδρούς πολέμιους της πολιτικής του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, που επενέβαινε και νομοθετούσε σε αμιγώς εκκλησιαστικές υποθέσεις, ήταν ο μοναχός Ιωάννης Οξείτης, ο οποίος το 1088/1089 έγινε πατριάρχης Αντιοχείας. Ο Αλέξιος χωρίς αισχύνη εκφόβισε, ταπείνωσε και εκμεταλλεύτηκε την εκκλησία· Magdalino, *Empire*, 268, 269, 317.

⁴²⁸ Με το *χαριστήκιον* ο αυτοκράτορας μπορούσε να εκποιεί τη μοναστηριακή περιουσία και να την παρέχει στους πολίτες ως πρόνοια· Ostrogorsky, *Ιστορία Γ΄*, 37, 38· Magdalino, *Empire*, 317· βλ. σ. 21.

Η αναγκαστική κατάσχεση της εκκλησιαστικής περιουσίας από τον Αλέξιο κατά τον πρώτο χρόνο της βασιλείας του, προκειμένου να ετοιμάσει στρατό εξαιτίας της Νορμανδικής απειλής, προκάλεσε την πρώτη έντονη αντιπαράθεση και ρήξη με την Εκκλησία.⁴²⁹

Ο Αλέξιος Α΄, ο ευλαβής και θεόφιλος αυτοκράτορας, σύμφωνα με τον Ανώνυμο, αλλά και προστάτης της ορθοδοξίας κατά τον Εφραίμ Αίνιο⁴³⁰, παρενέβη πολλές φορές σε καθαρά δογματικά θέματα συγκαλώντας εκκλησιαστικές συνόδους. Θεωρούσε χρέος του να προστατεύσει την ορθόδοξη πίστη, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση των Μανιχαίων⁴³¹, αλλά και των Βογομίλων.⁴³²

Στις αρχές του 1143 πέθαναν ο πατριάρχης και ο αυτοκράτορας Ιωάννης Β΄ με διαφορά λίγων μηνών ο ένας από τον άλλον. Η άνοδος του Μανουήλ στον θρόνο σηματοδότησε για την Εκκλησία την αρχή μιας περιόδου πολύ ταραγμένης και μάλιστα πολύ χειρότερης και από εκείνης των πρώτων χρόνων της βασιλείας του παππού του, αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄.⁴³³

Συγκεκριμένα, ο διάδοχος του Ιωάννη Β΄, αυτοκράτορας Μανουήλ, δεν ακολούθησε την μετριοπαθή θρησκευτική πολιτική του πατέρα του Ιωάννη Β΄, με αποτέλεσμα η βυζαντινή εκκλησία να υποφέρει. Μόνο σε μία περίοδο δέκα τεσσάρων χρόνων, δηλαδή από το 1143 έως το 1157,

⁴²⁹ Ο σεβαστοκράτορας Ισαάκιος εισήλθε στον συνοδικό χώρο, για να αναγγείλει την απόφαση του αυτοκράτορα στον πατριάρχη και τους έκκλητους συνοδικούς για την αναγκαστική εκποίηση της εκκλησιαστικής περιουσίας. Η αυτοκρατορική απόφαση προκάλεσε την άμεση αντίδραση των συνοδικών και κυρίως τη σφοδρή κριτική του Μεταξά και κυρίως του Λέοντος επισκόπου Χαλκηδόνας. Βεβαίως μετά το πέρας του πολέμου με τους Νορμανδούς ο Αλέξιος επέστρεψε την κατασχεθείσα εκκλησιαστική περιουσία καταβάλλοντας στο σέκρετο του Αντιφωνητού ετησίως μεγάλη ποσότητα χρυσού από το βασιλικό ταμείο· βλ. σχετικά σσ. 17-18 και υπ. 66.

⁴³⁰ Ο αυτοκράτορας αποκαλείται προστάτης της ορθοδοξίας, γιατί όχι μόνο καταπολέμησε την πλάνη των Μανιχαίων και των Βογομίλων, αλλά προσέλυσε πολλούς εξ αυτών στην χριστιανική διδασκαλία με σοφές συμβουλές· Εφραίμ Αίνιος, 130. 3499· Σύνοψις Χρονική, 186. 15-23.

⁴³¹ Ο Αλέξιος Α΄ είχε εξοντώσει αρχικώς το στρατιωτικό σώμα των Μανιχαίων. Στη συνέχεια με σύμβουλο στα δογματικά και θεολογικά θέματα τον επίσκοπο Ευστράτιο της Νίκαιας και τον καίσαρα Βρυέννιο προσπάθησε να προσηλυτίσει τους Μανιχαίους της Φιλιππούπολης. Τελικώς όμως φυλάκισε και εξόντωσε όσους παρέμειναν πιστοί στην πίστη τους· Άννα Κομνηνή, I, 170. 63 171. 10, 456. 87-459. 10· Magdalino, Empire, 271.

⁴³² Ο Αλέξιος Α΄ με την ομόφωνη γνώμη της συνόδου, του πατριάρχη Νικόλαου Γ΄ Γραμματικού, με βάση και το κείμενο της «Δογματικής πανοπλίας» που είχε συνταχθεί με διαταγή του, καταδίκασε τον Βογόμιλο ιερέα Βασίλειο σε θάνατο στην πυρά· Άννα Κομνηνή, I, 491. 25-29· ο Αλέξιος πίστευε ότι υπερασπιζόμενος την ορθοδοξία εκπλήρωνε τον ρόλο του ως προστάτης της, διασφάλιζε την ηθική υγεία της κοινωνίας καθώς και την αποτελεσματικότητας της αυτοκρατορικής του εξουσίας· Angold, Church and Society, 70, 73, 75.

⁴³³ Angold, Church and Society, 77· Magdalino, Empire, 276.

ανήλθαν στον πατριαρχικό θρόνο όχι λιγότεροι από έξι πατριάρχες και με όλους αυτούς ο Μανουήλ συγκρούστηκε. Συνολικά μέχρι το τέλος της βασιλείας του υπήρξαν εννέα πατριάρχες. Μάλιστα στο πρώτο μισό της περιόδου της βασιλείας του παρατηρείται μία δραματική αύξηση τόσο στον αριθμό των συνοδικών δικών για αίρεση, όσο και στον αριθμό των πατριαρχών, οι οποίοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τον θρόνο κάτω υπό ισχυρή πίεση.⁴³⁴

Επίσης, χαρακτηριστικό παράδειγμα της θρησκευτικής πολιτικής του αυτοκράτορα Μανουήλ υπήρξε η σκανδαλώδης απομάκρυνση του πατριάρχη Κοσμά Β΄ του Αττικού (1146-1147) μετά από παραμονή δέκα μηνών στον πατριαρχικό θρόνο. Με πρόεδρο τον αυτοκράτορα Μανουήλ η δίκη έλαβε χώρα στις 26 Φλεβάρη του 1147, σε μία αίθουσα των ανακτόρων των Βλαχερνών με την κατηγορία σε βάρος του πατριάρχη να είναι ότι ήταν αιρετικός και οπαδός του Βογομίλου μοναχού Νήφωνα. Ο πατριάρχης Κοσμάς Β΄ ο Αττικός καταδικάστηκε και καθαιρέθηκε, αν και ήταν ένας άνθρωπος με μεγάλη πνευματική καλλιέργεια, ακεραιότητα ήθους, βαρύτητα λόγου και πλούσια φιλανθρωπική δράση.⁴³⁵

Στα είκοσι πέντε χρόνια της βασιλείας του Ιωάννη Β΄ (1118-1143) ανήλθαν στον πατριαρχικό θρόνο μόνο δύο πατριάρχες, των οποίων η διαδοχή δεν παρουσίασε καμία επιπλοκή. Φυσικά είναι προφανές ότι η εκκλησιαστική πολιτική του Ιωάννη Β΄ ήταν σε πλήρη αντίθεση, όπως έχει ήδη αναφερθεί, με την τακτική του πατέρα του και του γιου του, οι οποίοι παρενέβαιναν στα εσωτερικά προβλήματα της Εκκλησίας, ο καθένας για τους δικούς του λόγους.⁴³⁶

Χαρακτηριστικά ο P. Magdalino αναφέρει ότι η μη καταγραφή εγγράφων εκκλησιαστικού νομοθετικού περιεχομένου από τους νομομαθείς της περιόδου (1118-1140), αποτελεί ένδειξη του ότι αυτοί μάλλον δεν έκαναν καμία καταγραφή, γιατί δεν είχαν απλά τίποτα να

⁴³⁴ Ο Μανουήλ χειριζόταν τα πιο λεπτά θεολογικά προβλήματα παραβλέποντας τα κείμενα της Γραφής και μη λαμβάνοντας υπόψη του τις αποφάσεις των πατέρων της Εκκλησίας· Νικήτας Χωνιάτης, 210. 78-84· Βαρζός, Γενεαλογία, 433· η Εκκλησία υπέφερε, και μόνο ένας από τους εννέα πατριάρχες έφυγε λόγω μεγάλης ηλικίας· Angold, Church and Society, 77· από το 1147 ο Μανουήλ είχε υιοθετήσει επίσημα τον ρόλο του *έπιστήμονα μονάρχη*, ειδικού στην εκκλησιαστική διοίκηση· Magdalino, Empire, 281.

⁴³⁵ Η πραγματική αιτία της απομάκρυνσης του πατριάρχη Κοσμά Β΄ ήταν ότι ο αδελφός του Μανουήλ, σεβαστοκράτορας Ισαάκιος, αγαπούσε και σεβόταν τον πατριάρχη Κοσμά ως θεό και ο Μανουήλ φοβόταν πως ο πατριάρχης επιθυμώντας την ανατροπή του θα τον χειραγωγούσε, για να διεκδικήσει τον θρόνο· Νικήτας Χωνιάτης, 79. 88-80. 17· Chalandon, Les Comnène, 215-216· Βαρζός, Γενεαλογία, 311.

⁴³⁶ Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 359-360.

καταγράψουν. Ο δε Ιωάννης Β΄ δεν είχε κανένα λόγο να αναμειχθεί στα εσωτερικά προβλήματα της εκκλησίας.⁴³⁷

Τον Μάιο του 1140, τρία χρόνια πριν τον θάνατο του Ιωάννη Β΄, η βυζαντινή εκκλησία επί πατριαρχίας Λέοντος Στύπη (1134-1143) αντιμετώπισε ένα σοβαρό εσωτερικό θέμα σχετικά με την αίρεση του αποθανόντος μοναχού, Κωνσταντίνου Χρυσόμαλλου.⁴³⁸ Συγκεκριμένα ο πατριάρχης Λέων Στύπης γνωστός για την αυστηρότητά του και την επιβολή ποινών ακόμη και σε λαϊκούς συγκάλεσε σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη με σκοπό την καταδίκη του αποθανόντος μοναχού Κωνσταντίνου Χρυσόμαλλου. Τα γραπτά του Χρυσόμαλλου τα οποία είχαν βρεθεί σε τρεις μονές, περιείχαν βογομιλικές απόψεις. Στη σύνοδο αυτή, αν και προήδρευε ο πατριάρχης, δεν παρέστη ο Ιωάννης Β΄, αλλά ούτε κανείς άλλος από τους ανώτατους διοικητικούς αξιωματούχους του παλατιού. Τα γραπτά του αποθανόντος Κωνσταντίνου Χρυσόμαλλου θεωρήθηκαν αιρετικά και κήκον στην πυρά.⁴³⁹

Αυτή ακριβώς η απουσία του αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄, καθώς και άλλων ανώτατων αξιωματούχων του παλατιού από τη σύνοδο, η οποία εξέταζε ένα τόσο σοβαρό, σαν το προαναφερθέν, θέμα, θεωρούμε ότι δίνει ακριβώς το στίγμα της εκκλησιαστικής πολιτικής του Ιωάννη.

Τόσο ο Angold, όσο και η Παπαγεωργίου, αναφέρουν ότι ο Ιωάννης ήταν απασχολημένος με τις συνεχείς πολεμικές επιχειρήσεις του, άποψη με την οποία συμφωνούμε.⁴⁴⁰ Είναι προφανές ότι ο Ιωάννης δεν είχε χρόνο εξαιτίας των πολεμικών επιχειρήσεων στις οποίες συμμετείχε προσωπικά. Ο αυτοκράτορας ήθελε να υπάρχει ηρεμία στο εσωτερικό της εκκλησίας και τα νώτα του να είναι ασφαλή, γιατί είχε θέσει ως προτεραιότητά του την ισχυροποίηση της αυτοκρατορίας.

Ωστόσο, ο Angold και η Παπαγεωργίου θεωρούν ότι αυτή η ηρεμία στον χώρο της εκκλησίας ήταν λίγο απατηλή και ότι κάτω από την επιφάνεια κρύβονταν μεγάλες εντάσεις. Οι εντάσεις αυτές προήρχοντο από τα υψηλόβαθμα στελέχη της εκκλησίας, εξαιτίας των αντιζηλιών και των αλληλοϋπονομεύσεων για την αυτοκρατορική εύνοια και προώθηση σε υψηλόβαθμες θέσεις.⁴⁴¹

⁴³⁷ Αντιθέτως ο χαρτοφύλαξ της Αγίας Σοφίας, Θεόδωρος Βαλσαμών, διέσωσε τα κείμενα από δώδεκα συνοδικές, νομοθετικές αποφάσεις επί βασιλείας του Αλεξίου Α΄ και όχι λιγότερα από είκοσι τέσσερα συνοδικά κείμενα επί βασιλείας του Μανουήλ Α΄· Magdalino, *Empire*, 275.

⁴³⁸ Angold, *Church and Society*, 74, 75.

⁴³⁹ Magdalino, *Empire*, 276· Angold, *Church and Society*, 76, 488· Παπαγεωργίου, *Ιωάννης Β΄ Κομνηνός*, 363-365.

⁴⁴⁰ Angold, *Church and Society*, 76· Παπαγεωργίου, *Ιωάννης Β΄ Κομνηνός*, 360.

⁴⁴¹ Ένα παράδειγμα τέτοιου ανταγωνισμού ήταν ο Μιχαήλ Ιταλικός, ο οποίος απολάμβανε την εύνοια του Ιωάννη Β΄ και είχε μία πετυχημένη καριέρα ως διδάσκαλος των ευαγγελίων. Παρόλ'αυτά παραπονιόταν ότι ο Νικηφόρος Βασιλάκης, διάκονος στην Αγία Σοφία και μελλοντικός δάσκαλος, επιζητούσε την

Δεν συμφωνούμε με την παραπάνω άποψη των δύο ιστορικών περί απατηλής ηρεμίας στον εσωτερικό χώρο της εκκλησίας. Πιστεύουμε ότι αυτού του είδους οι προσωπικές αντιζηλίες και οι ανταγωνισμοί μεταξύ φιλόδοξων ανθρώπων σε ένα χώρο εξουσίας είναι ένα φαινόμενο, το οποίο υπήρχε πάντα και υπάρχει ακόμη και σήμερα. Εν προκειμένω θεωρούμε ότι φαινόμενα αυτού του είδους δεν θα μπορούσαν να προσδιορίσουν την πολιτική του αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄.

Σχετικά με την ανοικοδομητική πολιτική⁴⁴², καθώς και την οικονομική ενίσχυση των μονών, η πολιτική του Ιωάννη Β΄ ήταν ίδια με την πολιτική και των άλλων αυτοκρατόρων της δυναστείας των Κομνηνών, αλλά όχι τόσο εκτεταμένη. Μία από τις πρώτες ενέργειές του, όταν ανήλθε στον θρόνο, ήταν η ανανέωση των προνομίων της μονής Πάτμου, προνόμια τα οποία είχαν παραχωρηθεί στη μονή από τον Αλέξιο Α΄.⁴⁴³

Μία πολλή σημαντική ενέργεια του Ιωάννη Β΄ ήταν να προστατεύσει νομικά την εκκλησιαστική περιουσία και γι' αυτό τον λόγο μία από τις τρεις αυτοκρατορικές νεαρές, που εξέδωσε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του, αφορούσε την προστασία της. Μάλιστα ο αυτοκράτορας υπήρξε ιδιαίτερα αυστηρός με τους παραβάτες αξιωματούχους και κληρικούς.⁴⁴⁴

Ο αυτοκράτορας δεν προέβη σε ευρείας κλίμακας οικονομικές παροχές και θεωρούμε, όπως πολύ σωστά αναφέρει και η Αγγελική Παπαγεωργίου, ότι ο λόγος ήταν το πολύ υψηλό και συνεχές κόστος των πολεμικών επιχειρήσεων. Παράλληλα, ίσως να είχε αντιληφθεί τον κίνδυνο, που ελλόχευε για την αυτοκρατορική οικονομία από την πολιτική που είχε ακολουθήσει ο πατέρας του, και προσπάθησε να συγκρατήσει την αυξανόμενη οικονομική δύναμη της Εκκλησίας.⁴⁴⁵ Ίσως η Αγγελική Παπαγεωργίου έχει δίκιο σ' αυτό το θέμα. Βεβαίως δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο Ιωάννης Β΄ ως άνθρωπος ήταν εγκρατής και

αυτοκρατορική εύνοια, ενώ ο ίδιος δεν το έκανε· Angold, Church and Society, 76· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 365-366.

⁴⁴² Angold, Church and Society, 76· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 360-361.

⁴⁴³ Με χρυσόβουλλο σιγίλλιον του 1119 ο Ιωάννης Β' παραχώρησε στο μοναστικό ίδρυμα της Πάτμου το δικαίωμα να κατέχει τέσσερα πλοία, τα οποία απήλλαξε από τη φορολογία και την καταβολή του κομμερκίου. Επιπλέον παρείχε στη μονή ισόβια και ετήσια οικονομική βοήθεια, που περιελάμβανε εικοσιτέσσερα νομίσματα θεοτοκία και τετρακόσιους μοδίους σιτηρών· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 190, 192, 361.

⁴⁴⁴ Ο Ιωάννης Β΄ τιμώρησε αυστηρά όλους όσους προσπάθησαν να οικειοποιηθούν την περιουσία κάποιας επισκοπής ή μητρόπολης μετά τον θάνατο του μητροπολίτη. Εκτός του υψηλού χρηματικού ποσού (22 λίτρες χρυσού οι άρχοντες και 6 λίτρες οι αξιωματούχοι), το οποίο έπρεπε να πληρώσει κάθε παραβάτης, τιμωρόνταν επιπλέον με ξυλοδαρμό, και αν ήταν κληρικός, με καθαίρεση και ξυλοδαρμό· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 361-362.

⁴⁴⁵ Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 363.

σώφρων στη συμπεριφορά του, γι' αυτό τον λόγο ενεργούσε έτσι και αυτό απαιτούσε και από τους άλλους.⁴⁴⁶

Σε αντίθεση με τη συγκρατημένη στάση του στο εσωτερικό της Εκκλησίας, ο αυτοκράτορας Ιωάννης Κομνηνός ανέπτυξε μεγάλη δραστηριότητα στη χάραξη της εκκλησιαστικής του πολιτικής, όσον αφορά τις σχέσεις με τη Ρώμη. Έτσι, ο Ιωάννης Β' προχώρησε σε συζητήσεις για την ένωση των δύο Εκκλησιών.⁴⁴⁷

Οι πρώτες επαφές του Ιωάννη Β' έλαβαν χώρα τον Ιούνιο του 1124 με τον πάπα Κάλλιστο Β' (1119-1124). Στην επιστολή του προς τον πάπα Κάλλιστο, έγινε αναφορά στην ένωση των δύο εκκλησιών.⁴⁴⁸ Η επιλογή του συγκεκριμένου χρόνου δεν ήταν τυχαία. Ο μεν Ιωάννης Β' βρισκόταν σε δύσκολη θέση εξαιτίας των Ενετών και ήθελε να συνεχίσει απερίσπαστος τον πόλεμο στην Κιλικία, ελπίζοντας στη βοήθεια του πάπα. Ο δε πάπας Κάλλιστος από την πλευρά του αναζητούσε έναν ισχυρό σύμμαχο εναντίον του Γερμανού αυτοκράτορα.⁴⁴⁹

Οι διαπραγματεύσεις για την ένωση των δύο εκκλησιών συνεχίστηκαν και μετά τον θάνατο του πάπα Καλλίστου Β' με τον νέο πάπα Ονώριο Β' (1124-1130). Μάλιστα το 1126 εστάλη πρεσβεία με επικεφαλής τον Μιχαήλ Ιταλικό στη Ρώμη. Τελικώς η ένωση των δύο εκκλησιών δεν επιτεύχθηκε, καθώς οι λόγοι για τους οποίους ο Ιωάννης Β' την επιθυμούσε, εξέλιπαν πλέον.⁴⁵⁰

Και ο διάδοχος του Ιωάννη Β', ο Μανουήλ, επιδίωξε την ένωση των δύο Εκκλησιών για λόγους καθαρά πολιτικούς· και γι' αυτό τον λόγο εξάλλου ήλθε σε επαφή μετά την ήττα του στο Μυριοκέφαλο το 1176, με τον πάπα της Ρώμης Αλέξανδρο Γ' (1159-1181) προσδοκώντας μέσω της ένωσης να έχει βοήθεια εναντίον των Τούρκων.⁴⁵¹

⁴⁴⁶ Νικήτας Χωνιάτης, 46. 65-47. 66, 47. 79-83.

⁴⁴⁷ Ostrogorsky, Ιστορία, Γ', 52· Angold, Church and society, 75· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β' Κομνηνός, 375κε.

⁴⁴⁸ Σ. Λάμπρος, «Αυτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου χρυσόβουλλα καὶ χρυσὰ γράμματα», ΝΕ 11, (1914), 94-128, ἐδῶ 104-108· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β' Κομνηνός, 376.

⁴⁴⁹ Chalandon, Les Comnènes, 161-163· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β' Κομνηνός, 376.

⁴⁵⁰ Ο Μιχαήλ Ιταλικός κάνει μία αναφορά στην αποστολή του στη Ρώμη· Μιχαήλ Ιταλικός, «Τῷ βασιλεῖ», στο: *Michel Italicos*, 174. 14· στην πρεσβεία, που απέστειλε ο νέος ποντίφικας στον βυζαντινό αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη, ο τελευταίος απάντησε με μία επιστολή με την οποία δεχόταν τη συνέχιση των διαπραγματεύσεων για την ένωση· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β' Κομνηνός, 376.

⁴⁵¹ Ο Ιωάννης Κίνναμος αναφέρει ότι ο πάπας δεν είχε τη δικαιοδοσία να παραχωρεί το αυτοκρατορικό αξίωμα· Ιωάννης Κίνναμος, 220. 4-11· η ένωση δεν επετεύχθη για δύο λόγους, πρώτον γιατί ο πάπας παρά τις διαβεβαιώσεις του, δεν ήθελε να τηρήσει τους όρους της συμφωνίας, οι οποίοι ήταν να καθαιρέσει τον αυτοκράτορα της Γερμανίας Φρειδερίκο Α' τον Κοκκινοπώγωνα ως σχισματικό και δεύτερον να στέψει τον Μανουήλ ως μοναδικό Ρωμαίο αυτοκράτορα. Τελικώς, οι προσπάθειες του Μανουήλ για την ένωση επαναλήφθηκαν αργότερα, και μάλιστα με τους πολύ

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε ότι, όσον αφορά την εκκλησιαστική πολιτική του, ο Ιωάννης Β΄ δεν ήταν παρεμβατικός, με αποτέλεσμα να υπάρξει ηρεμία σε αυτό τον τομέα σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε επί Αλεξίου Α΄ και Μανουήλ.⁴⁵² Πιστεύουμε ότι είχε μία άλλη, καθαρά πνευματική θεώρηση, σχετικά με τον ρόλο της Εκκλησίας και τον δικό του ρόλο ως μονάρχη.

Βεβαίως, ο Ιωάννης Β΄ ήταν απασχολημένος με τις συνεχείς εκστρατείες που διεξήγαγε, και δεν είχε χρόνο. Όμως πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι και ο πατέρας του και ο γιος του ήταν απασχολημένοι με πολεμικές επιχειρήσεις, αλλά όταν βρίσκονταν στη Βασιλεύουσα και ανέκυπτε πρόβλημα, αρέσκονταν να παρεμβαίνουν και να ασχολούνται με δογματικά θέματα προσωπικά.⁴⁵³

Σχετικά με τις οικονομικές παραχωρήσεις και ελαφρύνσεις προς την Εκκλησία, αυτές ήταν ελάχιστες καταδεικνύοντας ότι ο Ιωάννης διέθετε και σε αυτό τον τομέα σωφροσύνη και οξυδέρκεια. Ήταν πολύ προσεκτικός, συνετός και συγκρατημένος, στην προκειμένη περίπτωση λόγω των πολεμικών δαπανών, μένοντας προσηλωμένος στον στόχο του σχετικά με την προστασία της αυτοκρατορίας.⁴⁵⁴ Εν τούτοις, ο αυτοκράτορας προστάτευσε την εκκλησιαστική περιουσία νομοθετικά, ενώ υπήρξε αυστηρότατος προς τους παραβάτες, άρχοντες και κληρικούς. Η τιμωρία που επέβαλε στους καταχραστές της εκκλησιαστικής περιουσίας και ιδιαίτερα στους κληρικούς, οι οποίοι καθαιρέθηκαν, καταδεικνύει ότι στο θέμα της δικαιοσύνης ήταν άτεγκτος.⁴⁵⁵ Πιστεύουμε ότι ο Ιωάννης Β΄ πραγματικά εμφορείτο από την αρετή της δικαιοσύνης και ακόμη θα επαναλάβουμε ότι ο Θεόδωρος Πρόδρομος δεν υπερέβαλε στο εγκώμιο προς τον αυτοκράτορα ότι κατείχε την πρώτη από τις τέσσερες αρετές, τη δικαιοσύνη.⁴⁵⁶ Και τέλος ο αυτοκράτορας μέσα στα πλαίσια της εξωτερικής του πολιτικής επιδίωξε την ένωση των δύο Εκκλησιών για τους λόγους, που έχουμε ήδη αναφέρει.⁴⁵⁷

μετριοπαθείς όρους των απεσταλμένων του αντιπάπα της Ρώμης, Κάλλιστου Γ΄. Η ένωση δεν έγινε εξαιτίας της σφοδρής αντίδρασης του πατριάρχη Μιχαήλ Γ΄, του επισκόπου της Αγκιάλου και του κλήρου της αγίας Σοφίας· Βαρζός, Γενεαλογία, 443, 444.

⁴⁵² Angold, *Church and society*, 75· Magdalino, *Empire*, 275· Παπαγεωργίου, *Ιωάννης Β΄ Κομνηνός*, 359.

⁴⁵³ Άννα Κομνηνή, I, 489. 44-491. 24· Νικήτας Χωνιάτης, 209. 59κε· Magdalino, *Empire*, 281.

⁴⁵⁴ Παπαγεωργίου, *Ιωάννης Β΄ Κομνηνός*, 362-363.

⁴⁵⁵ Παπαγεωργίου, *Ιωάννης Β΄ Κομνηνός*, 361-362.

⁴⁵⁶ Θεόδωρος Πρόδρομος, «Ὡς ἀπὸ τῆς πόλεως δεκάστιχα παρακλητικὰ τῷ αὐτοκράτορι πρὸς τὸ καθίσαι ἐφ' ἄρματος», στο: *Theodoros Prodromos*, 213-218, ἐδὼ 215. 54-56.

⁴⁵⁷ Βλ. σ. 99.

2.3 Οικονομία-Νομισματική πολιτική

Σ' αυτό το κεφάλαιο θα ασχοληθούμε μόνο με ορισμένα ζητήματα, που αναφέρονται σχεδόν αποκλειστικά στην εποχή του Ιωάννη Β' και τα οποία, κατά την άποψή μας, παρουσιάζουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Βεβαίως, αυτή η επιλογή περιορίζει το θέμα της οικονομίας σε στενά χρονολογικά όρια, αυτά της περιόδου της βασιλείας του Ιωάννη Β'. Εν τούτοις αυτό καθίσταται αναγκαίο, καθώς το θέμα μας είναι το έργο και η προσωπικότητα του Ιωάννη Β'. Είναι προφανές ότι η αναφορά μας στην εποχή της βασιλείας του Αλεξίου Α' και του Μανουήλ έγινε με απώτερο σκοπό να προβληθεί μέσω της σύγκρισης με το έργο του προκατόχου του και του διαδόχου του η προσωπικότητα του Ιωάννη Β'.

Κατ' αρχάς ο αυτοκράτορας Ιωάννης Β' παρέλαβε μία αυτοκρατορία της οποίας η οικονομία ήταν σε ανοδική πορεία σε αντίθεση με τον πατέρα του Αλέξιο Α', ο οποίος είχε αναλάβει μία οικονομικά και στρατιωτικά καταρρέουσα αυτοκρατορία.⁴⁵⁸ Να θυμίσουμε εν συντομία ότι χάρη στη νομισματική και φορολογική μεταρρύθμιση του πατέρα του το 1092 το νόμισμα είχε ήδη σταθεροποιηθεί από τον Αλέξιο Α' και είχε επανέλθει στα παλαιά του επίπεδα παραμένοντας σ' αυτά έως το τέλος του 13^{ου} αιώνα.⁴⁵⁹

Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ιωάννη Β' παρά το υψηλό κόστος των στρατιωτικών επιχειρήσεων η οικονομία όχι μόνο δεν αντιμετώπισε ιδιαίτερα προβλήματα αλλά συνέχισε την ανοδική πορεία της, καθώς το νόμισμα διατήρησε τη νομισματική του σταθερότητα και τη μεγάλη του αξία σε σχέση με τις μεταγενέστερες περιόδους⁴⁶⁰, ενώ παρατηρείται συγκέντρωση μεγάλου χρηματικού πλεονάσματος.⁴⁶¹

Η ανοικοδόμηση πόλεων, όπως για παράδειγμα της Βρανίτζοβας και του Λοπαδίου από τον Ιωάννη Β', αποτελούν αποδείξεις, οι οποίες επιβεβαιώνουν την καλή κατάσταση της οικονομίας.⁴⁶² Ο Ιωάννης Β'

⁴⁵⁸ Σχετικά με την καταρρέουσα οικονομικά αυτοκρατορία που παρέλαβε ο Αλέξιος, βλ. σσ. 17-19.

⁴⁵⁹ Η ανοδική αναπτυξιακή τάση της οικονομίας κατά την περίοδο της ανόδου του Ιωάννη στο θρόνο επιβεβαιώνεται από την ανεύρεση σημαντικού αριθμού χάλκινων κερμάτων σε ακριτικές ζώνες και παραμεθόρια φρούρια καθόλη την διάρκεια του 12^{ου} αιώνα· Χριστοφιλοπούλου, Πολίτευμα, 440· Kazhdan-Epstein, Αλλαγές, 61.

⁴⁶⁰ Ο δωδέκατος αιώνας ήταν μία περίοδος νομισματικής και οικονομικής σταθερότητας· Hendy, Studies, 517· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β' Κομνηνός, 193.

⁴⁶¹ Χριστοφιλοπούλου, Πολίτευμα, 415.

⁴⁶² Στην πεδιάδα του Ρυνδακού ο Ιωάννης έκτισε ένα νέο φρούριο που ονομαζόταν από πολλούς Λοπάδιον. Το Λοπάδιον ήταν η μόνιμη στρατιωτική βάση του, καθώς σε αυτήν διαχειμάζε ο στρατός του· Ιωάννης Κίνναμος, 11. 9 -12. 1, 38. 8-10· Νικήτας Χωνιάτης, 34. 4-5· οι αρχαιολογικές έρευνες αποδεικνύουν ότι οι πόλεις που κτίστηκαν στα Βαλκάνια και στη βυζαντινή Μ. Ασία, εκτός ορισμένων, ήταν πόλεις οχυρά· Kazhdan-Epstein, Αλλαγές, 74· Lau, John II Komnenos, 40.

ακολούθησε την πολιτική του πατέρα του Αλεξίου Α΄ οικοδομώντας νέες πόλεις και οχυρώνοντας άλλες. Μάλιστα ο Ιωάννης Β΄ προσπάθησε, όπως και ο πατέρας του, να ξαναδώσει στην αυτοκρατορία όχι μόνο τα εκτεταμένα σύνορα του παρελθόντος, αλλά και στον κτηριακό τομέα το μεγαλείο του παρελθόντος.⁴⁶³ Και ο Μανουήλ έκανε ακριβώς το ίδιο με τον πατέρα του Ιωάννη Β΄ και τον παππού του Αλέξιο Α΄, καθώς θεμελίωσε νέες πόλεις και ανοικοδόμησε παλαιότερες, από τις οποίες διασώζονται μόνο τα ονόματα.⁴⁶⁴

Τα νομίσματα της εποχής του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού για τα οποία γίνεται λόγος στις πηγές, είχαν προσαρμοστεί γενικά στη νομισματική μεταρρύθμιση του Αλεξίου Α΄.⁴⁶⁵ Η καινοτομία, την οποία ο αυτοκράτορας Ιωάννης Β΄ επέφερε στη νομισματοκοπεία της εποχής του, αφορούσε ένα νέο νόμισμα, το *αγιογεωργάτον*.⁴⁶⁶

Το νόμισμα *αγιογεωργάτον* φέρει στη μία όψη του τον Χριστό έnthρονο και στην άλλη τον αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ και τον άγιο Γεώργιο όρθιους να κρατούν είτε τον σταυρό, είτε το λάβαρο. Σύμφωνα με την Αγγελική Παπαγεωργίου, η κοπή του παραπάνω νομίσματος έχει και ιδεολογική προέκταση, άποψη με την οποία δεν συμφωνούμε και την οποία θα εξετάσουμε σε επόμενη ενότητα.⁴⁶⁷

Και οι τρεις Κομνηνοί αυτοκράτορες, Αλέξιος, Ιωάννης και Μανουήλ, είχαν νομίσματα, στα οποία απεικονίσθηκαν μορφές μεγάλων στρατιωτικών αγίων, όπως έχουμε ήδη προαναφέρει, και τους οποίους θεωρούσαν ως προστάτες τους. Θεωρούμε ότι η επιλογή του αγίου Γεωργίου στα νομίσματά του δεν ήταν τυχαία. Ίσως ο Ιωάννης ταυτιζόταν υποσυνείδητα με τον στρατιώτη που πολεμούσε τον εκάστοτε εχθρό της αυτοκρατορίας, στο πλαίσιο της αυτοκρατορικής ιδεολογίας.⁴⁶⁸

⁴⁶³ Η Άννα αναφέρει ότι ο πατέρας της, ο Αλέξιος Α΄, δεν θα καυχόταν τόσο για τις πόλεις που έχτισε και που δεν ήταν λίγες, όσο θα καυχόταν για την πόλη Ορφανοτροφείο· Άννα Κομνηνή, I, 484. 6-9· επίσης όλες οι παράκτιες πόλεις της Μικράς Ασίας από τη Σμύρνη έως την Αττάλεια ξανακτίστηκαν από τον Αλέξιο· Kazhdan-Epstein, Αλλαγές, 74.

⁴⁶⁴ Kazhdan-Epstein, Αλλαγές, 74.

⁴⁶⁵ Στο Τυπικό γίνεται αναφορά στα νομίσματα, όπως υπέρπυρα, υπέρπυρα καινούργια, υπέρπυρα παλαιά, τρικέφαλα νομίσματα, θεοτόκια, αγιογεωργάτα, τεταρτηρά, τραχέα άσπρα, τραχέα, φύλλεις και νούμια· Τυπικόν του Παντοκράτορος, στ. 810 – 848· τα παραπάνω νομίσματα κυκλοφόρησαν κατά την περίοδο 1118-1136· M. Hendy, *Studies in the Byzantine monetary economy (330-1453)*, Cambridge, 1985, 435· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 177-178.

⁴⁶⁶ Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 179.

⁴⁶⁷ Το νέο αυτό νόμισμα εμφανίζεται σε χρυσό και σε ήλεκτρο, ενώ η αξία του ήταν μικρότερη από αυτήν του υπέρπυρου· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 179· H. A. Badamo, *Saint George between empires: Image and Encounter in the Medieval East*, Pennsylvania, 2023, 46· βλ. σ. 108.

⁴⁶⁸ Οι Κομνηνοί με τα νομίσματά τους κατέδειξαν την πρωταρχική σημασία που απέδιδαν στις στρατιωτικές ενασχολήσεις τους. Είχαν παύσει αυτό που γινόταν στο

Ένας συγκεκριμένος τύπος νομίσματος έχει προβληματίσει τους νομισματολόγους και αυτός είναι του *τρικέφαλου*.⁴⁶⁹ Ο Ιωάννης Β΄ κατά την τελευταία δεκαετία της βασιλείας του συνεργαζόμενος μάλλον με τον μεγάλο λογαριαστή, τον Ιωάννη Πούτζη, έθεσε σε εφαρμογή μία καινούργια νομισματική πολιτική θέτοντας σε κυκλοφορία το ήλεκτρον *τρικέφαλον*. Αυτό σήμαινε αλλαγές στην παραγωγή λόγω αλλαγής του βάρους του πολύτιμου μετάλλου και φυσικά αλλαγή και στο σύστημα είσπραξης των φόρων.⁴⁷⁰

Ένα άλλο νόμισμα που εμφανίζεται κατά την εξεταζόμενη περίοδο, είναι τα **Θεοτοκία**, τα οποία ήταν χρυσά υπέρπυρα. Σε αυτά απεικονίζεται στη μία πλευρά ο Χριστός ένθρονος και στην άλλη η Θεοτόκος να θέτει το στέμμα στο κεφάλι του Ιωάννη Β΄. Η απεικόνιση αυτή δεν ήταν πρωτότυπη και δεν περιορίστηκε μόνο στα χρυσά νομίσματα. Όμως αυτή η συγκεκριμένη ονομασία εμφανίστηκε μόνο κατά την περίοδο της διακυβέρνησης του Ιωάννη Β΄ και σχετίζεται με την πολιτική ιδεολογία του αυτοκράτορα, κατά την Αγγελική Παπαγεωργίου.⁴⁷¹ Η άποψή μας για την ονομασία των **Θεοτοκίων** είναι ότι αυτή δεν σχετίζεται μόνο με την πολιτική ιδεολογία του αυτοκράτορα, αλλά και με τη βαθειά πίστη και αγάπη του Ιωάννη προς τη Θεοτόκο, την οποία θεωρεί ως οδηγό και προστάτη του όχι μόνο στην παρούσα ζωή, αλλά και στη μεταθανάτιο. Η παραπάνω άποψή μας επιβεβαιώνεται όχι μόνο από το συγκεκριμένο νόμισμα, αλλά και από την επιθυμία του Ιωάννη να μεταφέρεται η εικόνα της Παναγίας της Οδηγήτριας από την εκκλησία της Μονής της Οδηγού στον τάφο του και

παρελθόν, δηλαδή τις απεικονίσεις στρατιωτικών προσωπογραφιών στα νομίσματά τους. Να υπενθυμίσουμε ότι ο μιν ο Αλέξιος Α΄ είχε στα νομίσματά του τη μορφή του αγίου Δημητρίου, ο Ιωάννης Β΄ τον άγιο Γεώργιο και ο Μανουήλ τον άγιο Θεόδωρο· Kazhdan-Epstein, *Αλλαγές*, 185· Grotowski, *Arms and Armour*, 115, 116· βλ. σσ. 26-27, 39-40.

⁴⁶⁹ Οι περισσότεροι μελετητές δέχονται ότι ο όρος *τρικέφαλον* οφείλεται στις τρεις μορφές, οι οποίες απεικονίζονται στα χρυσά νομίσματα, δηλαδή τον Χριστό, τον αυτοκράτορα και τη Θεοτόκο, ενώ στα αργυρά απεικονίζονται ο Χριστός, ο αυτοκράτορας και ο άγιος Γεώργιος· Παπαγεωργίου, *Ιωάννης Β΄ Κομνηνός*, 179· βλ. σσ. 108-109.

⁴⁷⁰ Το νέο αυτό νόμισμα κυκλοφόρησε αποκλειστικά στα νοτιοανατολικά μέρη της αυτοκρατορίας (Μικρά Ασία, Κρήτη, Ρόδο και Κύπρο). Τόσο η παραγωγή, όσο και η διανομή του νέου νομίσματος, οργανώθηκε πολύ καλά και γι' αυτό τον λόγο ήταν επιτυχής. Αν και οι λόγοι της νέας νομισματικής και φορολογικής πολιτικής παραμένουν άγνωστοι, υιοθετήθηκε όμως και από τους διαδόχους του Ιωάννη Β΄ μέχρι το 1204· P. Papadopoulou, *Coinage, Numismatic Circulation and Monetary Policy under John II Komnenos (1118-1143)*, στο: *John II Komnenos*, 183-200, εκδό 199.

⁴⁷¹ Τυπικόν του Παντοκράτορος, 103. 1263· Παπαγεωργίου, *Ιωάννης Β΄ Κομνηνός*, 180-181· βλ. σσ. 108-109.

εκεί ενώπιον αυτής να τελούνται οι επιμνημόσυνες ακολουθίες υπέρ αναπαύσεως.⁴⁷²

Βεβαίως βασική πηγή εσόδων του αυτοκρατορικού ταμείου αποτελούσε η φορολογία. Από τις πηγές γνωρίζουμε ότι ήταν σε ισχύ δύο φορολογικοί θεσμοί, η *στρατεία* και η *πρόνοια*.⁴⁷³ Η τελευταία μεταβολή της στρατείας σε φόρο έγινε με τη μεταρρύθμιση του Ιωάννη Πούτζη για τις πλευστικές στρατείες. Ο Ιωάννης Πούτζης, με τη συγκατάθεση του αυτοκράτορα, μετέφερε όλα τα έσοδα από τις πλευστικές στρατείες απευθείας στο αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο. Η αλλαγή αυτή όμως υπήρξε ατυχής, κατά τον Νικήτα Χωνιάτη, διότι ο Ιωάννης Β΄ την κατήργησε ως ασύμφορη, κάτι το οποίο ήταν κοινοφελές και σωτήριο για όλα τα νησιά.⁴⁷⁴

Θεωρούμε ότι η παραπάνω αλλαγή σχετικά με τις πλευστικές στρατείες, που αποτέλεσε πρόσταση του Ιωάννη Πούτζη, δεν μπορεί να ήταν καταστροφική, όταν όλες οι μαρτυρίες συγκλίνουν στο ότι η οικονομία επί βασιλείας του Ιωάννη Β΄ υπήρξε ανθηρή και μάλιστα και μετά το τέλος της βασιλείας του.⁴⁷⁵

Όσον αφορά τους φόρους, οι συγκεκριμένοι προϋπήρχαν της βασιλείας του Ιωάννη Β΄. Μάλιστα η Μονή του Παντοκράτορος, σύμφωνα με το *Τυπικόν*, είχε στην κατοχή της ως πρόνοια έκταση για την είσπραξη των φορολογικών της εσόδων για αόριστο χρονικό διάστημα.⁴⁷⁶

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, οι Κομνηνοί αυτοκράτορες προέβησαν σε φοροαπαλλαγές είτε με τη μορφή πρόνοιας είτε με την παραχώρηση του δικαιώματος είσπραξης φόρων σε εκκλησίες, μο νές, σε διάφορες ομάδες

⁴⁷² Τυπικόν του Παντοκράτορος, 81. 883-83. 889· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 228.

⁴⁷³ Η *στρατεία* ήταν η παραχώρηση στρατιωτικού κτήματος σε άτομο, το οποίο όφειλε να προσφέρει στρατιωτική υπηρεσία, ενώ αργότερα μετατράπηκε σε φόρο, τον οποίο όφειλαν να πληρώνουν οι υπόλογοι· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 187.

⁴⁷⁴ Η πλευστική στρατεία είχε ήδη εξελιχθεί σε φόρο. Τα έσοδα του φόρου, σύμφωνα με τη μεταρρύθμιση του Ιωάννη Πούτζη, έπαυσαν να πηγαίνουν στο ταμείο του στόλου για τα λειτουργικά του έξοδα. Απλά οι στρατιώτες εξακολουθούσαν να υπάρχουν και να προσφέρουν τις στρατιωτικές και φορολογικές τους υποχρεώσεις· Νικήτας Χωνιάτης, 55. 5-21· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 141-142, 187.

⁴⁷⁵ Συγκεκριμένα, η οικονομική ανάκαμψη συνεχίστηκε και επί βασιλείας του Μανουήλ, καθώς ενισχύθηκαν οι στρατιωτικοί εξοπλισμοί για την εκστρατεία κατά του σουλτάνου του Ικονίου το 1176. Η καλή πορεία της οικονομίας συνεχίστηκε και επί αυτοκράτορα Ισαακίου Β΄, καθώς αυξήθηκαν οι εξοπλιστικές δαπάνες και παράλληλα συνεχίστηκε το ανθρωπιστικό έργο· Χριστοφιλοπούλου, Πολίτευμα, 415.

⁴⁷⁶ Στην *πρόνοια* ως φορολογικό θεσμό έχουμε ήδη αναφερθεί σε άλλη ενότητα· βλ. σσ. 20-21· Τυπικόν του Παντοκράτορος, 117. 1173-1174· σύμφωνα με την Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, η πρόνοια δεν ήταν φεουδαρχικός θεσμός υποτέλειας, αλλά φόρος· Χριστοφιλοπούλου, Πολίτευμα, 419· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 184-185· Bartusis, Land, 33, 36.

του πληθυσμού και ιδιώτες.⁴⁷⁷ Σχετικά με τις φοροαπαλλαγές προς τη Μονή της Πάτμου, θα επισημάνουμε ότι οι παροχές του Ιωάννη Β΄ ήταν ελάχιστες συγκρινόμενες με αυτές του πατέρα του Αλεξίου Α΄ και του γιου του Μανουήλ Α΄.⁴⁷⁸ Ο Αλέξιος Α΄ είχε υπογράψει τέσσερα χρυσόβουλλα σιγγίλια με παροχές για τη Μονή της Πάτμου σε αντίθεση με τον Ιωάννη Β΄, ο οποίος υπέγραψε μόνο ένα.⁴⁷⁹

Εν κατακλείδι οι διαπιστώσεις μας είναι θετικές σχετικά με τη διαχείριση των οικονομικών θεμάτων από τον Ιωάννη Β΄. Η οικονομία της αυτοκρατορίας δεν αντιμετώπισε ιδιαίτερα προβλήματα και παρέμεινε υγιής.⁴⁸⁰ Ο Ιωάννης διαχειρίστηκε το αυτοκρατορικό ταμείο και τα οικονομικά του παλατιού με σύνεση και φρόνηση, σε αντίθεση με τον πατέρα του και τον γιο του Μανουήλ.⁴⁸¹ Απόδειξη της πετυχημένης οικονομικής πολιτικής του αποτελεί η νομισματική αλλαγή, την οποία έκανε στις νοτιοανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας και η οποία υπήρξε επιτυχής.⁴⁸²

Όσον αφορά τις ονομασίες των νομισμάτων *αγιογεωργάτον* και *Θεοτοκία*, πιστεύουμε ότι εκφράζουν την ισχυρή πίστη του Ιωάννη και όχι αποκλειστικά την πολιτική του ιδεολογία. Επιπλέον πολύ εύστοχα ο Μ. C. Lau αναφέρει ότι τα εκπληκτικά για τη δομική τους αντοχή και το μέγεθός τους οικοδομήματα του Ιωάννη Β΄, αποτελούν φανερή απόδειξη των κατακτήσεών του σε δύο ηπείρους. Τα αρχιτεκτονικά μέλη που έχουν διασωθεί, από τα εντυπωσιακά φρούρια και τα εκκλησιαστικά κτήρια, που έκτισε μέσα σε αυτά, αποτελούν απόδειξη ότι οι κατακτήσεις του Ιωάννη δεν θα πρέπει να εξεταστούν υπό την οπτική

⁴⁷⁷ Για τις φοροαπαλλαγές της μονής του Παντοκράτορος και των ναυτικών δημοκρατιών της Βενετίας και της Πίζας, βλ. σσ. 20, 64 και υπ. 297, 104· κατά την Παπαγεωργίου, όλοι οι μελετητές συγκλίνουν στην άποψη ότι η συγκεκριμένη φορολογική τακτική των Κομνηνών είχε καταστροφικές συνέπειες για την οικονομία της αυτοκρατορίας· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 190.

⁴⁷⁸ Ε. Βρανούση, *Βυζαντινά Έγγραφα της Μ. Πάτμου- Α΄ αυτοκρατορικά*, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 1980, 78, 81.

⁴⁷⁹ Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα*, 31, 40, 55, 69.

⁴⁸⁰ Την περίοδο αυτή υπήρξε παραγωγή νέων σειρών Κομνηνικών νομισμάτων πάνω σε μια ολοκληρωτικά καινούργια βάση, η οποία αποκρυσταλλώθηκε στη διάρκεια της βασιλείας του Ιωάννη Β΄ και του διαδόχου του Μανουήλ Α΄· Angold, *Byzantine empire*, 155· Kazhdan-Epstein, *Αλλαγές*, 73, 74, 75· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 193.

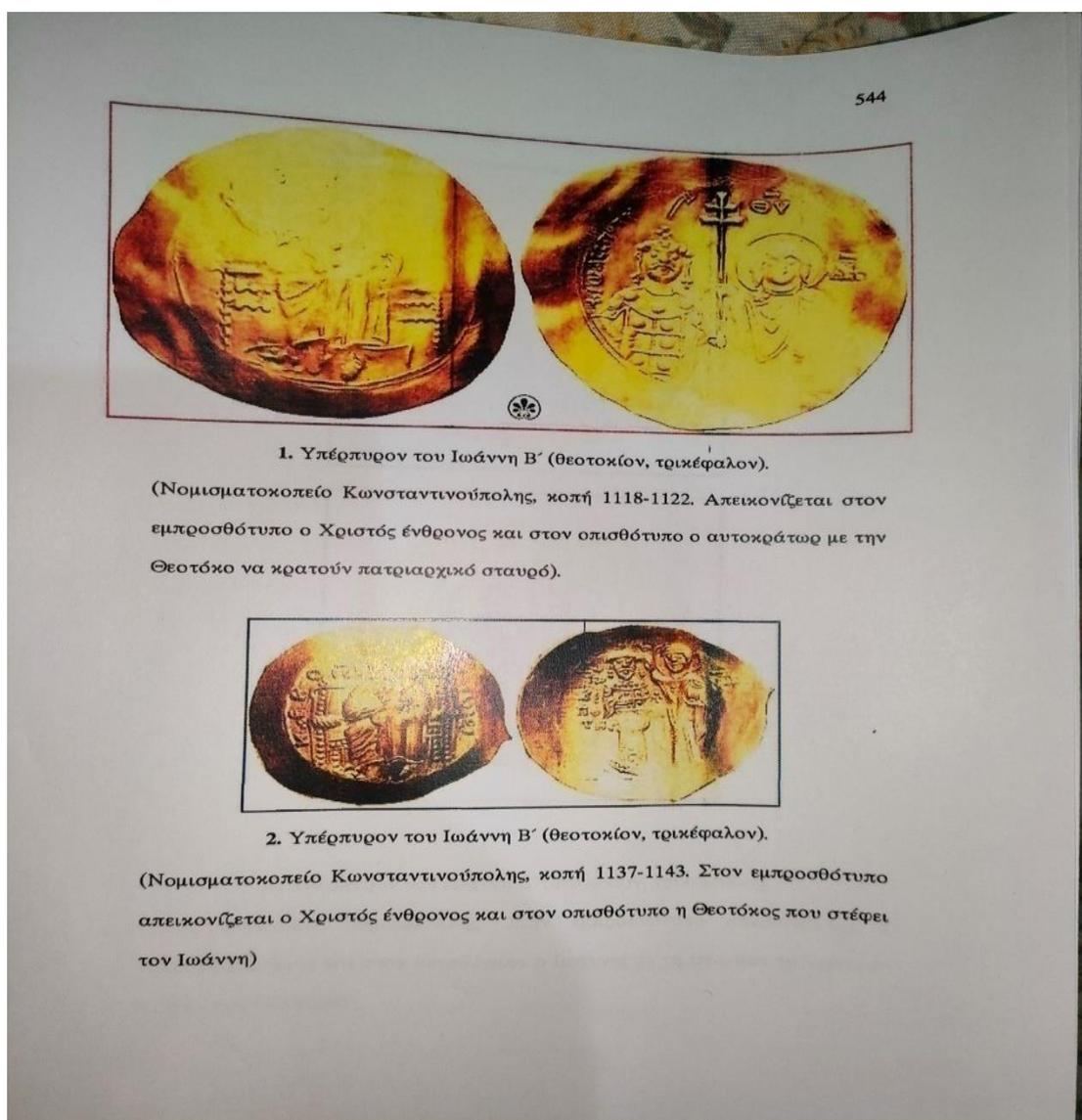
⁴⁸¹ Για τον Ζωναρά ο Αλέξιος Α΄ δεν είχε την αρετή της δικαιοσύνης, γιατί δεν την τηρούσε σε όλες τις περιπτώσεις. Δείγμα δικαιοσύνης είναι να μοιράζεις τα προνόμια σύμφωνα με την αξία του καθενός και όχι να δίνονται άμαξες γεμάτες χρήματα σε συγγενείς και μερικούς θεράποντες· Ιωάννης Ζωναράς, 766. 19-767. 12· για χάρη των ερωμένων, όπως π.χ. της ανηψιάς του Θεοδώρας, ο Μανουήλ διέθεσε ολόκληρες θάλασσες χρημάτων από το δημόσιο χρήμα· Γουλιέλμος της Τύρου, 18, 22, 843. 17-28· Βαρζός, *Γενεαλογία*, 447.

⁴⁸² Papadopoulou, *Coinage*, 199.

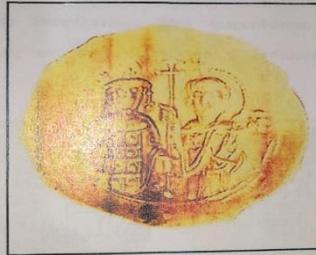
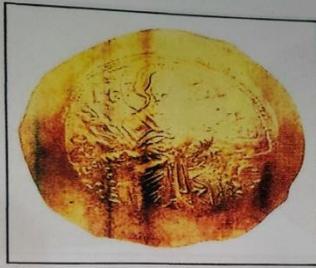
της εφημερότητας, αλλά ως δράσεις που είχαν μία διαρκή και ισχυρή επίδραση στις χώρες, που εκστράτευσε.⁴⁸³

Ακολουθούν φωτογραφίες των νομισμάτων, τα οποία κυκλοφόρησαν επί βασιλείας του Ιωάννη, καθώς και των οικοδομημάτων που κτίστηκαν από αυτόν.

Πηγή φωτογραφιών: Α. Παπαγεωργίου, *Ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός και η εποχή του (1118-1143)*, Αθήνα, 2016.

⁴⁸³ Lau, John II Komnenos, 40.

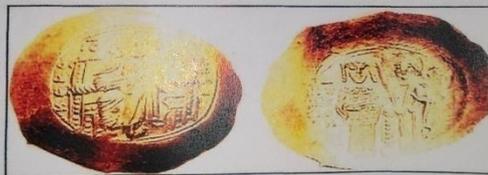
3. Υπέρπυρον του Ιωάννη Β' (θεοτοκίον, τρικέφαλον).

(Νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης. Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται ο Χριστός ένθρονος και στον οπισθότυπο ο Ιωάννης με τη Θεοτόκο να κρατούν πατριαρχικό σταυρό).

4. Υπέρπυρον του Ιωάννη Β' (θεοτοκίον, τρικέφαλον).

(Νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης. Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται ο Χριστός ένθρονος και στον οπισθότυπο η Θεοτόκος να στέφει τον αυτοκράτορα).

5. Υπέρπυρον του Ιωάννη Β' (θεοτοκίον, τρικέφαλον)

(Νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης, κοπή 1137-1143. Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται ο Χριστός Παντοκράτωρ ένθρονος να ευλογεί με την δεξιά και να κρατάει το Ευαγγέλιο, ενώ στον οπισθότυπο απεικονίζεται ο αυτοκράτωρ με στέμμα και λώρο να φέρει σταυροφόρο σφαίρα, ενώ η Θεοτόκος τον στέφει).

6. Αγιογεωργάτο (Άσπρο τραχύ, τρικέφαλον. Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης. Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται ο Χριστός ένθρονος και στον οπισθότυπο ο Ιωάννης με τον Άγιο Γεώργιο να κρατούν πατριαρχικό σταυρό).

7. Αγιογεωργάτο, τρικέφαλον.

(Άσπρο τραχύ. Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται ο Χριστός ένθρονος και στον οπισθότυπο ο Ιωάννης με στέμμα, ο Άγιος Γεώργιος με στρατιωτική ενδυμασία και ξίφος στο αριστερό χέρι, ενώ και οι δύο μορφές κρατούν πατριαρχικό σταυρό).

8. Άσπρο τραχύ (Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται η Θεοτόκος ένθρονος βρεφοκρατούσα και στον οπισθότυπο ο Ιωάννης με στρατιωτική ενδυμασία).

9. Ασπρο τραχὺ (Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης. Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται ο Χριστός Παντοκράτωρ με πάλλιον, έχοντας το δεξιό χέρι υψωμένο σε ευλογία, ενώ στο αριστερό κρατάει το Ευαγγέλιο. Στον οπισθότυπο ο αυτοκράτωρ με σταυρόσχημο σκήπτρο).

10. Ασπρο τραχὺ

11. Τεταρτηρόν (Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται ο Χριστός ιστάμενος και στον οπισθότυπο ο Ιωάννης με σταυρόσχημο σκήπτρο).

12. Τεταρτηρόν. (Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης, κοπή 1118-1122. Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται η Θεοτόκος και στον οπισθότυπο ο Ιωάννης ιστάμενος).

13. Τεταρτηρόν. (Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται ο Χριστός και στον οπισθότυπο ο Ιωάννης με στέμμα).

14. Ημι-τεταρτηρόν. (Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται ο Χριστός Παντοκράτωρ ιστάμενος να κρατάει το Ευαγγέλιο και στον οπισθότυπο ο αυτοκράτωρ με στέμμα, κρατώντας λάβαρο και σταυροφόρο σφαίρα).

15. Ημι-τεταρτηρόν. (Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται ο Άγιος Δημήτριος και στον οπισθότυπο ο Ιωάννης Β').

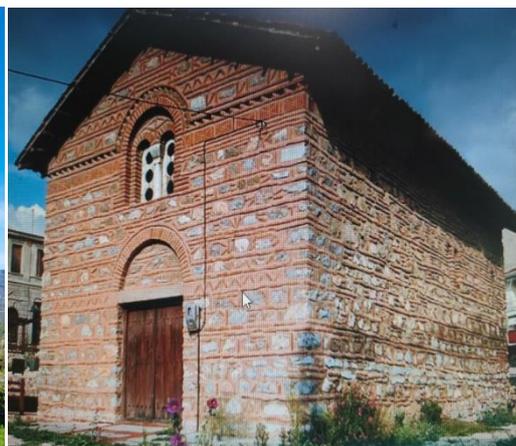
Πηγή φωτογραφιών: M. C. G. Lau, *Emperor John II Komnenos. Rebuilding New Rome 1118-1143*, United Kingdom, 2023.

Πύργοι πόλεων που κτίστηκαν και οχυρώθηκαν από τους Κομνηνούς (Λοπάδιον και Αχυράους)

Η εκκλησία των αγίων Αναργύρων

Η εκκλησία του αγίου Νικολάου του Κασνίτζη, Καστοριά

2.4 Κοινωνική πρόνοια-Φιλανθρωπία

Η φιλανθρωπία ως στοιχείο του βυζαντινού πολιτισμού υπήρξε κληρονομιά από την αρχαία Ελλάδα. Ο χριστιανισμός υιοθέτησε την ιδέα της φιλανθρωπίας, αλλά προχώρησε πολύ πιο πέρα στην εφαρμογή της, με αποτέλεσμα να είναι ένα από τα κυρίαρχα στοιχεία της ζωής στο Βυζάντιο.⁴⁸⁴ Η άνοδος της στρατιωτικής αριστοκρατίας στον θρόνο του Βυζαντίου με τους Κομνηνούς έκανε τη φιλανθρωπία υποχρέωση όλων εκείνων, που είχαν εξουσία και δύναμη υποκαθιστώντας αυτό που σήμερα ονομάζουμε κοινωνική πρόνοια. Μάλιστα τόσο βαθειά ήταν ριζωμένη στη συνείδηση των πολιτών του Βυζαντίου η ιδέα της φιλανθρωπίας που θεωρούσαν ότι όχι μόνο ήταν υποχρέωση των ισχυρών να είναι φιλάνθρωποι, αλλά και αυτών των ίδιων. Βεβαίως και σ' αυτό το σημείο βασικό ρόλο έπαιξε η χριστιανική διδασκαλία.⁴⁸⁵

Φορείς άσκησης της φιλανθρωπίας ήταν η Εκκλησία, η άρχουσα τάξη και φυσικά ο σημαντικότερος εξ αυτών ο αυτοκράτορας. Η φιλανθρωπία του αυτοκράτορα γινόταν φανερή μέσα από την προσωπική του ζωή, την νομοθεσία και την πολιτική του προς τους υπηκόους του.⁴⁸⁶ Σύμφωνα με τη θεωρία περί ιδανικού ηγεμόνα, η φιλανθρωπία έπρεπε να είναι ένα από τα βασικά γνωρίσματα του αυτοκράτορα, καθώς τον έκανε μιμητή του Θεού. Ως εκ τούτου η φιλανθρωπία ονομάστηκε αυτοκρατορική αρετή, γιατί ήταν η πιο σημαντική από τις πολλές αρετές, που ένας αυτοκράτορας έπρεπε να έχει, καθώς τον καθιστούσε μιμητή του Θεού.⁴⁸⁷

⁴⁸⁴ D. J. Constantelos, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, 2^η έκδοση, New York, 1991, 3, 13, 40· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β' Κομνηνός, 201.

⁴⁸⁵ Μιχαήλ Ιταλικός, «Πρὸς τὴν δέσποιναν κυρὰν Εἰρήνην τὴν Δούκαιναν», 97. 13-17· Μιχαήλ Ιταλικός, «Τῷ βασιλεῖ», 174. 16-24· Μιχαήλ Ιταλικός, «Λόγος βασιλικός εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννην τὸν Κομνηνὸν καὶ πορφυρογέννητον ἐπὶ τοῖς κατὰ Συρίαν ἀγῶσι αὐτοῦ», 268. 21-35· Constantelos, *Byzantine Philanthropy*, 10, 11, 12· οι αρετές της νέας στρατιωτικής αριστοκρατίας με τους Κομνηνούς κυριάρχησαν στην κοινωνία εμποτίζοντας ακόμα και την εικόνα του αυτοκράτορα· Kazhdan-Epstein, *Αλλαγές*, 190· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β' Κομνηνός, 201.

⁴⁸⁶ Constantelos, *Byzantine Philanthropy*, 20, 21, 35· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β' Κομνηνός, 201.

⁴⁸⁷ Ο φιλάνθρωπος αυτοκράτορας όφειλε να μιμηθεί τον ουράνιο βασιλιά και να είναι τόσο φιλάνθρωπος, όσο ο Θεός είναι φιλάνθρωπος προς τον άνθρωπο. Έπρεπε, εξάλλου, να είναι για τους υπηκόους του ο κανόνας και το παράδειγμα για κάθε καλή πράξη. Το ξίφος δεν έπρεπε να χρησιμοποιείται εύκολα άρα μόνο στην ανάγκη, διαφορετικά δεν ήταν βασιλεύς, αλλά δήμιος. Ο αυτοκράτορας έπρεπε να μιμείται τον Θεό και όχι τους δαίμονες που τρέφονται με ανθρώπινες σάρκες και αίμα· Θεοφύλακτος Αχρίδας, «Λόγος εἰς τὸν πορφυρογέννητον κῦρ Κωνσταντῖνον», 209. 13-28· Constantelos, *Byzantine Philanthropy*, 25, 40· βλ. σχετικά και σ. 26.

Η αυτοκρατορική οικογένεια των Κομνηνών είχε μία έντονη φιλανθρωπική δράση, καθώς υποστήριξε με γενναιοδωρία την κοινωνική πρόνοια βοηθώντας φτωχούς και ιδρύοντας μοναστήρια.⁴⁸⁸ Να υπενθυμίσουμε ότι ο Αλέξιος Α΄ ήταν ένας μεγάλος φιλάνθρωπος αυτοκράτορας, καθώς είχε κτίσει μία ολόκληρη πόλη, το Ορφανοτροφείο, για τους χιλιάδες διασωθέντες, ορφανά, αναπήρους και άλλους αναξιοπαθόντες, από τη σφαγή των Τούρκων στο Φιλομήλιο.⁴⁸⁹

Από τα μοναστηριακά τυπικά των μονών της εποχής των Κομνηνών προκύπτει ότι η οργάνωση και η παροχή κοινωνικής πρόνοιας ήταν έργο των μοναστηριών με την ίδρυση ξενώνων και ξενοδοχείων. Τον 12^ο αιώνα η έννοια ξενών σήμαινε το ίδρυμα που παρείχε ιατροφαρμακευτική και νοσοκομειακή περίθαλψη σε κάθε μεροκαματιάρη δουλευτή.⁴⁹⁰ Τα μοναστήρια είχαν ένα πολύ πιο

⁴⁸⁸ Η Άννα Δαλασσηνή, η μητέρα του Αλεξίου Α΄, ήταν προστάτης των φτωχών και το σπίτι της ήταν καταφύγιο όχι μόνο των φτωχών συγγενών, αλλά και των ξένων. Άννα Κομνηνή, I, 105. 76-79. και ο πορφυρογέννητος Ισαάκιος Κομνηνός, γιος του Αλεξίου Α΄, ίδρυσε το μοναστήρι της Κοσμοσώτειρας στην Ελληνική πόλη Φερραί διαθέτοντας όλη του την περιουσία, ενώ έκτισε εκεί και ένα νοσοκομείο τριάντα έξι κλινών. Το επάνδρωσε με οκτώ νοσηλευτές και ένα μόνιμο γιατρό για την περίθαλψη των ηλικιωμένων. Βεβαίως το επίπεδο του συγκεκριμένου νοσοκομείου δεν ήταν τόσο υψηλό, όσο της μονής του Παντοκράτορος. Angold, Church and Society, 310. Constantelos, Byzantine Philanthropy, 193. το μοναστήρι της Κεχαριτωμένης, το οποίο είχε ιδρυθεί από την αυτοκράτειρα Ειρήνη Δούκαινα, δεν παρείχε νοσηλευτική περίθαλψη, απλά διένειμε φαγητό στους φτωχούς στην πύλη του. Χριστοφιλοπούλου, Πολίτευμα, 458.

⁴⁸⁹ Άννα Κομνηνή, I, 482. 23-31. Μιχαήλ Γλυκάς, 621. 19-622. 1. κατά την πορεία επιστροφής από το Ικόνιο προς την Κωνσταντινούπολη ο Αλέξιος Α΄ στο τραπέζι του είχε καλεσμένους για γεύμα γυναίκες και άνδρες καταβεβλημένους από τις αρρώστιες. Τους έδωσε τα περισσότερα φαγητά και υποχρέωσε τους ομοτράπεζούς του να πράξουν το ίδιο. βλ. σ. 75. Άννα Κομνηνή, I, 481. 12-16. Ιωάννης Ζωναράς, 757. 3- 758. 2. η φιλανθρωπία του Αλέξιου Α΄ εκφράστηκε και με την άρνησή του να σκοτώσει Νορμανδούς αιχμαλώτους, επειδή ήταν χριστιανοί. Angold, Church and Society, 308, 309. Constantelos, Byzantine Philanthropy, 96, 98, 99. σχετικά με την αναφορά της Άννας ότι η πόλη Ορφανοτροφείο κτίστηκε για τους διασωθέντες πρόσφυγες του Φιλομηλίου, ο Ζωναράς τοποθετεί την επανίδρυση της πόλης του Ορφανοτροφείου, που είχε πληγεί από τον καταστροφικό σεισμό του 1033, μετά τη συντριβή των Κουμάνων που υποστήριζαν τον ψευδο-Διογένη και λίγο πριν λάβει χώρα η συνωμοσία του Μιχαήλ Ανεμά, δηλαδή στο χρονικό διάστημα 1094-1100 και όχι το 1116. Σύμφωνα με τον Νέσσερη, η Άννα ήθελε να αποκρύψει πιθανότατα κάποια θριαμβευτική είσοδο του Ιωάννη μετά από νίκη του κατά των Τούρκων. Ιωάννης Ζωναράς, 744. 5- 745. 7. Magdalino, The Pen of the Aunt, 34-35. Νέσσερης, Παιδεία, Α΄, 44, 45.

⁴⁹⁰ Το Ξενοδοχείο ήταν το κατάλυμα που παρείχε σύντομη διαμονή και σίτηση στον οδοιπόρο και στον ταξιδιώτη με τα έξοδα να βαραίνουν τη μονή. Χριστοφιλοπούλου, Πολίτευμα, 458.

διευρυμένο ρόλο, από αυτόν που είχαν στο παρελθόν, δηλαδή τη διανομή φαγητού στους φτωχούς και ανήμπορους στην πύλη του μοναστηριού.⁴⁹¹

Ο Ιωάννης Β' ξεπέρασε τον πατέρα του, αφήνοντας ως παρακαταθήκη ένα από τα μεγαλύτερα και σπουδαιότερα ιδρύματα φιλανθρωπικού χαρακτήρα στη μακρά ιστορία του Βυζαντίου, τη Μονή του Παντοκράτορος.⁴⁹² Οι πρώτοι σαράντα τέσσερις στίχοι του Τυπικού του Παντοκράτορος είναι ιδιαίτερα ψυχογραφικοί, καθώς αποκαλύπτουν τον άνθρωπο Ιωάννη. Ο Ιωάννης Β' ομολογεί ότι έκτισε τον ναό αφιερωμένο στην παντοδύναμο σοφία του Θεού ως εξόφληση για τις οφειλές του προς τον Θεό, καθώς δηλώνει απόλυτα πεπεισμένος ότι χάρη στην προστασία του Θεού κατόρθωσε να ξεπεράσει όλες τις δολοπλοκίες των φανερών και αφανών εχθρών του· όλους αυτούς που τον πολέμησαν για να μην ανέβει στον θρόνο, κατάφερε να τους υποτάξει κάτω από τα πόδια του, όπως στη συνέχεια συνέτριψε και τους εχθρούς της αυτοκρατορίας.⁴⁹³

Το μοναστηριακό ίδρυμα του Παντοκράτορος, όσον αφορά την έμπνευση και τη δόμηση, ήταν έργο από κοινού με την *κοινωνόν* της ζωής του, που έφυγε λίγο πριν την ολοκλήρωσή του. Αποτελεί για τον Ιωάννη έκφραση της ολόψυχης αφοσίωσής του στον Θεό και επιπλέον την εξόφληση των μεγάλων οφειλών του προς Αυτόν για τις ευεργεσίες που είχε λάβει.⁴⁹⁴

Η μονή του Χριστού του Παντοκράτορος κτίστηκε το 1136 και ως αρχιτέκτονας φέρεται κάποιος Νικηφόρος. Η μονή είχε τρεις εκκλησίες που συνδέονται μεταξύ τους, του Παντοκράτορος (νότια) του Αρχαγγέλου Μιχαήλ (κεντρικά) σε σχήμα ηρώου, που προοριζόταν για τους τάφους της οικογένειας των Κομνηνών, και της Παναγίας της Ελεούσας (βόρεια).⁴⁹⁵

⁴⁹¹ Constantelos, *Byzantine Philanthropy*, 203· τα μοναστήρια είχαν αναλάβει πέραν της φροντίδας των πανδοχείων, των ξενώνων, των πτωχοκομείων, και τη συντήρηση γεφυριών, λουτρών και φούρνων· Angold, *Church and Society*, 308, 309· οι ξενώνες, δηλαδή οι νοσηλευτικές αυτές μονάδες, ήταν συνδεδεμένες με μοναστηριακά ιδρύματα συνήθως διάσπαρτα στις μεγάλες πόλεις και στην κοντινή ύπαιθρο· Χριστοφιλοπούλου, *Πολίτευμα*, 458.

⁴⁹² Ιωάννης Κίνναμος, 10. 6-8· *Σύνοψις Χρονική*, 216. 23-24· *Synaxarium*, Aug. 13, 890. 41-45· Angold, *Church and Society*, 243, 244· Παπαγεωργίου, *Ιωάννης Β' Κομνηνός*, 201, 202.

⁴⁹³ Ο αυτοκράτορας, αν και συντετριμμένος βαθύτατα από τον πρόωρο θάνατο της αυτοκράτειρας, ευχαριστεί τον Θεό για την μακροθυμία Του, αναρωτιέται γιατί του την πήρε και ομολογεί ότι δεν μπορεί να κατανοήσει την άρρητη σοφία του· Τυπικόν του Παντοκράτορος, 29. 14-24.

⁴⁹⁴ Τυπικόν του Παντοκράτορος, 27. 4- 29. 15.

⁴⁹⁵ Οι ναοί στελεχώθηκαν από αφοσιωμένους και τίμιους μοναχούς, ιερείς και λευίτες, των οποίων το έργο ήταν να διακονούν δοξολογώντας τον Θεό και προσευχόμενοι για την εξιλέωση των αμαρτημάτων του· Τυπικόν του Παντοκράτορος, 29. 22- 31. 44.

Το νοσοκομείο (ξενώνας) διέθετε πενήντα κλίνες, εκ των οποίων οι δέκα αποτελούσαν το χειρουργικό τμήμα, οι οκτώ το οφθαλμολογικό και γαστρεντερολογικό, ενώ οι υπόλοιπες δώδεκα αποτελούσαν την γυναικολογική κλινική, στην οποία δεν επιτρεπόταν η είσοδος στους άνδρες. Γι' αυτό τον λόγο εκεί βρίσκονταν οι περισσότερες κλίνες. Οι υπόλοιπες κλίνες προορίζονταν για γενικές ασθένειες. Υπήρχε μία κλίνη επιπλέον σε κάθε τμήμα και έξι ακόμη κρεβάτια με οπή στη μέση για όσους είχαν πρόβλημα ακινησίας· συνολικά εξήντα δύο κλίνες.⁴⁹⁶

Ο Ιωάννης αναφέρθηκε με κάθε λεπτομέρεια και προσοχή στο Τυπικό του στην πρέπουσα φροντίδα, όλων εκείνων που βρίσκονταν είτε στον ξενώνα, είτε στο γηροκομείο.⁴⁹⁷ Η πρόνοια του αυτοκράτορα για τους ασθενείς του ξενώνα (νοσοκομείου) δεν περιορίστηκε στη νοσηλεία, αλλά κάλυψε κάθε πτυχή της ζωής τους, καθώς τους παρέχονταν άφθονο φαγητό, άνεση, ενδύματα και χρήματα, που τους δίδονταν στις γιορτές. Επιπλέον οι νοσηλευόμενοι είχαν τη δυνατότητα λουτρού για την προσωπική τους καθαριότητα αλλά και για λόγους θεραπευτικούς.⁴⁹⁸

Εκτός του νοσοκομείου υπήρχε και γηροκομείο με δυνατότητα φιλοξενίας εικοσιτεσσάρων ηλικιωμένων ανθρώπων με κινητικά προβλήματα και προβλήματα αυτοεξυπηρέτησης.⁴⁹⁹ Ένα ακόμη ίδρυμα ιδρύθηκε για τους αρρώστους, που νοσούσαν από την ιερά νόσο.

⁴⁹⁶ Οι κλινικές είχαν στελεχωθεί από τριάντα πέντε γιατρούς, δύο αρχίατρος και ένα καθηγητή, μία γυναίκα γιατρό, δύο παθολόγους και δύο χειρουργούς. Όλοι αυτοί είχαν βοηθούς νοσοκόμους, φαρμακοποιούς, ενώ τηρούνταν εφημερίες κάθε βράδυ από τέσσερις γιατρούς και μία γιάτρενα. Στη γυναικολογική κλινική υπηρετούσαν δύο γιατροί και μία μαία, έξι βοηθοί και μία-δύο υπηρέτριες, που είχαν χωρισθεί σε δύο ομάδες, εργαζόμενοι ανά δύο εβδομάδες· Τυπικόν του Παντοκράτορος, 83. 904-89. 995· Angold, Church and Society, 243, 244· Χριστοφιλοπούλου, Πολίτευμα, 458, 459· Constantellos, Byzantine Philanthropy, 136· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β' Κομνηνός, 206.

⁴⁹⁷ Ο Ιωάννης Β' αποκαλεί "έμψυχους ναούς» όλους αυτούς τους φτωχούς και καταπονημένους ασθενείς του Παντοκράτορος, ζητώντας την καλύτερη γι' αυτούς φροντίδα. Τα λόγια του είναι ρήσεις του Αποστόλου Παύλου από την Α' επιστολή του προς τους Κορινθίους, όπου αναφέρεται ότι το σώμα είναι ναός του αγίου Πνεύματος, το οποίο αγοράστηκε με αντίτιμο τον σταυρικό θάνατο του Χριστού· *Παύλου του Αποστόλου, Α' επιστολή προς Κορινθίους*, εκδ. Βιβλική Εταιρεία, Αθήνα, 1964, 1011.

⁴⁹⁸ Επίσης υπήρξε πρόβλεψη για την εξομολόγηση των ετοιμοθανάτων από δύο ιερείς του νοσοκομείου και η ταφή του στο νεκροταφείο του Μεδικαρίου που ήταν ιδιοκτησία της Μονής. Παράλληλα υπήρξε πρόνοια και για όσους για λόγους υγείας κατέφευγαν στο νοσοκομείο για κάποιο πρόβλημα. Δύο γιατροί ασχολούνταν με την διάγνωση και αποφάσιζαν εάν συνέτρεχε λόγος νοσηλείας· Τυπικόν του Παντοκράτορος, 87. 980-984, 89. 1002-1005.

⁴⁹⁹ Ένας μοναχός, ο γηροκόμος, ήταν ο υπεύθυνος του γηροκομείου για τη διατροφή των ηλικιωμένων, ενώ υπεύθυνος για τα ιατρικά τους προβλήματα ήταν ο γιατρός. Τη γενική επίβλεψη την είχε ο ηγούμενος της μονής του Παντοκράτορος· Τυπικόν του Παντοκράτορος, 109. 1347-111. 1389.

Κτίσθηκε μακριά από τα υπόλοιπα οικήματα λόγω της μολυσματικής της φύσης. Πιθανότητα αυτοί οι ασθενείς έπασχαν από λέπρα και όχι από επιληψία, όπως υποστηρίζεται από κάποιους ερευνητές.⁵⁰⁰

Οι ιατροί και οι βοηθοί έπαιρναν υψηλή αμοιβή, καθώς και μηνιαία επιδόματα σε χρήμα και σε είδος (στάρι, κριθάρι κ. ο. κ.), προκειμένου να επιτευχθεί η καλύτερη κατά το δυνατόν φροντίδα των ασθενών. Στους γιατρούς δεν επιτρεπόταν να φροντίσουν αρρώστους εκτός της μονής, ακόμη και αν ήταν άρχοντες ή και ο ίδιος ο αυτοκράτορας. Επίσης τους απαγορευόταν να μεταφέρουν εκτός μονής ιατρικά εργαλεία. Μόνο με διαταγή του αυτοκράτορα μπορούσαν να τα πάρουν μαζί τους στις εκστρατείες.⁵⁰¹

Μία εκπληκτικά σημαντική αναφορά σχετικά με τον διδάσκαλο της ιατρικής υπάρχει στο Τυπικό της μονής. Σύμφωνα μ' αυτήν, είχε την ευθύνη για την εκπαίδευση των παιδιών των ιατρών και των νοσοκόμων που αποφάσιζαν να ακολουθήσουν το επάγγελμα του πατέρα τους.⁵⁰² Στο σημείο αυτό διακρίνουμε την αποφασιστικότητα του Ιωάννη και την προνοητικότητα του να διατηρήσει τον θεσμό.

Ο Ιωάννης παραγγέλλει σ' όλους τους εργαζόμενους ότι είναι υποχρεωμένοι να φροντίζουν καθημερινώς τους ασθενείς, να μην τους περιφρονούν και να μην φείδονται κόπων, υπενθυμίζοντας ότι ο Κύριος αποδίδει στον καθένα μας αμοιβές ανάλογες των πράξεών μας προς τους αδελφούς μας, τους ελαχίστους. Τους συμβουλεύει να συμπεριφέρονται όλοι σωστά προς τους αδελφούς έχοντας φόβο Θεού, γιατί κανείς δεν είναι δυνατόν να ξεφύγει από το άγρυπνο μάτι Του και από τη δικαιοσύνη Του.⁵⁰³

Ο αυτοκράτορας κάνει στο Τυπικό ιδιαίτερη μνεία για την αυστηρή τήρηση του τυπικού των ιερών ακολουθιών, των επιμνημόσυνων δεήσεων και των θείων μυστηρίων. Έχοντας βαθειά πίστη, ο Ιωάννης επιθυμούσε να διατηρηθεί η ιεροπρέπεια και ο σεβασμός προς τα ιερά μυστήρια της Εκκλησίας.⁵⁰⁴

⁵⁰⁰ Το κτίσμα με τους ασθενείς με την ιερή νόσο ανεγέρθηκε μακριά από τα υπόλοιπα κτίσματα της μονής, κοντά στο γηροκομείο του βασιλέως Ρωμανού. Η μοναδική μνεία στο Τυπικό σχετικά με το νέο ίδρυμα αφορά την τοποθεσία και την επιθυμία του αυτοκράτορα να φροντίσει και αυτή την ομάδα ασθενών· Τυπικόν του Παντοκράτορος, 111. 1390-113. 1413· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β' Κομνηνός, 207, 208.

⁵⁰¹ Τυπικόν του Παντοκράτορος, 107. 1305-1312· επίσης οι γιατροί είχαν βοηθούς, τους νοσοκόμους, τους φαρμακοποιούς. Ήταν πέντε συνολικά μαζί με τον αρχιφαρμακοποιό. Ακόμη υπήρχε βοηθητικό προσωπικό για όλες τις δουλειές, ενώ οι *πριμμικήριοι* φρόντιζαν για τη διατροφή και την ποιότητα παροχής υπηρεσιών προς τους ασθενείς από το προσωπικό· Τυπικόν του Παντοκράτορος, 87. 937-89. 1006.

⁵⁰² Τυπικόν του Παντοκράτορος, 107. 1312-1323.

⁵⁰³ Τυπικόν του Παντοκράτορος, 87. 985-89. 995.

⁵⁰⁴ Ο αυτοκράτορας ρύθμιζε τη **μοναχική ζωή** με κάθε λεπτομέρεια, καθορίζοντας τον αριθμό των μοναχών, των κληρικών, των ψαλτών και όλων όσων υπηρετούσαν

Κλείνοντας και αυτό το κεφάλαιο, έχουμε διαπιστώσει ότι η φιλανθρωπία υπήρξε όντως ένα από τα πλέον υψηλά και σημαντικά στοιχεία του βυζαντινού πολιτισμού. Η δημόσια φιλανθρωπία και η ιδιωτική πρόνοια είχαν εντυπωθεί τόσο στην κοινωνική συνείδηση, ως χρέος των πολιτών προς τον άρρωστο και φτωχό συνάνθρωπο, όσο και στη συνείδηση του ίδιου του αυτοκράτορα Ιωάννη. Αυτό επιβεβαιώνεται από την κυκλοφορία νομισμάτων, που στη μία όψη τους έφεραν τη μονή του Παντοκράτορος και στην άλλη την ευαγγελική ρήση « όποιος δίνει στον φτωχό δανείζει τον Θεό» ή «ελέησε με χαρά, για να έχεις το έλεος του Θεού.»⁵⁰⁵

Ο Ιωάννης μαζί με την αυτοκράτειρα Ειρήνη ίδρυσαν το μοναστικό ίδρυμα του Παντοκράτορα, το μεγαλύτερο και ωραιότερο ίδρυμα από όλα όσα αυτού του είδους υπήρχαν στο Βυζάντιο, ακόμη και από το φημισμένο νοσοκομείο του Στουδίου.⁵⁰⁶ Μέσα από το λεπτομερέστατο τυπικό της μονής διαπιστώσαμε τη μεγάλη και γενναιόδωρη, οικονομική του στήριξη προς τη μονή, προκειμένου η παροχή της ιατρικής φροντίδας προς τους ομοδούλους και ταλαίπωρους αδελφούς, όπως τους αποκαλεί, να λειτουργήσει σε όλους τους τομείς όσο το δυνατόν καλύτερα. Μέσα από την εντολή του προς όλους τους εργαζόμενους, να είναι σωστοί, διακρίνουμε τα αισθήματα της αυστηρότητας και κυρίως της δικαιοσύνης που τον διακατείχαν.⁵⁰⁷ Όντας ιδιαίτερα ταπεινός και έχοντας συναίσθηση των προσωπικών του λαθών, ζητούσε το έλεος για τα λάθη του από τον δίκαιο και μισθοποδότη Θεό μέσα από τις προσευχές τόσο των μοναχών, όσο και των ελαχίστων αδελφών της μονής.⁵⁰⁸ Η πίστη του για τον μισθό από τον Θεό πηγάζει από την υπόσχεση του Χριστού στους μαθητές του, που μακαρίζει τους ελεήμονες, γιατί αυτοί θα κληρονομήσουν τη βασιλεία των ουρανών.⁵⁰⁹

Πιστεύουμε ότι ο ελεήμων αυτός αυτοκράτορας δικαίωσε τη φήμη και την προσωυμία του ως Καλοϊωάννης, καθώς όλοι οι φτωχοί, οι

στο ίδρυμα, ζητώντας παράλληλα την τήρηση του τυπικού των ακολουθιών. Επιπλέον ο Ιωάννης Β΄ απαγόρευσε αυστηρά στους μοναχούς να έχουν οποιαδήποτε σχέση με τον έξω κόσμο καθιστώντας τη μονή του Παντοκράτορα άβατη για τις γυναίκες, προκειμένου να διασφαλιστεί με αυτόν τον τρόπο η ιερότητα του χώρου. Η πρόσβαση στη μονή ήταν δυνατή στις γυναίκες, που ήταν κόσμιες και επιφανείς, μόνο από την πύλη της Ελεούσας για ειδικό σκοπό, όπως για το μνημόσυνο κεκοιμημένων μελών των οικογένειών τους· Τυπικόν του Παντοκράτορος, 61. 530-83. 900.

⁵⁰⁵ Constantelos, *Byzantine Philanthropy*, 136.

⁵⁰⁶ Σχετικά με το νοσοκομείο του Στουδίου, βλ. A. Louth, "The emergence of Byzantine Orthodoxy, 600-1095", στο: *The Cambridge History of Christianity*, 3, *Early Medieval Christianities, c. 600-c. 1100*, έκδ. T. F. X. Noble, J. M. H. Smith, Cambridge, 2008, 46-64, εδώ 60.

⁵⁰⁷ Βλ. σ. 116.

⁵⁰⁸ Βλ. υπ. 495.

⁵⁰⁹ Τυπικόν του Παντοκράτορος 88. 985-89. 995.

άρρωστοι και οι ανάπηροι είχαν τη δυνατότητα να νοσηλευτούν στη μονή. Εξάλλου, κανένας δεν θανατώθηκε, ούτε ακρωτηριάστηκε με διαταγή του κατά τη διάρκεια της βασιλείας του, γιατί στη ζωή του είχε ως πρότυπο μίμησης τον Θεό.⁵¹⁰

Ενδεικτική της φήμης του ως ελεήμονος και φιλόανθρωπου αυτοκράτορα είναι η απήχησή της στη Δύση. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Πέτρος Σεβαστός, ηγούμενος του Κλουνύ (1122-1156), απευθυνόμενος στον Ιωάννη Β΄ μεταξύ 1122-1124 μέσω επιστολής, τον αποκαλεί Καλοϊωάννη, γεγονός που αποδεικνύει ότι ο ηγούμενος γνώριζε το προσωνύμιο που αποδιδόταν στον αυτοκράτορα ως απόρροια του χαρακτήρα του, ενώ δεν παραλείπει να παραθέσει σε διθυραμβικό τόνο τις υπηρεσίες που μπορούσε να προσφέρει ο Ιωάννης Β΄ στον χριστιανικό κόσμο.⁵¹¹ Από την άλλη πλευρά, ο Όθωνας του Freising αναφερόμενος στην εκστρατεία του Ιωάννη στην Αντιόχεια της Συρίας το 1137, επισημαίνει ότι ο αυτοκράτορας καταστρέφοντας τα περίχωρα της πόλης δεν ανταποκρίθηκε στον χαρακτηρισμό του ως Καλοϊωάννης.⁵¹²

⁵¹⁰ Παπαγεωργίου, Χρονικό, 76.

⁵¹¹ *The Letters of Peter the Venerable*, έκδ. G. Constable, I–II, Cambridge, Massachusetts, 1967, εδώ I, 208, 209· J. Gay, “L’abbaye de Cluny et Byzance au début du XIIe siècle”, *EO* 30(1931), 84-90, εδώ 84·

⁵¹² *Ottonis episcopi Frisingensis Chronica sive Historia de duabus civitatibus*, στο: MGH, SRG in usum scholarum 45, έκδ. A. Hofmeister, Hannoverae et Lipsiae, 1912, 354. 4-19· Gay, *Abbaye*, 84· βλ. και Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 296 και υπ. 62, σχετικά με την αναφορά του Ιωάννη Β΄ ως Καλοϊωάννη σε μη βυζαντινές πηγές· σχετικά με την εκστρατεία του Ιωάννη Β΄, βλ. Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 332-347.

2.5 Παιδεία

Κατά τον 12^ο αιώνα, περίοδο βασιλείας των Κομνηνών αυτοκρατόρων, παρατηρείται μεγάλη πνευματική αναγέννηση σε όλα τα πεδία της πνευματικής ζωής. Πράγματι η εν λόγω περίοδος, που ξεκίνησε με την άνοδο στον θρόνο του Αλεξίου το 1081, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί χωρίς υπερβολή ο χρυσός αιώνας του Βυζαντίου, και συνεχίστηκε μέχρι την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τα στρατεύματα της Δ΄ σταυροφορίας το 1204.⁵¹³

Στις τελευταίες δεκαετίες του 11^{ου} αιώνα, περίοδο άνθησης των εκπαιδευτικών θεσμών στην Κωνσταντινούπολη, λειτουργούσαν επιβεβαιωμένα έξι τουλάχιστον διαφορετικά σχολεία ανταγωνιζόμενα το ένα το άλλο. Η άνθηση και η εξέλιξη αναδιοργάνωσης των εκπαιδευτικών θεσμών συνεχίστηκε και κατά τον 12^ο αιώνα χάρη στην πολιτική και οικονομική σταθερότητα κατά τη βασιλεία του Αλεξίου Α΄ σε συνδυασμό με το στιβαρό μεταρρυθμιστικό έργο του.⁵¹⁴

Το διάταγμα του Αλεξίου σχετικά με τα οφίκια των τριών διδασκάλων ήταν μία μεγάλη εξέλιξη στον χώρο της παιδείας φέρνοντας τα συγκεκριμένα αξιώματα στην κορυφή της ιεραρχίας. Κατά τον 12^ο αιώνα στον χώρο της παιδείας πλέον οι διδάσκαλοι, όπως ο *μαῖστωρ τῶν ῥητόρων* και ο *ὑπατος τῶν φιλοσόφων*, ενίοτε και ορισμένοι μαῖστορες σχολείων διορίζονταν απευθείας από τον αυτοκράτορα, ο οποίος διατηρούσε τον ρόλο της συνολικής εποπτείας του εκπαιδευτικού οργανισμού.⁵¹⁵

Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ιωάννη Β΄ έδρασε μεγάλος αριθμός μειζόνων και ελασσόνων διδασκάλων και λογίων μεγάλου διαμετρήματος, όπως για παράδειγμα ο Θεόδωρος Πρόδρομος και ο Νικήτας Ηρακλείας. Έγραψαν και οι δύο διαχρονικά έργα, μεγάλης διδακτικής αξίας, προς χρήση στον χώρο διδασκαλίας, που χρησιμοποιήθηκαν μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Ο Μιχαήλ Ιταλικός, ο Θεόδωρος Πρόδρομος, ο Νικόλαος Καλλικλής, ο Νικηφόρος Βασιλάκης

⁵¹³ Νέσσερης, Παιδεία, Α΄, 11, 12· βλ. σσ. 23-25.

⁵¹⁴ Κατά τον 12^ο αιώνα η ακμή της Πατριαρχικής Σχολής κορυφώνεται· Ζακυνθινός, Βυζαντινή Ιστορία, 512· η άνοδος στον θρόνο του Αλεξίου Α΄ επέφερε ριζική αλλαγή στην αντιμετώπιση της ανώτερης εκπαίδευσης συνυφασμένη ίσως με τις διαφορετικές προτεραιότητες της νέας κυρίαρχης τάξης· Kazhdan-Epstein, Αλλαγές, 202, 203· με διάταγμα του Αλεξίου το 1107 θεσμοθετήθηκαν τα τρία γνωστά οφίκια των διδασκάλων «του Ψαλτήρος», «του Άποστόλου» και «του Εὐαγγελίου», των οποίων το έργο δεν περιορίστηκε μόνο στη θεολογική παιδεία αλλά, όπως προκύπτει από την περίπτωση του Μιχαήλ Ιταλικού, επεκτεινόταν και στη σφαίρα της *θύραθεν παιδείας* σε κοσμικά αντικείμενα· Νέσσερης, Παιδεία, Α΄, 391, 392.

⁵¹⁵ Νέσσερης, Παιδεία, Α΄ 29.

υπήρξαν διδάσκαλοι που υπηρέτησαν την ανώτατη βαθμίδα της εκπαίδευσης. Ο Νικόλαος Καλλικλής ήταν διδάσκαλος της ιατρικής μετά τον Μιχαήλ Ιταλικό.⁵¹⁶

Η ιατρική επιστήμη ήταν σε πολύ καλό επίπεδο, μάλιστα δύο λόγιοι, ο Θεόδωρος Πρόδρομος και ο Γεώργιος Τορνίκης, μιλούν με θαυμασμό για τις ικανότητες αξιόλογων γιατρών, όπως του Νικόλαου Καλλικλή και του Μιχαήλ Λίζιχ, διαχωρίζοντάς τους από τους τσαρλατάνους γιατρούς. Επίσης και η ανατομία στην ιατρική ήταν πολύ πιο προχωρημένη στο Βυζάντιο από ό,τι ήταν στη Δύση.⁵¹⁷

Σχετικά με την εξέλιξη της ιατρικής παιδείας επί βασιλείας του Ιωάννη Β΄, έχουμε μία σημαντική πληροφορία στο Τυπικόν του Παντοκράτορος, που αφορά την ιατρική σχολή και τον διδάσκαλο της ιατρικής. Ο διδάσκαλος της ιατρικής ήταν γιατρός και ήταν υποχρεωμένος να εκπαιδεύει νέους γιατρούς και νοσοκόμους. Οι μαθητεύομενοι ήταν τα παιδιά των γιατρών και των νοσοκόμων που αποφάσιζαν να ακολουθήσουν το επάγγελμα του πατέρα τους. Και στο σημείο αυτό ο αυτοκράτορας ήταν ιδιαίτερα αυστηρός θέλοντας να διαφυλάξει το επίπεδο της διδασκαλίας των ιατρικών μαθημάτων. Γι' αυτό το λόγο ζητούσε να πράξουν σύμφωνα με τα διατεταγμένα αυτού.⁵¹⁸ Επιπλέον η παιδεία των ίδιων των ιατρών ήταν σε αρκετά υψηλό επίπεδο, καθώς ήταν σε θέση να παρέχουν διαιτητικές και θεραπευτικές

⁵¹⁶ Ο Μιχαήλ Ιταλικός υπήρξε διδάσκαλος των ιατρών, διδάσκαλος του ψαλτηρίου, του Αποστόλου και διδάσκαλος των ευαγγελίων. Είχε τον τίτλο του οικουμενικού διδασκάλου. Δίδασκε εκτός της φιλοσοφίας, μηχανική, οπτική και κατοπτρική, μετρολογία· Νέσσερης, Παιδεία, Α΄ 278, 392, 393, Β΄, 236· ο Θεόδωρος Πρόδρομος, διδάσκαλος στο σχολείο του Ορφανοτροφείου, όπου είχε φοιτήσει και ο ίδιος, έλαβε το οφφίκιο του «μαΐστορος τῶν ῥητόρων». Υπήρξε μαθητής του Ιταλικού. Είχε σπουδάσει Αριστοτελική και Πλατωνική φιλοσοφία. Πολυγραφότατος, υπηρέτησε στην αυλή του Ιωάννη ως αυλικός ποιητής του παράλληλα με τα διδακτικά του καθήκοντα· Νέσσερης, Παιδεία, Β΄, 83, 84· ο Νικηφόρος Βασιλάκης ήταν διδάσκαλος του Αποστόλου και είχε ογκωδέστο συγγραφικό έργο· Νέσσερης, Παιδεία, Α΄, 330· ο Ιωάννης Τζέτζης, λόγιος και πολυγραφότατος, του οποίου οι στίχοι έρρεαν, ήταν διδάσκαλος της γραμματικής και γραμματεύς, διέμενε σε οίκημα του Παντοκράτορα και ήταν προστατευόμενος του ηγουμένου Ιωσήφ το 1142· Hunger, Βυζαντινή Λογοτεχνία, 442, 443· η εξοικείωση του Τζέτζη με την αρχαιότητα μαρτυρείται καλύτερα στην αλληλογραφία του· Kazhdan-Epstein, Αλλαγές, 215· Νέσσερης, Παιδεία, Α΄, 161, 162.

⁵¹⁷ Αναφορά του Μιχαήλ Ιταλικού επιβεβαιώνει τις ανατομικές εγχειρήσεις· Μιχαήλ Ιταλικός, «Μονωδία ἐπὶ τῷ ἀκτουαρίῳ τῷ Παντεχνῆϊ», στο: *Michel Italikos*, 111-115, ἐδῶ 114. 12 – 28· Kazhdan-Epstein, Αλλαγές, 242, 243, 244.

⁵¹⁸ Ο αυτοκράτορας απαιτούσε ο διδάσκαλος να είναι επίμονος στη διδασκαλία του και να μη την καταφρονεί. Μάλιστα σε όποιον έπαιρνε τα σιτηρέσια (μισθοδοσία σε είδος και χρήματα) και αδιαφορούσε για τη διδασκαλία των μαθητῶν του, γινόταν παύση της μισθοδοσίας του αμέσως και αντικαθιστούνταν από άλλον· Τυπικόν του Παντοκράτορος, 107. 1313-1323· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 204.

συμβουλές και να προβαίνουν σε χειρουργικές επεμβάσεις, έχοντας στη διάθεσή τους ποικίλα ιατρικά εργαλεία.⁵¹⁹

Συμπερασματικά, η παιδεία και η ιατρική επί βασιλείας του Ιωάννη Β΄ ήταν σε πολύ υψηλό επίπεδο χάρη σ' αυτόν. Ο αυτοκράτορας κατέδειξε μεγάλο ενδιαφέρον τόσο για την ιατρική επιστήμη όσο και για την παιδεία. Κατ' αρχάς ήταν γενναιόδωρος στις αμοιβές των γιατρών, στοιχείο πολύ σημαντικό, καθώς ήθελε να είναι απερίσπαστοι στο λειτούργημά τους, αλλά και αυστηρότατος σε όσους αδιαφορούσαν και δεν ήταν συνεπείς στις διδασκαλικές τους υποχρεώσεις στην ιατρική σχολή.⁵²⁰

Έχοντας τη συνολική εποπτεία του διορισμού των διδασκάλων στην εκπαίδευση⁵²¹, διαπιστώνουμε ότι κατέδειξε και για αυτό τον χώρο μεγάλο ενδιαφέρον. Η επιλογή των διδασκάλων ήταν εξαιρετικά προσεχτική, καθώς επέλεξε άτομα που ήταν υψηλής παιδείας, τα οποία εμπιστευόταν για τις γνώσεις και τις ικανότητές τους, όπως τον Μιχαήλ Ιταλικό και τον ιατρό Καλλικλή, ως διδασκάλους ιατρικής.⁵²² Στη *θύραθεν παιδεία*, στην τρίτη βαθμίδα εκπαίδευσης, επέλεξε τον οικουμενικό διδάσκαλο Μιχαήλ Ιταλικό, τον Θεόδωρο Πρόδρομο ως *μαΐστορα* της ρητορικής, τον Νικηφόρο Βασιλάκη, πολυγραφότατο διδάσκαλο του Αποστόλου. Ήταν όλοι λόγιοι μεγάλου διαμετρήματος και κύρους.⁵²³

⁵¹⁹ Τυπικόν του Παντοκράτορος, 107. 1308-1312· το τραυματισμένο δάκτυλο του Ιωάννη Β΄ οι γιατροί της συνοδείας του το καθάρισαν με φάρμακα και στη συνέχεια τρύπησαν το οίδημα μετά τη σταδιακή χειροτέρευση· Νικήτας Χωνιάτης, 40. 80- 41. 93· ο Γεώργιος Τορνίκης σχολιάζει την πρακτική της ανατομίας στο εγκώμιο της Άννας Κομνηνής, η οποία ενδιαφερόταν για τα ιατρικά θέματα και περιέγραφε με ενάργεια τις δραστηριότητες των γιατρών στο νεκροκρέβατο του πατέρα της· Γεώργιος και Δημήτριος Τορνίκης, 267.18-269-5· επίσης η πρακτική της επιστημονικής ανατομίας ήταν πιο προωθημένη στο Βυζάντιο από ό,τι ήταν στη Δύση· Kazhdan-Epstein, Αλλαγές, 242, 243, 244.

⁵²⁰ Τυπικόν του Παντοκράτορος, 107. 1313-1323· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 204.

⁵²¹ Νέσσερης, Παιδεία, Α΄, 392.

⁵²² Ο Νικόλαος Καλλικλής ήταν γιατρός του Αλεξίου Α΄ και διδάσκαλος της ιατρικής μετά τον Μιχαήλ Ιταλικό, που έγινε επίσκοπος της Φιλιππούπολεως· Νέσσερης, Παιδεία, Α΄, 373, 374, 393.

⁵²³ Τα έργα λογίων, όπως ο Θεόδωρος Πρόδρομος και ο Νικήτας Ηρακλείας, που όντας διαχρονικά είχαν μεγάλη διδακτική αξία και προορίζονταν για χρήση στην αίθουσα διδασκαλίας, χρησιμοποιούνταν ακόμη και ως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα· Νέσσερης, Παιδεία, Α΄, 392-393.

2.6 Η πολιτική ιδεολογία του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού

Η πολιτική ιδεολογία υπήρξε ανέκαθεν ο κύριος και καθοριστικός παράγοντας διαμόρφωσης της εξωτερικής πολιτικής της βυζαντινής αυτοκρατορίας σε συνάρτηση φυσικά με την προσωπικότητα του εκάστοτε αυτοκράτορα. Μολονότι η πολιτική ιδεολογία έφερε κάποια σταθερά χαρακτηριστικά, τα οποία δεν μεταβλήθηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του βίου της αυτοκρατορίας, υπήρχε πάντοτε η δυνατότητα της προσαρμογής της στις ανάγκες της εποχής και της προσωπικότητας του αυτοκράτορα.⁵²⁴

Από το δεύτερο μισό του 11^{ου} αιώνα το Βυζάντιο άρχισε να αγωνίζεται για τη σωτηρία του, μέσα σ' ένα κλίμα αβεβαιότητας, απόγνωσης και καταστροφής εξαιτίας των εσωτερικών ταραχών, που επιδεινωνόταν λόγω της εξωτερικής απειλής. Αυτό θα είναι το έργο της δυναστείας των Κομνηνών, των οποίων η πολιτική έχει πολλά κοινά σημεία με την πολιτική των Ισαύρων αυτοκρατόρων. Η προσπάθεια για τη σωτηρία θα απορροφήσει όλες τις εθνικές δυνάμεις προσδίδοντας ιδεολογικούς προσανατολισμούς στην κινητοποίησή τους για την επιβίωση της ελληνικότητας και της ορθοδοξίας.⁵²⁵

Η κατάληψη της εξουσίας από τον Αλέξιο Α΄, γενάρχη της δυναστείας των Κομνηνών, έδωσε μία νέα κατεύθυνση στη βυζαντινή ιδεολογία, διαφορετική από εκείνη που είχε επικρατήσει στις τελευταίες δεκαετίες του 11^{ου} αιώνα.⁵²⁶ Ο Αλέξιος, διακεκριμένος στρατιωτικός και γόνος στρατιωτικής οικογένειας, μετά την άνοδό του στον θρόνο ήταν συχνά επικεφαλής των στρατιωτικών επιχειρήσεων και με αυτό τον τρόπο πρόβαλε ως πρότυπο αυτό του στρατιώτη αυτοκράτορα.⁵²⁷

⁵²⁴ Η βυζαντινή αντίδραση σε μία δύσκολη και μάλιστα επικίνδυνη κατάσταση για την αυτοκρατορία θα εκφραστεί μέσω μίας νέας ιδεολογίας, της οποίας η εμφάνιση και η εφαρμογή σημειώνουν μία αποφασιστική καμπή στην ιστορία της· Γλύκατζη – Αρβελέρ, Πολιτική ιδεολογία, 34· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 223.

⁵²⁵ Η βυζαντινή ιδεολογία της εποχής των Ισαύρων βασίστηκε στη χριστιανική αλληλεγγύη, η οποία ταυτίστηκε με την εθνική αλληλεγγύη ενισχύοντας την εθνική ενότητα και κινητοποιώντας όλες τις δυνάμεις των Βυζαντινών για τη σωτηρία τους. Η ιδεολογία του βυζαντινού εθνικισμού υπήρξε χωρίς υπερβολή η απάντηση των Βυζαντινών στον ιερό πόλεμο του Ισλάμ. Το κράτος, η Εκκλησία και ο λαός του Βυζαντίου την ενστερνίστηκαν μέχρι το τέλος· Γλύκατζη-Αρβελέρ, Πολιτική ιδεολογία, 45, 47, 48.

⁵²⁶ Τρεις ήταν οι άξονες, στους οποίους βασίστηκε η νέα ιδεολογία, ο στρατιωτικός-οικογενειακός χαρακτήρας, η έννοια της κληρονομικής διαδοχής και η έννοια της *Reconquista*. Ωστόσο, επί βασιλείας του Αλεξίου, του Ιωάννη και του Μανουήλ, οι τρεις αυτοί άξονες έλαβαν διαφορετικό χαρακτήρα και προσανατολισμό, που βοήθησε όχι μόνο στην εδραίωση της δυναστείας, αλλά κυρίως στην επιβίωση και την ανάπτυξη της αυτοκρατορίας· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 66, 67.

⁵²⁷ Ο Αλέξιος χρησιμοποίησε ως πρότυπά του τους αυτοκράτορες Βασίλειο Β΄, Ηράκλειο και Ιουστινιανό Α΄, οι οποίοι είχαν συνδεθεί με ένδοξες στιγμές της

Η αρχή της ανόδου των Κομνηνών στην εξουσία συνδέθηκε με την προώθηση της δυναστείας από τον αυτοκράτορα Βασίλειο Β΄, ο οποίος υπήρξε γι' αυτούς το αρχέτυπο του πολεμιστή. Τα πρώτα ίχνη της αναβίωσης της φήμης του Βασιλείου Β΄ (976-1025) χρονολογούνται σε πηγές της περιόδου της βασιλείας του Αλεξίου.⁵²⁸

Στο χειρόγραφο του Ψαλτηρίου ο Βασίλειος Β΄ απεικονίζεται με στρατιωτική στολή πάνω σε βάθρο να δέχεται τα σύμβολα της αυτοκρατορικής εξουσίας από τον Χριστό μέσω των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ, οι οποίοι θέτουν το στέμμα στο κεφάλι του και το σκήπτρο-δόρυ στο χέρι. Περιστοιχιζόμενος από έξι στηθαίους στρατιωτικούς αγίους προβάλλει ως στρατιώτης, ο οποίος μάχεται τους πολεμίους της αυτοκρατορίας στο όνομα του Χριστού. Με την άκρη του δόρατός του ακινητοποιεί τους ηττημένους εχθρούς του που είναι πεσμένοι στα πόδια του (Εικ., σ. 126).⁵²⁹

Η απεικόνιση του Ιωάννη με τον γιο του Αλέξιο στη μικρογραφία του Τετραευάγγελου είναι εντελώς διαφορετική. Αν και έχει αναφερθεί, θα ενθυμήσουμε ότι ο Ιωάννης μαζί με τον συναυτοκράτορα γιο του Αλέξιο εικονίζονται ως εκφραστές της πολιτικής ιδεολογίας του Βυζαντίου. Ο Χριστός τους δίνει τα στέμματα και τις αρετές που πρέπει να τους διακρίνουν, ενώ δεξιά παρίσταται η προσωποποίηση της ελεημοσύνης και αριστερά η προσωποποίηση της δικαιοσύνης. Πιστεύουμε ότι αυτές οι ιδέες διακατείχαν τον Ιωάννη και μ' αυτές τις αρχές ήθελε να κυβερνήσει τον λαό του, δηλαδή με ελεημοσύνη και δικαιοσύνη στο όνομα του Χριστού.⁵³⁰ Η πολιτική ιδεολογία του ιδανικού ηγεμόνα, όπως εκφράστηκε από τον Θεοφύλακτο της Αχρίδας, πιστεύουμε ότι επέδρασε καταλυτικά στον Ιωάννη. Σύμφωνα με αυτήν, ο ιδανικός αυτοκράτορας

αυτοκρατορίας. Παράλληλα το έπος του Διγενή, γραμμένο το 1100, συνδέθηκε με το στρατιωτικό ιδεώδες του Αλεξίου Α΄ και αποτέλεσε την προσωποποίηση του αριστοκρατικού ιδεώδους· Kazhdan-Epstein, *Αλλαγές*, 186· Παπαγεωργίου, *Ιωάννης Β΄ Κομνηνός*, 67, 225.

⁵²⁸ Νικηφόρος Βρυέννιος, 97. 1-8· ο αυτοκράτορας Ισαάκιος Κομνηνός (1057-1059), θείος του Αλεξίου Α΄, προσπαθούσε να έχει μία παρόμοια στρατιωτική εικόνα, ενώ χρησιμοποιούσε λέξεις και αστεία του Βασιλείου Β΄ συνεχώς στην καθημερινή του ζωή· Stephenson, *Legend*, 86, 87.

⁵²⁹ Είναι χαρακτηριστική η μικρογραφία από το χειρόγραφο του ψαλτηρίου του Βασιλείου Β΄, ένα από τα σημαντικότερα δείγματα της αυτοκρατορικής τέχνης, όπου διακηρύσσεται η πολιτική ιδεολογία του αυτοκράτορα που μάχεται στο όνομα του Χριστού για χάρη των χριστιανών της αυτοκρατορίας· Γαλαβάρης, *Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων*, 225· οι απόψεις αυτές του Βασιλείου Β΄ είναι εμφανείς σε επίσημο έγγραφο, που το απευθύνει σε ξένο, εκκλησιαστικό αξιωματούχο, στο οποίο δηλώνει ευθαρσώς ότι ανάμεσα στα αγαθά, τα οποία του πρόσφερε ο Θεός, προτιμάει οπωσδήποτε την προσάρτηση εδαφών στην αυτοκρατορία του· Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Πολιτική ιδεολογία*, 59.

⁵³⁰ Βλ. σσ. 11, 38, 40, 41, 126.

πολεμιστής όφειλε να κοσμεύται όχι μόνο με στρατιωτικές, αλλά και ηθικές αρετές, με κυριότερες τις παραπάνω, δηλαδή την ελεημοσύνη και τη δικαιοσύνη, γιατί τον καθιστούσαν μιμητή του Θεού.⁵³¹

Το έργο των Κομνηνών, που άρχισε με τον Αλέξιο, μπορεί να χαρακτηριστεί ως πρώτη πράξη εθνικής αφύπνισης και βυζαντινής αντίστασης. Κοινό στοιχείο στην πολιτική ιδεολογία των Κομνηνών ήταν η προσπάθεια για τη σωτηρία της πατρίδας που κινδύνευε και ο αγώνας να ξαναβρεί το Βυζάντιο το παλιό γόητρό του ανακτώντας τα εδάφη του.⁵³²

Οι Κομνηνοί θέλοντας να επανακτήσουν τα παλαιά εδάφη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας αναβίωσαν την ιδέα της οικουμενικότητας, δηλαδή της Reconquista μετά έξι αιώνες αδράνειας. Ο Ιωάννης παρόλο που δεν προσπάθησε να ανακαταλάβει την Ιταλία, ήρθε σε διαπραγματεύσεις με τον πάπα Κάλλιστο Β΄ και στη συνέχεια με τον Ονώριο. Ακόμη και βυζαντινά νομίσματα της εποχής δήλωναν την ιδεολογία αυτή.⁵³³

Η οικουμενικότητα αποτέλεσε ένα σταθερό και μη διαπραγματεύσιμο στοιχείο της πολιτικής ιδεολογίας στην περίοδο των Κομνηνών.⁵³⁴ Αυτή η ιδεολογία προβλήθηκε τόσο από τους λόγιους της εποχής, ρήτορες, ποιητές και ιστορικούς, όσο και από επίσημα αυτοκρατορικά έγγραφα και κυρίως νομίσματα.⁵³⁵

Δεν συμφωνούμε με την άποψη της Παπαγεωργίου ότι ο Ιωάννης ήλθε σε διαπραγματεύσεις με την παπική Εκκλησία εξαιτίας μόνο της πολιτικής του ιδεολογίας. Ο Ιωάννης είχε πρωτίστως ως στόχο μόνο τη

⁵³¹ Ο Μιχαήλ Ατταλειάτης, ο Θεοφύλακτος Αχρίδας και ο Ευστάθιος της Θεσσαλονίκης ήταν οι συγγραφείς που μέσα από τα έργα τους παρουσίασαν το πρότυπο του ιδεώδους αυτοκράτορα πολεμιστή. Ο αυτοκράτορας είναι ο εκλεκτός του Θεού και έχει τη θεία συνέργεια χάρη στην αγάπη του προς Αυτόν· Kazhdan-Erstein, Αλλαγές, 178,179,182· βλ. σχετικά σσ. 26, 38, 112· τον 4^ο αιώνα ο Ευσέβιος διατύπωσε την αυτοκρατορική ιδεολογία της πολιτικής ορθοδοξίας, δηλαδή ότι ο αυτοκράτορας ως εντολοδόχος του Θεού μπορεί να είναι μόνο ένας ορθόδοξος αυτοκράτορας· Beck, Βυζαντινή χιλιετία, 132, 133· βλ. σχετικά και υπ. 103.

⁵³² Ο αγώνας για τη σωτηρία της αυτοκρατορίας και της ανάκτησης των εδαφών της αποτελεί τις αρχές της πολιτικής ιδεολογίας του Βυζαντίου στην εποχή των Κομνηνών με την ονομασία αριστοκρατικός πατριωτισμός· Γλύκατζη-Αρβελέρ, Πολιτική ιδεολογία, 87, 90, 91

⁵³³ Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 224, 225.

⁵³⁴ Κατά τον 6^ο και 7^ο αιώνα, καθώς οι αυτοκράτορες Ιουστινιανός (527-565) και Ηράκλειος (610-645) διαπνέονταν από την ιδέα της οικουμενικότητας, έγιναν εκφραστές της επιδιώκοντας την αποκατάσταση του αρχαίου κόσμου στα παλιά του σύνορα· Γλύκατζη-Αρβελέρ, Πολιτική ιδεολογία 25, 28· μετά από έξι αιώνες αδράνειας οι Κομνηνοί επανέφεραν στο προσκήνιο την έννοια της Reconquista, της ανακατάληψης δηλαδή των εδαφών που ανήκαν στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 67, 68, 224, 225.

⁵³⁵ Σκοπός τους ήταν η προβολή της πολιτικής ιδεολογίας και η επιρροή των πολιτικών εξελίξεων· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 224, 225.

διάσωση της αυτοκρατορίας από εχθρούς, που την απειλούσαν εκείνη τη συγκεκριμένη στιγμή, γι' αυτό και δεν προέβη σε καμία πολεμική δράση στην Ιταλία. Μόλις εξέλιπε ο λόγος για τον οποίο ήθελε την ένωση των Εκκλησιών, δεν επανήλθε ξανά.⁵³⁶

Στα πλαίσια της νέας στρατιωτικής πολιτικής των Κομνηνών εντάσσεται και η κυκλοφορία νομισμάτων από ήλεκτρον με τον άγιο Γεώργιο και τον Ιωάννη στη μία όψη και στην άλλη τον Χριστό ένθρονο. Πρόκειται για τα αποκαλούμενα *αγιογεωργάτα*. Εκτός του αγιογεωργάτου, και το νόμισμα του ημι-τεταρτηρού φέρει τη μορφή του αγίου Δημητρίου. Η Παπαγεωργίου θεωρεί ότι με τις απεικονίσεις αυτές προβάλλεται η αυτοκρατορία ως ισχυρή στρατιωτική δύναμη και ο ίδιος ως ενεργός αυτοκράτορας.⁵³⁷

Θεωρούμε ότι οι συγκεκριμένες απεικονίσεις των στρατιωτικών αγίων φανερώνουν την αγάπη του Ιωάννη προς τους στρατιώτες αγίους και την πίστη του στην προστασία τους, μιας και ο ίδιος ήταν στρατιώτης. Δεν απεικονίζεται η ισχύς του στρατού και η δική του ενεργή συμμετοχή με αυτό τον τρόπο, κατά την άποψή μας.

Η Θεοτόκος καταλαμβάνει περίοπτη θέση στην πολιτική ιδεολογία του Ιωάννη. Ο Ιωάννης είχε μία ιδιαίτερη αγάπη προς την Παναγία μητέρα θεωρώντας την προστάτιδά του και για τον λόγο αυτό έδωσε σε χρυσά υπέρπυρα την ονομασία *Θεοτοκία*. Η απεικόνιση της Παναγίας σε νομίσματα είχε γίνει και στο παρελθόν. Η συγκεκριμένη ονομασία όμως δόθηκε για πρώτη φορά.⁵³⁸ Στο Τυπικό του Παντοκράτορος ο Ιωάννης ζητά κατά τη διάρκεια των μνημοσύνων η εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας να μεταφέρεται πάνω στον τάφο του και ενώπιον αυτής να τελούνται τα μνημόσυνα. Ζητά επίσης μετά το πέρας τους η εικόνα να επιστρέφεται στη Μονή Οδηγού.⁵³⁹

Για τον σταυρό και τη σημασία του ως σύμβολο της πολιτικής ιδεολογίας θα μιλήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Κλείνοντας και αυτό το κεφάλαιο περί πολιτικής ιδεολογίας διαπιστώσαμε ότι στο πρόσωπο του Ιωάννη Β' ενσαρκώνονταν όλα τα χαρακτηριστικά του ιδανικού ηγεμόνα περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο Κομνηνό.⁵⁴⁰ Ο Ιωάννης Β' διέθετε όλες τις αρετές, στρατιωτικές και ηθικές. Επιπλέον πιστεύουμε ότι είχε επηρεασθεί εντονότατα από την ιδεολογία του βυζαντινού εθνικισμού, όπως εκφράστηκε από τον Λέοντα

⁵³⁶ Βλ. σχετικά σσ. 99-100.

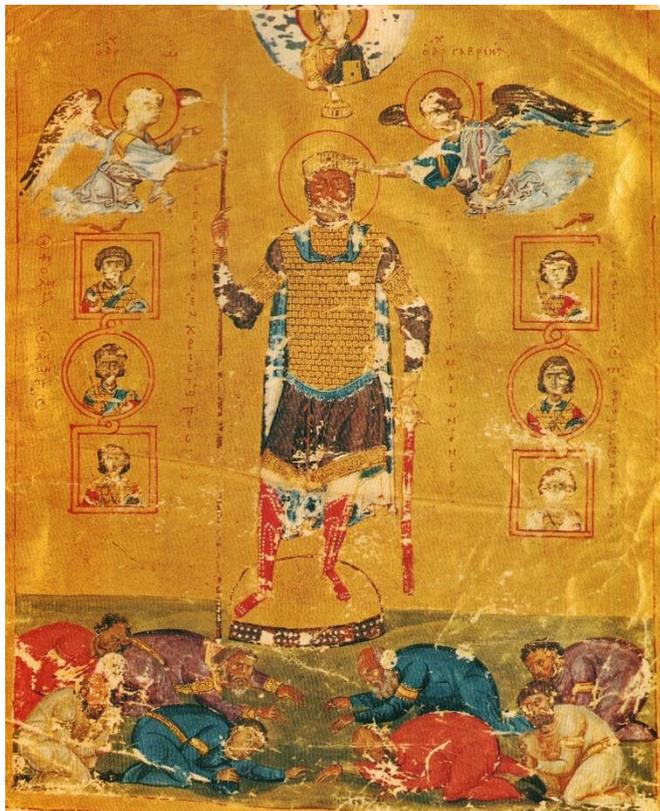
⁵³⁷ Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β' Κομνηνός, 225· βλ σχετικά σσ. 102, 105.

⁵³⁸ Προς τιμήν της Παναγίας έκτισε τον ναό της Παναγίας της Ελεούσας· Τυπικόν του Παντοκράτορος, 73. 728-730, 95. 1101-1106, 103. 1262 -105. 1265· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β' Κομνηνός, 226, 227

⁵³⁹ Τυπικόν του Παντοκράτορος, 81. 883-83. 900· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β' Κομνηνός, 228.

⁵⁴⁰ Kazhdan-Epstein, Αλλαγές, 178,179, 182· Beck, Βυζαντινή χιλιετία, 32, 133.

Γ' στην εισαγωγή της Εκλογής του, όπου εξέφρασε την πίστη του στον Θεό και την κοινωνική αλληλεγγύη προς τους φτωχούς.⁵⁴¹

Μικρογραφία από το Ψαλτήριο του Βασιλείου Β', Μαρκιανή βιβλιοθήκη, Βενετία

Τετραευάγγελο από την αποστολική βιβλιοθήκη του Βατικανού

⁵⁴¹ Γλύκατζη-Αρβελέρ, Πολιτική ιδεολογία, 37.

2.7 Η εξωτερική πολιτική του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού

Αφήνοντας ο Αλέξιος την τελευταία του πνοή στην Κωνσταντινούπολη τον Αύγουστο του 1118 άφησε τον γιο και διάδοχο του αντιμέτωπο με μία σωρεία προβλημάτων στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής, που είχαν απασχολήσει και τους δύο τα τελευταία δέκα χρόνια. Είναι γεγονός ότι ο Ιωάννης παρέλαβε μία αυτοκρατορία σαφώς σε καλύτερη κατάσταση από εκείνη που είχε παραλάβει ο πατέρας του, όταν ανέβηκε στον θρόνο. Στη Δύση ο Ιωάννης είχε σοβαρά προβλήματα με τους Βενετούς και τους Νορμανδούς στη Σικελία, στον βορρά με τους Γερμανούς και τους Ούγγρους, στα Βαλκάνια με τους Πετσενέγους και τους Σέρβους, στη Μικρά Ασία με τους Τούρκους και τις συνεχείς επιδρομές τους στα βυζαντινά εδάφη, ενώ εξίσου σημαντικό πρόβλημα αποτελούσαν και οι Νορμανδοί της Αντιόχειας.⁵⁴²

Η ανάλυση της εξωτερικής πολιτικής κατά την περίοδο της βασιλείας του Ιωάννη θα γίνει θεματικά και όχι χρονολογικά. Η χρονολογική σειρά θα ακολουθηθεί στην παράθεση των γεγονότων.

Βενετοί

Όταν ο Ιωάννης Β΄ ανήλθε στον βυζαντινό θρόνο το 1118, προσπάθησε να σπάσει τα δεσμά που τον έδεναν με τη Βενετία και περιέσφιγγαν το βυζαντινό εμπόριο. Η ναυτική δημοκρατία αρνήθηκε να στερηθεί τα προνόμια που της έδινε η συνθήκη του 1082 με τον Αλέξιο.⁵⁴³ Ο Ιωάννης δεν ήταν υποχρεωμένος να επικυρώσει τα προνόμια των Βενετών. Ο Βενετός δόγης γνωρίζοντας αυτή την λεπτομέρεια έστειλε πρέσβεις στην Κωνσταντινούπολη ζητώντας

⁵⁴² Angold, *Byzantine empire*, 184· Ostrogorsky, *Ιστορία*, Γ΄, 43· Παπαγεωργίου, *Ιωάννης Β΄ Κομνηνός*, 245· Lau, *John II Komnenos*, 77.

⁵⁴³ R. J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081-1204)*, Amsterdam, 1984, 331-335· D. Nicol, *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge, 1988, 59-60, σπ. 1, όπου και σχετική βιβλιογραφία· Th. F. Madden, «The chrysobull of Alexius I Comnenus to the Venetians: the date and the debate»: *Journal of Medieval History* 28 (2002), 23-41· D. Jacoby, «The chrysobull of Alexius I Comnenus to the Venetians: the date and the debate»: *Journal of Medieval History* 28 (2002), 199-204· P. Frankopan, «Byzantine trade privileges to Venice in the eleventh century: the chrysobull of 1092»: *Journal of Medieval History* 30 (2004), 135-160· D. Penna, *The Byzantine Imperial Acts to Venice, Pisa and Genoa, 10th-12th Centuries, A Comparative Legal Study* [Thesis fully internal (DIV), University of Groningen], Hague 2012, 26-34.

επικύρωση των προνομίων του 1082. Ο αυτοκράτορας αρνήθηκε⁵⁴⁴ και ο βασικός λόγος γι' αυτή την άρνησή του ήταν η προκλητική και αλαζονική συμπεριφορά τους στη βασιλεύουσα, που τον είχε εξοργίσει, καθώς δεν σέβονταν τους νόμους και θεωρούσαν τους εαυτούς τους υπεράνω όλων.⁵⁴⁵ Τον Οκτώβριο του 1124, κατά την επιστροφή τους από τους Αγίους Τόπους προς τη Βενετία, σε μια προσπάθεια να αναγκάσουν τον βυζαντινό αυτοκράτορα να υποχωρήσει στις απαιτήσεις τους, επιτέθηκαν σε νησιά του Αιγίου τα οποία λεηλάτησαν, ενώ στη συνέχεια επιτέθηκαν και στη Μεθώνη και την Κεφαλονιά.⁵⁴⁶ Τον Αύγουστο του 1126, επτά χρόνια μετά, ο αυτοκράτορας αναγκάστηκε να υπογράψει μία καινούργια συνθήκη και να επικυρώσει το χρυσόβουλλο του 1082. Στο χρυσόβουλλο επικυρώνονταν τα προνόμια του Δόγη και του Πατριάρχη, οι βενετικές ιδιοκτησίες στην Κωνσταντινούπολη, ενώ παρέχονταν και διευκρινήσεις σχετικά με το κομμέρκιο. Ο Ιωάννης κατόρθωσε, όπως πολύ σωστά επισημαίνει και η Παπαγεωργίου, να διατηρήσει τον έλεγχο των κινήσεων και να έχει τον πρώτο και τελευταίο λόγο στις σχέσεις του με τη Βενετία.⁵⁴⁷

Πετсенέγοι

Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του ο Ιωάννης αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει τους Πετсенέγους, τους οποίους είχε συντρίψει ο πατέρας του τριάντα χρόνια πριν.⁵⁴⁸ Το 1122 στίφη Πετсенέγων πέρασαν τον

⁵⁴⁴ *Fulcheri Carnotensis, Historia Hierosolymitana (1095-1127)*, έκδ. H. Hagenmeyer, Χαϊδελβέργη 1913, 760 (στο εξής: Fulcher)· T. Devaney, «“Like an Ember Buried in Ashes”: The Byzantine-Venetian Conflict of 1119-1126», στο: *Crusades – Medieval Worlds in Conflict*, έκδ. T. F. Madden-J. L. Naus-V. Ryan, Farnham-Burlington VT 2010, 127-147, εδώ 132-134, 141, 147· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 247-248· Lau, John II Komnenos, 74-76.

⁵⁴⁵ Ιωάννης Κίνναμος, 280. 23-281.11.

⁵⁴⁶ Ιωάννης Κίνναμος, 281. 11-17· Fulcher, 760-761· Cerbano Cerbani clerici veneti, *Translatio mirifici martyris Isidori a Chio insula in civitatem Venetam*, στο: *RHC, Historiens Occidentaux V*, Paris 1886, 321-334, εδώ 323D-E· σχετικά με τις λεηλασίες, βλ. Chalandon, *Les Comnène*, 157-158· Nicol, *Byzantium and Venice*, 79-80· Lilie, *Byzantium*, 98, υπ. 11· Devaney, *Byzantine-Venetian Conflict*, 140· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 251.

⁵⁴⁷ Angold, *Byzantine empire*, 186· Makk, *Arpads*, 20-21· Ostrogorsky, *Ιστορία*, Γ΄, 43· το χρυσόβουλλο του 1126 επικύρωσε απλά τα προϋπάρχοντα προνόμια των Βενετών και δεν τα επεξέτεινε. Η κατάργηση του κομμερκίου δεν ίσχυε πλέον μόνο για τους Βενετούς στις συνναλλαγές τους με τους Βυζαντινούς, αλλά και για τους Βυζαντινούς στις συνναλλαγές τους με τους Βενετούς· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 253, 254, 255, 257, 258.

⁵⁴⁸ Νικήτας Χωνιάτης, 13. 39-14. 47· Σύνοψις Χρονική, 191. 20-27· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 90-92.

Δούναβη και λεηλάτησαν την περιοχή από τη Μακεδονία ως τη Θράκη. Ο Ιωάννης διέταξε τον στρατό του να επιτεθεί εναντίον τους. Συνελήφθησαν πολλοί αιχμάλωτοι, ενώ οι υπόλοιποι κατέφυγαν στο στρατόπεδό τους που προστατευόταν από κυκλικό τείχος. Επειδή το τείχος ήταν αδιαπέραστο, ο αυτοκράτορας είχε πολλή αγωνία και γι' αυτό κρατούσε την εικόνα της Θεομήτορος και προσευχόταν ζητώντας τη βοήθειά της με θρηνώδεις κραυγές και με δάκρυα στα μάτια. Στη συνέχεια διέταξε επίθεση με τους υπασπιστές και τους δορυφόρους του. Αυτή ήταν η τελευταία επιδρομή των Πετσενέγων στο Βυζάντιο. Μετά τη συντριπτική τους ήττα ο Ιωάννης απάλλαξε οριστικά την αυτοκρατορία από αυτούς. Σε ανάμνηση αυτής της νίκης ο αυτοκράτορας καθιέρωσε μία ετήσια γιορτή που γιορταζόταν μέχρι το τέλος του 12^{ου} αιώνα.⁵⁴⁹

Η Παπαγεωργίου θεωρεί ότι η καθιέρωση αυτής της ετήσιας γιορτής από τον αυτοκράτορα οφειλόταν στην ανάγκη υπενθύμισης στους Βυζαντινούς της απαλλαγής από τη μάστιγα των Πετσενέγων από τον ίδιο, καθώς η Μακεδονία και κυρίως η Θράκη, ο σιτοβολώνας της Κωνσταντινούπολης, είχαν υποστεί τεράστια καταστροφή από τις επιδρομές τους. Η ερευνήτρια εντάσσει την καθιέρωση της γιορτής στην προσπάθεια του αυτοκράτορα να προβάλλει τον εαυτό του ως ήρωα.⁵⁵⁰ Θεωρούμε ότι ο Ιωάννης μέσω της καθιέρωσης της γιορτής ήθελε κυρίως να καταδείξει την αγάπη του και την πίστη του στην Παναγία, που είχε προστατεύσει για άλλη μία φορά τους χριστιανούς.

Σέρβοι

Οι Σέρβοι βρίσκονταν σε κατάσταση κηδεμονίας από τους Βυζαντινούς, καθώς ήδη από την εποχή του Αλεξίου Α΄ η αυτοκρατορία δρούσε ως επικυρίαρχος στην περιοχή. Ο Ιωάννης στράφηκε εναντίον της Σερβίας, καθώς ήταν μόνιμη εστία ταραχών λόγω των αποσχιστικών της τάσεων. Πέτυχε συντριπτική νίκη επί των Σέρβων αναγκάζοντας τον ζουπάνο της Ρασκίας να αναγνωρίσει τη βυζαντινή επικυριαρχία. Ο Ιωάννης αποχώρησε αποκομίζοντας πλούσια λάφυρα και πολλούς αιχμαλώτους, τους οποίους εγκατέστησε στη Μικρά Ασία.⁵⁵¹

⁵⁴⁹ Ιωάννης Κίνναμος, 7. 16-18. 1· Νικήτας Χωνιάτης, 14. 48-16. 10· Σύνοψις Χρονική, 191. 27-193. 10· Ostrogorsky, Ιστορία, Γ΄, 43, 44· Παπαγεωργίου, 305, 306, 307.

⁵⁵⁰ Νικήτας Χωνιάτης, 16. 11-14· Σύνοψις Χρονική, 193. 11-14· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 236-239, 307-308.

⁵⁵¹ Ιωάννης Κίνναμος, 12. 9-13· Νικήτας Χωνιάτης, 16. 15-24· Παπαγεωργίου, Χρονικό, 75-79, 161-167· Ostrogorsky, Ιστορία, Γ΄, 44· Makk, Arpads, 134· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 136, 137, 292-304.

Μία αναφορά του Κίνναμου στον πόλεμο των Βυζαντινών με τους Σέρβους είναι σημαντική, καθώς μας αποκαλύπτει τη συμπεριφορά του αυτοκράτορα προς τους στρατιώτες και τους αξιωματικούς του σε θέματα πειθαρχίας, ανικανότητας ή και προδοσίας.

Για την καταστροφή του φρουρίου Ράσον από τους Σέρβους υπεύθυνος ήταν ο Κριτόπλος. Με διαταγή του Ιωάννη, ο Κριτόπλος ντυμένος με γυναικεία ενδύματα διαπομπεύθηκε στην αγορά ιππεύοντας ένα γαϊδούρι.⁵⁵² Ο αυτοκράτορας έδινε το παράδειγμα με τον πειθαρχημένο τρόπο ζωής του και απαιτούσε το ίδιο από τους άλλους. Σύμφωνα με την γράφουσα, διακρινόταν από τα συναισθήματα της ευθύνης και της αυστηρότητας.

Ούγγροι

Η σταθεροποίηση της θέσης της Ουγγαρίας ως μία νέα δύναμη στα Βαλκάνια και την Αδριατική καθώς και ο ρόλος της ως χώρα περάσματος των σταυροφόρων απασχόλησε τους Βυζαντινούς. Μάλιστα οι Σέρβοι τους είχαν συμπαραστάτες στις συχνές εξεγέρσεις τους. Οι συγγενικές σχέσεις του αυτοκράτορα με τον βασιλικό οίκο των Μαγυάρων του έδωσε την ευκαιρία να επεμβαίνει στην πολιτική ζωή της χώρας για την υποστήριξη των διεκδικητών του θρόνου.⁵⁵³

Ο Στέφανος κήρυξε τον πόλεμο κατά του Βυζαντίου και εισέβαλε σε βυζαντινά εδάφη καταστρέφοντας το Βελιγράδι και την Βρανίτσοβα.. Ο αυτοκράτορας νίκησε τους Ούγγρους, ανακατέλαβε την Βρανίτσοβα και την οχύρωσε τοποθετώντας τον Κουρτίκιο ως φρούραρχο στην πόλη. Μετά την αποχώρηση του αυτοκράτορα οι Ούγγροι επανήλθαν, επιτέθηκαν κατά της Βρανίτσοβας αιχμαλωτίζοντας και σκοτώνοντας πολλούς Βυζαντινούς. Ο Ιωάννης επέστρεψε και συνέτριψε τους Ούγγρους στο Χάρμο και εξοργισμένος με την ανικανότητα του Κουρτίκιου, τον τιμώρησε παραδειγματικά, κατηγορώντας τον για προδοσία.⁵⁵⁴

⁵⁵² Ιωάννης Κίνναμος, 12. 9-13· από την πρώτη ώρα της ημέρας ως την τελευταία ο Ιωάννης υπέμενε την ζέση της μάχης. Δεν επέτρεπε στον εαυτό του ούτε να αναπαυθεί ούτε καν να τραφεί· Γουλιέλμος της Τύρου, 15, 1, 674. 31- 675. 45· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 110, 136, 137, 139.

⁵⁵³ Ιωάννης Κίνναμος, 9. 10-23· η πολιτική αυτή των Βυζαντινών οδήγησε σε όξυνση των σχέσεων μεταξύ Βυζαντίου και Ουγγαρίας και προκάλεσε την οργή του βασιλιά Στεφάνου Β΄ (1116-1134), αφού ο τυφλωμένος αδελφός του Almus κατέφυγε στην Κωνσταντινούπολη· Ostrogorsky, Ιστορία, Γ΄, 44· Makk, Arpads, 28-30· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 279.

⁵⁵⁴ Ιωάννης Κίνναμος, 10.19-12.8· Νικήτας Χωνιάτης, 17. 39- 18. 64· Makk, Arpads, 28-30· δύο χρόνια μετά, αφού ο Ιωάννης υπέγραψε συνθήκη ειρήνης με τον

Ο Μakk επισημαίνει ότι την πρωτοβουλία για την κήρυξη του πολέμου την έλαβε ο βασιλιάς της Ουγγαρίας και θεωρεί ότι ο Ιωάννης δεν επιθυμούσε την προσάρτηση ουγγρικών εδαφών, αφού δεν υποστήριξε άλλον διεκδικητή του θρόνου.⁵⁵⁵ Συμφωνούμε με την αναφορά της Παπαγεωργίου ότι το Βυζάντιο έκανε αμυντικούς πολέμους και ότι όταν ο βυζαντινός αυτοκράτορας εξεστράτευε, το έκανε είτε για να προστατέψει τα εδάφη της αυτοκρατορίας που κινδύνευαν από τους εχθρούς της, είτε για να ανακαταλάβει εδάφη που στο παρελθόν ανήκαν στο Βυζάντιο.⁵⁵⁶

Ο Ιωάννης Β΄ χειρίστηκε το θέμα των Ούγγρων με λεπτότητα και διπλωματική ευστροφία⁵⁵⁷, ενώ όσον αφορά τον Κουρτίκιο, κατέδειξε αυστηρότητα και θέλησε να απονεμίει δικαιοσύνη. Γι' αυτό τον τιμώρησε για την ανευθυνότητα και την ανικανότητά του να υπερασπιστεί την πόλη του, κάτι που όφειλε να κάνει ως φρούραρχος, υπακούοντας και πειθαρχώντας στις εντολές του αυτοκράτορα.

Το Βυζάντιο στην Ανατολή

Βασικός σκοπός του Ιωάννη ήταν να εδραιώσει την παρουσία της αυτοκρατορίας και στην Ανατολή. Όλες οι διπλωματικές του ενέργειες είχαν ως σκοπό να εξουδετερωθούν οι κίνδυνοι από τη Δύση, προκειμένου να εξασφαλίσει την ανεμπόδιστη πρόσβασή του στην Κιλικία και κυρίως στην Αντιόχεια. Έτσι, απαραίτητη προϋπόθεση, για να ασχοληθεί με τα σταυροφορικά κράτη, ήταν να αντιμετωπίσει τα νομαδικά τουρκικά φύλα που είχαν εγκατασταθεί στη Μ. Ασία. Σκοπός του δεν ήταν να εκδιώξει τους Τούρκους, αλλά να ανακτήσει πόλεις στρατηγικής σημασίας που θα του διασφάλιζαν την επίτευξη του σκοπού του.⁵⁵⁸ Πράγματι η άποψη της Παπαγεωργίου είναι σωστή, όπως θα καταδειχθεί στην συνέχεια. Απώτερος σκοπός του Ιωάννη ήταν να επιβάλει το δίκαιο των διεκδικήσεων της αυτοκρατορίας, δηλαδή την

Ούγγρο βασιλιά, ο πόλεμος τελείωσε· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 287, 288, 289.

⁵⁵⁵ Makk, *Aprads*, 28-30· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 289-291, σχετικά με την αντίθετη άποψη όσον αφορά τους στόχους της πολιτικής του Ιωάννη.

⁵⁵⁶ Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 289.

⁵⁵⁷ Νικήτας Χωνιάτης, 17. 39-18. 69· Makk, *Aprads*, 28-30· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 139, 290.

⁵⁵⁸ Η δυτική ακτή της Μ. Ασίας ήταν βυζαντινή χάρη στις προσπάθειες του Αλεξίου και μόνο η κοιλάδα του Μαιάνδρου και ο ηπειρωτικός δρόμος της Αττάλειας ήταν υπό σελτζουκική κατοχή· Μιχαήλ ο Σύρος, 205· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 309.

επικυριαρχία του Βυζαντίου στην Κιλικία και την Αντιόχεια, σύμφωνα με τη συνθήκη του Δυρραχίου το 1108.

Το 1130 μετά τον θάνατο του Βοημούνδου Β΄, πρίγκιπα της Αντιόχειας, ο Ιωάννης εξεστράτευσε εναντίον των Τούρκων ιδρύοντας μία πόλη στον Ρυνδακό, η οποία έγινε η βάση των στρατιωτικών επιχειρήσεών του.⁵⁵⁹

Τη στιγμή που ήταν έτοιμος να επιτεθεί κατά των Τούρκων το 1137, ο αδελφός του Ισαάκιος συνωμότησε εναντίον του καταφεύγοντας στον σουλτάνο Ghazi, ο οποίος τον υποδέχτηκε με τιμές⁵⁶⁰, ενώ ο Ιωάννης επέστρεψε στη βασιλεύουσα, για να αντιμετωπίσει τη συνωμοσία.⁵⁶¹

Κατά τη διάρκεια της διαμάχης του με τον αυτοκράτορα είχε καταφύγει στον σουλτάνο του Ικονίου και τον παρακινούσε να επιτεθεί κατά του Βυζαντίου, ενώ και κατά τη διάρκεια της εξορίας του συνέχισε τις προσπάθειες του, προκειμένου να συνενώσει Λατίνους, Αρμένιους και Τούρκους εναντίον του αυτοκράτορα.⁵⁶²

Το 1132 ο Ιωάννης εξεστράτευσε κατά των Τούρκων, προκειμένου να ελευθερώσει τον δρόμο προς την Παφλαγονία για την κατάληψη της Κασταμόνας, πόλης μεγάλης στρατηγικής σημασίας, καθώς και άλλα τρία φρούρια. Οι συνεχείς νίκες των Βυζαντινών εναντίον των Τούρκων είχαν ιδιαίτερη σημασία για τον λαό, καθώς ο αυτοκράτορας αποδείκνυε την ισχύ της αυτοκρατορίας και αναπτέρωνε τις ελπίδες για ανάκτηση των κεκτημένων από τους Τούρκους. Μάλιστα τη συγκεκριμένη στιγμή ίσως πράγματι οι Τούρκοι αναγνώρισαν την επικυριαρχία του Βυζαντίου με σκοπό την ανασύνταξη των δυνάμεών τους.⁵⁶³

Ο Ιωάννης επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη το 1133 και τέλεσε θριάμβο τιμώντας την Θεοτόκο, η εικόνα της οποίας τοποθετήθηκε σε περίοπτο θέση, ενώ ο ίδιος ο αυτοκράτορας προχωρούσε πεζός κρατώντας στο ένα χέρι τον σταυρό και στο άλλο την ακακία.⁵⁶⁴ Η εικόνα αυτή του θριάμβου μας αποκαλύπτει και πάλι την προσωπικότητα του Ιωάννη. Προχωρούσε πεζός ως δούλος και όχι σαν αυτοκράτορας δίπλα στο άρμα καταδεικνύοντας την ταπεινότητά του μπροστά στην

⁵⁵⁹ Νικήτας Χωνιάτης, 20. 22-23· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 316-317.

⁵⁶⁰ Σχετικά με τη συνωμοσία του Ισαάκιου, βλ. Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 220-221· A. Papageorgiou, “Ties of blood, bids for power: Usurpation attempts during the reign of John II Komnenos”, στο: *Isaac Komnenos Porphyrogennetos. Walking the Line in Twelfth-Century Byzantium*, έκδ. V. F. Lovato, Routledge: London-New York, 2025, 22-31, εδώ 28.

⁵⁶¹ Μιχαήλ ο Σύρος, 230· σύμφωνα με τον Χωνιάτη, ο Ιωάννης συμφιλιώθηκε μαζί του τη στιγμή που ετοιμαζόταν να εκστρατεύσει στην Κιλικία το 1137· Νικήτας Χωνιάτης, 32. 31-33. 60· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 317.

⁵⁶² Μιχαήλ ο Σύρος, 230-231· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 317.

⁵⁶³ Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 318-319.

⁵⁶⁴ Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 234-236, για την αναβίωση από τον Ιωάννη της πρακτικής της τέλεσης θριάμβων μετά από μια περιφανή νίκη των βυζαντινών στρατευμάτων και τους λόγους αυτής της αναβίωσης.

βασίλισσα των ουρανών, την προστάτιδά του και προστάτιδα όλων.⁵⁶⁵ Η προβολή της Θεοτόκου ως βασικού του στηρίγματος δεν αποτελεί, κατά τη γνώμη μας, στοιχείο της πολιτικής ιδεολογίας του Ιωάννη, ήταν απλά θέμα πίστης.⁵⁶⁶

Όσο για τον λόγο που ο Ιωάννης κρατούσε στο χέρι του τον σταυρό που αποκόμισε ο βυζαντινός στρατός μαζί με τα λάφυρα του Σέζερ, στο πλαίσιο του θριάμβου του 1133, είναι προφανής.⁵⁶⁷ Ένωθε σταυροφόρος και γι' αυτό τον λόγο έμεινε αμετακίνητος στον στόχο του. Ήταν θέμα χρέους και δικαιοσύνης γι' αυτόν. Πολεμούσε για την προάσπιση της αυτοκρατορίας και την επιστροφή των εδαφών της, στα οποία κατοικούσαν Ρωμιοί και χριστιανοί που σφαγιάζονταν από τους Τούρκους. Ήθελε, εξάλλου, να δώσει την εικόνα του σταυροφόρου και έναντι των Λατίνων που κατοικούσαν και κυριαρχούσαν στα σταυροφορικά κρατίδια. Μοναδικός του σκοπός ήταν η απελευθέρωση των χριστιανικών τόπων από τους Τούρκους, αλλά και η αντικατάσταση των Λατίνων στο σταυροφορικό τους έργο.⁵⁶⁸

Ο Ιωάννης ήταν τόσο αφοσιωμένος στον στόχο του, που δεν τον σταμάτησαν ούτε ο θάνατος της Ειρήνης το 1134, αλλά ούτε και ο θάνατος των δύο γιων του, του διαδόχου Αλεξίου και του Ανδρόνικου. Επέστρεψε πίσω στο πεδίο της μάχης.⁵⁶⁹ Το 1140 ξεκίνησε με τον στρατό του την πορεία προς τη Νεοκαισάρεια. Η πορεία δεν ήταν εύκολη λόγω του δύσβατου εδάφους και των συνεχών συμπλοκών με τους Τούρκους, αλλά ο Ιωάννης κατόρθωσε τελικά να φτάσει στην πόλη. Ήταν τότε που η οργή των Τούρκων κατά των χριστιανών ξέσπασε σε όλη την επικράτεια του Μαλίκ Μοχάμεντ.⁵⁷⁰

Τελικώς ο Ιωάννης χάρη στους ευφυείς διπλωματικούς χειρισμούς του και στις στρατηγικές του νίκες, κατάφερε να επιβάλει την επικυριαρχία

⁵⁶⁵ Ιωάννης Κίνναμος, 13. 15-14. 2· Νικήτας Χωνιάτης, 18. 78-19. 2· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β' Κομνηνός, 319.

⁵⁶⁶ Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β' Κομνηνός, 226-228, σχετικά με την αντίθετη άποψη.

⁵⁶⁷ Ιωάννης Κίνναμος, 20. 9-15· Νικήτας Χωνιάτης, 28. 26-31. 15· Σύνοψις Χρονική, 202. 29-203. 4· Μιχαήλ Ιταλικός, 264. 18-265. 7· Νικηφόρος Βασιλάκης, 115. 755-762· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β' Κομνηνός, 124, 125, 228-229.

⁵⁶⁸ Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β' Κομνηνός, 228-234· βλ. σχετικά και Α. Papageorgiou, «The political ideology of John II Komnenos», στο: *John II Komnenos*, 37-52.

⁵⁶⁹ Για τον θάνατο της Ειρήνης, βλ. σ. 66 και υπ. 303· σχετικά με τους γιους του, βλ. Κίνναμος, σ. 24. 4-9· Νικήτας Χωνιάτης, 38. 13-39. 28· Μιχαήλ ο Σύρος, 234· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β' Κομνηνός, 325.

⁵⁷⁰ Νικήτας Χωνιάτης, 34. 84-88, 35. 25-27· η οργή των Τούρκων ήταν τόσο μεγάλη, ώστε ακόμα κι αν κάποιος έλεγε το όνομα του Ιωάννη κατά λάθος, σφαγιαζόταν, τα παιδιά του συλλαμβάνονταν και το σπίτι τους κατασχόταν· Μιχαήλ ο Σύρος, 249· Chalandon, *Les Comnène*, 178-179· Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β' Κομνηνός, 323.

του Βυζαντίου στην Αντιόχεια, σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης του Δυρραχίου του 1108.

Συμπεράσματα

Δικαίως, κατά τη γνώμη μας, η μορφή του Ιωάννη Β΄ κατατάσσεται μεταξύ των μεγάλων, χαρισματικών μορφών του παρελθόντος. Η πεποίθησή μας αυτή βασίζεται στις αξιοθαύμαστες αρετές του, που τον καθιστούν πραγματικά μοναδικό με πρωτεύουσες τη συγχωρητικότητα και την ανεξικακία.

Ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, υπήρξε μεγάλος, αδιάφθορος, ηγεμόνας, ικανότατος στρατηγός, οξυδερκής πολιτικός, ένας φιλάνθρωπος αυτοκράτορας και κυρίως ένας ακούραστος, μεγάλος στρατιώτης. Σύμφωνα με τον Γουλιέλμο της Τύρου, ο Ιωάννης ήταν πρώτος στη μάχη.⁵⁷¹ Προστατευμένος από την πανοπλία του και οπλισμένος με το σπαθί του φορώντας στο κεφάλι το χρυσό του κράνος αναμειγνυόταν στις τάξεις του στρατεύματος και επευφημούσε τότε τους μεν και τότε τους δε δίνοντας στους στρατιώτες του θάρρος με το παράδειγμά του. Πολεμούσε με ανδρεία, προκειμένου να κάνει και άλλους να είναι πιο θαρραλέοι. Έτσι κινούνταν ανάμεσα στο στράτευμά του από την πρώτη ώρα μέχρι την τελευταία, ενώ υπέμενε τη ζέση της μάχης. Δεν επέτρεπε στον εαυτό του ούτε να αναπαυθεί, ούτε να τραφεί. Επέβλεπε αυτούς που δούλευαν στις πολιορκητικές μηχανές, για να στοχεύουν καλύτερα και περισσότερο. Αποκαθιστούσε τη δύναμη των μαχητών με διαδοχικές αλλαγές αντικαθιστώντας αυτούς που ήταν εξαντλημένοι. Και μολονότι ήταν ο πιο ισχυρός μονάρχης της περιοχής, δε φειδόταν μόχθων και μεγάλων εξόδων. Πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της εικοσιτετράχρονης βασιλείας του σε στρατιωτικές επιχειρήσεις, για τον λόγο αυτό και ο Νικήτας Χωνιάτης τον αποκαλούσε σκηνίτη.⁵⁷²

Ο Ιωάννης Β΄ βασίλευσε σε μια εποχή ιδιαίτερα ταραγμένη, που τον καλούσε σε συνεχή δράση και αυτός ανταποκρίθηκε πλήρως σε αυτό το κάλεσμα με πραγματική αφοσίωση, πιστεύοντας ότι αυτό συνέφερε την αυτοκρατορία. Είχε πλήρη συναίσθηση των δυσκολιών που αντιμετώπιζε και των πολιτικών συνθηκών που επικρατούσαν. Οι ενέργειες, στις οποίες προέβη ο Ιωάννης Β΄, και κυρίως τα μέτρα, τα οποία πήρε, αποκαλύπτουν πως από την αρχή της βασιλείας του είχε ένα κυρίως στόχο, δηλαδή την αποκατάσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας στην παλαιά της λαμπρότητα.⁵⁷³

Το μέγεθος της προσωπικότητας του Ιωάννη Β΄ διαφαίνεται από τα σχόλια τόσο σύγχρονών του ιστορικών, όσο και γνωστών ερευνητών-βυζαντινολόγων, όπως οι Α. Vasiliev, G. Ostrogorsky, M. Lau, κ.λ.π., οι οποίοι θαύμασαν αυτό τον αυτοκράτορα για το ψυχικό του κάλλος,

⁵⁷¹ Γουλιέλμος της Τύρου, 15, 23, 706. 36-39.

⁵⁷² Νικήτας Χωνιάτης, 12. 6-7.

⁵⁷³ Α. Α. Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (324-1453)*, μετάφρ. Δ. Σαβράμη, Αθήνα, 1955, 508.

αναφέροντας συγκεκριμένα ότι ήταν άνδρας επιφανής, γενναιόδωρος, ευσεβής, επιεικής και ευσπλαχνικός.

Αλλά και ο G. Ostrogorsky συμφωνεί ότι ο Ιωάννης Β΄ ήταν ο μεγαλύτερος από τη δυναστεία των Κομνηνών, καθώς συνδύαζε τη φρόνηση με την εύστοχη δράση, ενώ παράλληλα ήταν ευθύς και σταθερός χαρακτήρας με ανωτερότητα ψυχική, η οποία ξεπερνούσε την εποχή του. Τέλος ο Ιωάννης Β΄ υπήρξε άξιος συνεχιστής της πολιτικής του πατέρα του Αλεξίου Α΄, μετριοπαθής, σταθερός αλλά και ακλόνητος στη πραγματοποίηση των στόχων του χωρίς ποτέ να λησμονεί που ήταν τα όρια του δυνατού.⁵⁷⁴

Το σπουδαιότερο όμως για εμάς είναι κυρίως το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της βασιλείας του, η οποία ήταν βασιλεία αρετής, δικαιοσύνης και ελεημοσύνης, κανένας άνθρωπος δεν ακρωτηριάστηκε, δεν τυφλώθηκε και δεν δολοφονήθηκε, όταν αυτό κατά τη μεσαιωνική περίοδο, ήταν η συνηθισμένη τιμωρητική πρακτική.⁵⁷⁵ Κατά την άποψή μας, αυτή είναι η μεγαλύτερη απόδειξη του υψηλού ήθους αυτού του αυτοκράτορα.

Και αυτή η ανωτερότητα του ήθους του γίνεται αντικείμενο θαυμασμού και σεβασμού από τους σύγχρονούς του. Πραγματικά ήταν η κορωνίδα των Κομνηνών, που είχε την προσωυμία Καλοϊωάννης.⁵⁷⁶

Τα όσα αναφέρει ο Νικήτας Χωνιάτης με αφορμή τον θάνατό του, είναι χαρακτηριστικά: «..μηδένα διὰ ζυμπάσης αὐτῷ τῆς ἀρχῆς ἢ ψυχῆς στερήσας ἢ ἐς τὸ σῶμα ὄσονοῦν λυμηνάμενος ἐπαινετὸς ἐς δεῦρο παρὰ πᾶσι λελόγισται καὶ κορωνὶς ὡς εἶπεῖν τῶν ὅσοι Ῥωμαίων ἐκ τοῦ τῶν Κομνηνῶν γένους ὑπερεκάθισαν, ἵνα μὴ λέγοιμι ὡς καὶ πολλοῖς τῶν ἀνόπιν ἀρίστων τοῖς μὲν ἡμιλλήσατο, τοὺς δὲ καὶ παρήνεγκεν»⁵⁷⁷, ενώ βρίθει θαυμασμού και η αναφορά του Νικηφόρου Βασιλάκη για τον Ιωάννη Β΄: «Ὡς ἀσπαστὸς ἡμῖν ἦκεις, ὃ τῶν πάλαι βασιλέων θεοειδέστατε, ὡς ἠδὺς, ὡς εὐκταῖος... τοσοῦτον ἔχεις τὸ φιλυπήκοον καὶ τοσοῦτον ἴμερον τοῖς ὑπηκόοις ἐνέσταξας».⁵⁷⁸ Από την άλλη πλευρά, ο Εφραίμ ο Αίνιος κάνει παρομοίως την παρακάτω πλήρη εγκωμίων αναφορά: «Ἰωάννης παῖς, ἀρετῶν συστοιχία, ὄντως χαριτώνυμος, ὀλβία χάρις, ἄναξ ἀγαθὸς καὶ μαχητὴς γεννάδας, ἐχθρῶν νικητὴς καὶ παθῶν αὐτοκράτωρ, πλήρες ταμεῖον ἀγαθῶν θεοσδότων, ἠδύς, ἰλαρὸς, εὐμενὴς ὑπηκόοις, χρηστός, προσηνής, εὐπρόσιτος, χαρίεις, θάλασσα καλῶν φιλοδωρίας πλέα, φύσις ἀπαράμιλλος εὐλογημένη, ταῖς βασιλικαῖς ἀρεταῖς διαπρέπων...»⁵⁷⁹

⁵⁷⁴ Ostrogorsky, Ιστορία, Γ΄, 43.

⁵⁷⁵ Βλ. σ. 117.

⁵⁷⁶ Βλ. σχετικά σσ. 117-118.

⁵⁷⁷ Νικήτας Χωνιάτης, 47. 80-85

⁵⁷⁸ Νικηφόρος Βασιλάκης, 49. 1-6.

⁵⁷⁹ Εφραίμ Αίνιος, 137. 3711-3720.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΠΡΩΤΟΤΥΠΕΣ ΠΗΓΕΣ

Άννα Κομνηνή: *Annae Comnenae Alexias*, έκδ. D. R. Reinsch-A. Kambylis [CFHB], I-II, Berlin, 2001.

Albert of Aachen, Historia Ierosolimitana. History of the journey to Jerusalem, έκδ. S. B. Edgington, Oxford, 2009.

Baldric of Bourgueil, History of the Jerusalemites: Baldric of Bourgueil, “*History of the Jerusalemites*”. A translation of the *Historia Ierosolimitana*, μετάφρ. S. B. Edgington, Birmingham, 2020.

Baldric του Dol: *Baldrici Archiepiscopi Dolensis Hierosolymitanae Historiae Libri Quattuor: PL 166*, 1058-1152.

Γεώργιος και Δημήτριος Τορνίκης: *Tornikès (Georges et Dèmètrios). Lettres et discours*. Introduction, texte, analyse, traduction et notes par J. Darrouzès (Le monde byzantine, publié sous la direction de Paul Lemerle), Paris, 1970.

Γουλιέλμος της Τύρου: *Guillaume de Tyre, Chronique*, έκδ. R. B. C. Huygens, [CCCM LXIII], Brepols: Turnhout, 1986.

Cerbano Cerbani clerici veneti, *Translatio mirifici martyris Isidori a Chio insula in civitatem Venetam*,

- στο: *RHC, Historiens Occidentaux V*, Paris 1886, 321-334.
- Σ. Ι. Δοανίδου, *Η παραίτησις του αρχιεπισκόπου Μουζάλωνος από της αρχιεπισκοπής Κύπρου. Ανέκδοτον απολογητικόν ποίημα*, *Ελληνικά*, 7 (1934), 109-150.
- Εφραίμ Αίνιος: *Ephraem Aenii Historia Chronica*, έκδ. O. Lampsides, [CFHB XXVII], Αθήνα 1990.
- Fulcher: *Fulcheri Carnotensis, Historia Hierosolymitana (1095-1127)*, έκδ. H. Hagenmeyer, Heidelberg, 1913.
- Ιωάννης Ζωναράς: *Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum. Libri XII-XVIII*, έκδ. Th. Büttner-Worst, Bonn, 1897.
- Ιωάννης Κίνναμος: *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, Augustus Meineke, έκδ. A. Meineke, Bonn, 1836.
- Ιωάννης Σκυλίτζης: *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, έκδ. H. Turn, (De Gruyter: Berlin-New York), 1973.
- Σ. Λάμπρος, «Αυτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου χρυσόβουλλα καὶ χρυζᾶ γράμματα», *NE* 11, (1914), 94-128.
- Maas, *Musen*: P. Maas, «Die Musen des Kaisers Alexios I»: *BZ* 22(1913), 348-369.

Μιχαήλ Γλυκάς: *Michaelis Glycae Annales*, έκδ. I. Bekker, Bonnae, 1836.

Μιχαήλ Ιταλικός, «Πρὸς τὴν δέσποιναν κυρὰν Εἰρήνην τὴν Δούκαιναν», στο: *Michel Italicos*, 92-98

Μιχαήλ Ιταλικός, «Μονωδία ἐπὶ τῷ ἀκτουαρίῳ τῷ Παντεχνῆ», στο: *Michel Italikos*, 111-115

Μιχαήλ Ιταλικός, «Μονωδία εἰς τὸν σεβαστοκράτορα κῦρ Ἀνδρόνικον, τὸν υἱὸν τοῦ βασιλέως κυροῦ Ἰωάννου τοῦ πορφυρογεννήτου θανόντα, ὅτε ἐκόμιζεν ἐξ Ἀτταλίας νεκρὸν τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ καὶ βασιλέα κῦρ Ἀλέξιον τὸν πορφυρογέννητον», στο: *Michel Italicos* 129-134.

Μιχαήλ Ιταλικός, «Λόγος αὐτοσχέδιος ῥηθεὶς εἰς τὴν βασιλίδα κυρὰν Εἰρήνην τὴν Δούκαιναν, ὅτε ἐπέστρεψεν αὐτῷ ἀποστοματίσαι λόγον», στο: *Michel Italikos*, 146-151.

Μιχαήλ Ιταλικός, «Τῷ βασιλεῖ», στο: *Michel Italikos*, 173-175.

Μιχαήλ Ιταλικός, «Λόγος βασιλικὸς εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννην τὸν Κομνηνὸν καὶ πορφυρογέννητον ἐπὶ τοῖς κατὰ Συρίαν ἀγῶσι αὐτοῦ», στο: *Michel Italikos*, 245-270.

Μιχαήλ Ιταλικός, «Λόγος βασιλικὸς εἰς τὸν βασιλέα κῦρ Μανουὴλ τὸν Κομνηνὸν καὶ πορφυρογέννητον», στο: *Michel Italikos*, 276-294.

Michel Italikos: *Michel Italikos. Lettres et discours*, έκδ. P. Gautier, Paris, 1972.

Μιχαήλ ο Σύρος: *Chronique de Michel le Syrien. Patriarche Jacobite d' Antioche (1166-1199)*, έκδ. J. – B. Chabot, τ. III, Paris, 1905.

Μιχαήλ Ψελλός, «Ἐγκώμιον εἰς τὸν ὀσιώτατον κϋρ Κωνσταντῖνον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως τὸν Λειχούδην», στο: *Michael Psellus. Orationes Funebres I*, έκδ. I. Polemis, De Gruyter: Berlin-Boston, 2014, 82-114.

Νικήτας Χωνιάτης: *Nicetae Choniatae Historia*, έκδ. J. L. van Dieten, Berlin, 1975.

Νικηφόρος Βασιλάκης, «Τοῦ αὐτοῦ (sc. τοῦ Βασιλάκη) λόγος εἰς τὸν σεβαστὸν καὶ μέγαν δομέστικον πάσης ἀνατολῆς καὶ δύσεως κύριον Ἰωάννην», στο: *Νικηφόρος Βασιλάκης*, 84-91.

Νικηφόρος Βασιλάκης: *Nicephori Basilacae Orationes et Epistolae*, έκδ. A. Garzya, Leipzig, 1984.

Νικηφόρος Βρυέννιος: *Nicéphore Bryennios Histoire*, έκδ. P. Gautier, Bruxelles, 1975.

Ottonis episcopi Frisigensis Chronica sive Historia de duabus civitatibus, στο: MGH, SRG in usum scholarum 45, έκδ. A. Hofmeister, Hannoverae et Lipsiae, 1912.

Παπαγεωργίου, Χρονικό: Α. Παπαγεωργίου, *Το Χρονικό του ιερέα της Διοκλείας. Κείμενο-Μετάφραση-Ιστορικός*

σχολιασμός-Πρόσωπα-Χώρος, μετάφρ. Α.
Παπαγεωργίου, Αθήνα, 2012.

Παύλου του Αποστόλου, Α΄ επιστολή προς Κορινθίους,
εκδ. Βιβλική Εταιρεία, Αθήνα, 1964.

Synaxarium: *Propylaeum ad Acta Sanctorum.*
Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice
Sirmondiano nunc Berolinensi, εκδ. H. Delehaye,
Bryxelles, 1902.

Σύνοψις Χρονική: *Άνωνόμου Σύνοψις Χρονική*, έκδ. Κ.
Ν. Σάθας [Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη Ζ΄], Βενετία
1894.

The Letters of Peter the Venerable, έκδ. G. Constable, I–
II, Cambridge, Massachusetts, 1967.

Θεόδωρος Πρόδρομος, «Ὡς ἀπὸ τῆς πόλεως δεκάστιχα
παρακλητικὰ τῷ αὐτοκράτορι πρὸς τὸ καθίσει ἐφ’
ἄρματος», στο: *Theodoros Prodromos*, 213-218.

Θεόδωρος Πρόδρομος, «Ἐπιτάφιοι τῇ μακαρίτιδι
βασιλίσση Ῥωμαίων κυρᾶ Εἰρήνη· ὡς ἀπὸ τῆς
κειμένης», στο: *Theodoros Prodromos*, 229-232.

Θεόδωρος Πρόδρομος, «Τῷ μεγαλονίκῳ βασιλεῖ κυρῷ
Ἰωάννη τῷ Κομνηνῷ ἐπὶ τῇ δευτέρῃ Κασταμόνος
άλώσει καὶ Γάγγρας», στο: *Theodoros Prodromos*,
233-243.

Θεόδωρος Πρόδρομος, «Ὑμνος τῷ βασιλεῖ κυρῷ
Ἰωάννη τῷ Κομνηνῷ ἐπὶ τῇ Χριστοῦ γεννήσει· τοῖς
δήμοις», στο: *Theodoros Prodromos* 244-247.

Θεόδωρος Πρόδρομος, «Ὑμνος τῷ βασιλεῖ κυρῷ Ἰωάννη τῷ Κομνηνῷ ἐπὶ τῇ βαπτίσει Χριστοῦ· τοῖς δήμοις», στο: *Theodoros Prodromos*, 248-251.

Θεόδωρος Πρόδρομος, «Στίχοι ἐπιτάφιοι τῷ μεγαλονίκῳ πορφυρογεννήτῳ και βασιλεῖ κυρῷ Ἰωάννη τῷ Κομνηνῷ», στο: *Theodoros Prodromos*, 335-339.

Theodoros Prodromos: Theodoros Prodromos. Historische Gedichte, ἐκδ. W. Hörandner, [Wiener Byzantinische Studien XI], Wien, 1974.

Θεόδωρος Σκουταριώτης: *Theodori Scoutariotae Chronica*, ἐκδ. R. Tocci, De Gruyter, Berlin, 2015.

Θεοφύλακτος Αχρίδας, «Λόγος εἰς τὸν πορφυρογέννητον κῦρ Κωνσταντῖνον», στο: *Théophylacte d' Achrida*, 178-211.

Θεοφύλακτος Αχρίδας, «Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦριν Ἀλέξιον Κομνηνόν», στο: *Théophylacte d' Achrida*, 214-243.

Théophylacte d' Achrida. Discours, traités, poésies. Introduction, texte, traduction et notes, ἐκδ. P. Gautier, Θεσσαλονίκη, 1980

Τυπικόν του Παντοκράτορος: P. Gautier, «Le Typikon du Christ Sauveur Pantokrator», *RÉB* 32(1974), 1-145.

Chronique de Michel le Syrien. Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199), έκδ. J. – B. Chabot, τ. III, Paris, 1905.

2. ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κ. Αθανασόπουλος, *Βυζαντινός και Δυτικός κόσμος – συγκλίσεις και αποκλίσεις*, Α΄, Ε.Α.Π, Πάτρα, 2000.

Alexios I Komnenos: *Alexios I Komnenos. Papers of the second Belfast Byzantine International Colloquium, 14-16 April 1989*, I, Papers, έκδ. Μ. Mullett-D. Smythe, [Belfast Byzantine Texts and Translations, 4.1], Belfast, 1996.

Angold, Church and Society: Μ. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni (1081-1261)*, Cambridge, 1995.

Angold, Byzantine empire: Μ. Angold, *The Byzantine Empire (1025-1204). A Political History*, New York, 1997.

Αρβελέρ, Πολιτική ιδεολογία: Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μετάφρ. Τ. Δρακοπούλου, 15^η ανατύπωση, Αθήνα, 2022.

P. Armstrong, “Alexios Komnenos, holy men and monasteries”, στο: *Alexios I Komnenos*, 219-231.

H. A. Badamo, *Saint George between empires: Image and Encounter in the Medieval East*, Pennsylvania, 2023.

Ch. Bakirtzis, «Warrior Saints or Portraits of Members of the Family of Alexios Komnenos?», στο: *Mosaic. Festschrift for A. H. S. Megaw*, έκδ. C. Otten-Froux-J.

- Herrin-M. Mullett, [British School at Athens Studies, 8], London, 2001, 85-88.
- Βαρζός, Γενεαλογία: Κ. Βαρζός, *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, τ. Α', ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη, 1984.
- Bartusis, Land: M. C. Bartusis, *Land and privilege in Byzantium. The Institution of Pronoia*, Cambridge-New York, 2012.
- H. G. Beck, *Η Βυζαντινή χιλιετία*, μετάφρ. Δ. Κούρτοβικ, Μ.Ι.Ε.Τ., 3^η ανατύπωση, Αθήνα, 2005.
- Birkenmeier, Komnenian army: J. W. Birkenmeier, *The development of the Komnenian army (1081-1180)*, [History of Warfare, 5] Leiden, Boston, Köln: Brill, 2002.
- S. Blondal, *The Varangians of Byzantium*, Cambridge, 1978.
- Brand, Turkish element: C. M. Brand, "The Turkish element in Byzantium, Eleventh, Twelfth Centuries": *DOP* 43 (1989), 1-25.
- F. Braudel, *La Méditerranée-L'espace et l'histoire*, France, 1985.
- Browning, Βυζαντινή αυτοκρατορία: R. Browning, *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, μετάφρ. Νικ. Κονομή, Αθήνα, 1992.
- J. A. Brundage, "An errant crusader – Stephen of Blois": *Traditio* 16 (1960), 380-395

Γαλάβαρης, Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων: Γ. Γαλάβαρης, *Ζωγραφική Βυζαντινών χειρογράφων*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1994.

Α. Γλαβίνας, *Ἡ ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) περὶ ἱερῶν σκευῶν, κειμηλίων καὶ ἀγίων εἰκόνων ἔρις (1081-1095)*, [Βυζαντινά κείμενα και μελέται 6], Θεσσαλονίκη, 1972.

Chalandon, Les Comnène: F. Chalandon, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*. *Les Comnène*, II, 1, New York, 1971.

Χατζηδάκη, Βυζαντινά ψηφιδωτά: Ν. Χατζηδάκη, *Βυζαντινά ψηφιδωτά*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1994.

Cheyne, Pouvoir: J. C. Cheyne, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris, 1990.

Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή, αναγόρευσις και στέψις του Βυζαντινού αυτοκράτορος*, [Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 22, 2], Αθήνα, 1956.

Χριστοφιλοπούλου, Πολίτευμα: Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Το πολίτευμα και οι θεσμοί της βυζαντινῆς αυτοκρατορίας (324-1204)*. *Κράτος, διοίκηση, οικονομία, κοινωνία*, Αθήνα, 2004.

L. Cohen-L. Manion-K. Morrison, *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικῆς ἔρευνας*, μετάφραση Στ. Κυρινάκη, Αθήνα, 2007.

- Constantelos, Byzantine Philanthropy: D. J. Constantelos, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, 2^η έκδοση, New York, 1991.
- J. Crow, “Alexios Komnenos and kastamon castles and settlement in middle Byzantine Paphlagonia”, στο: *Alexios I Komnenos*, 12-36.
- Δελέογλου, Συμβολή: Α. Δελέογλου, *Συμβολή στη μελέτη του ιστορικού έργου του Ιωάννου Κιννάμου*, Σέρρες, 2016.
- Devaney, Byzantine-Venetian Conflict: T. Devaney, « “Like an Ember Buried in Ashes:” The Byzantine-Venetian Conflict of 1119-1126», στο: *Crusades – Medieval Worlds in Conflict*, έκδ. T. F. Madden-J. L. Naus-V. Ryan, Farnham-Burlington VT 2010, 127-147.
- C. Diehl, *Figures byzantines*, Paris, 1913.
- C. Diehl, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας-Μεγαλείο και Παρακμή*, μετάφρ. Ε. Ταμπάκη, Α΄, Αθήνα, 2002.
- P. W. Edbury-J. G. Rowe, *William of Tyre*, Cambridge University Press, New York, 1988.
- P. Frankopan, “Byzantine trade privileges to Venice in the eleventh century: the chrysobull of 1092”: *JMH* 30 (2004), 135-160.
- Garland, Byzantine empresses: L. Garland, *Byzantine empresses*, London, 1999.

Gay, Abbaye: J. Gay, “L'abbaye de Cluny et Byzance au début du XII siècle”, *EO* 30(1931), 84-90.

Grotowski, Arms and Armour: P. Ł. Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints: Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843-1261)*, Leiden, 2010.

I. Hakket, *Ιστορία της Ορθοδόξου εκκλησίας της Κύπρου*, μετάφρ. Χ. Ι. Παπαϊωάννου, τ. Α'-Γ', Αθήνα, 1923.

J. Harris, *Το Βυζάντιο και οι Σταυροφορίες*, μετάφρ. Λ. Καρατζάς, Αθήνα, 2004

A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο (900-1200)*, μετάφρ. Ε. Σταμπόγλη, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1997.

Hendy, Studies: M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine monetary economy (330-1453)*, Cambridge, 1985.

Hendy, Catalogue: M. F. Hendy, *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks collection*, έκδ. Α. Bellinger-Ph. Grev, τ. 4, Washington, 1999.

Hill, Alexios I Komnenos: B. Hill, « Alexios I Komnenos and the imperial women », στο: *Alexios I Komnenos*, 37-54.

J. Holmes, *Ο John Bowlby και η θεωρία του Δεσμού*, Αθήνα, 2009.

Hunger, Βυζαντινή λογοτεχνία: H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, μετάφρ. Τ. Κόλιας, Κ. Συνέλλη, Γ. Χ.

Μακρής, Ι. Βάσσης, Μ.Ι.Ε.Τ., β' έκδοση, Αθήνα, 1997.

Isaac Komnenos Porphyrogenetos. Walking the line in twelfth-century Byzantium, έκδ. V. F. Lovato, Routledge: London-New York, 2025.

D. Jacoby, “The chrysobull of Alexius I Comnenus to the Venetians: the date and the debate”: *JMH* 28 (2002), 199-204

R. Janin, *Constantinople Byzantine. Développement urbain et repertoire topographique*, [Archives de l'orient chrétien 4A], Paris, 1964.

John II Komnenos: *John II Komnenos, Emperor of Byzantium. In the Shadow of Father and Son*, έκδ. A. Bucossi-A. R. Suarez, London, 2016.

A. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium*, N. York, 2007.

X. Κατάκη, *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*, 8^η έκδοση, Αθήνα 1998.

A. Kazhdan, “The aristocracy and the imperial idea”, στο: *The Byzantine Aristocracy. IX-XIII centuries*, (Bar International Series 221), έκδ. M. Angold, B.A.R., Oxford, 1984, 43-57.

Kazhdan, The Oxford Dictionary: A. Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. 1-3, N. York, 1991.

- Kazhdan-Epstein, Αλλαγές: A. P. Kazhdan-A. Wharton Epstein, *Αλλαγές στον Βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα*, μεταφρ. Ανδρέας Παππάς, Μ.Ι.Ε.Τ, α΄ ανατύπωση, Αθήνα, 1997.
- A. E. Laiou, “Women in the History of Byzantium”, στο: *Byzantine Women and their World*, έκδ. I. Kalavrezou, New Haven-London, 2003, 23-32.
- Lau, John II Komnenos: M. C. G. Lau, *Emperor John II Komnenos. Rebuilding New Rome 1118-1143*, United Kingdom, 2023.
- B. Leib, «*La Pαιδεία βασιλική de Théophylacte, archevêque de Bulgarie, et sa contribution à l'histoire de la fin du XI siècle*», RÉB 11(1953), 197-204.
- P. Lemerle, *Ο πρώτος Βυζαντινός ουμανισμός*, μετάφρ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μ.Ι.Ε.Τ., 3^η εκδ., Αθήνα, 200.
- R. J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081-1204)*, Amsterdam, 1984.
- Lilie, Byzantium: R. J. Lilie, *Byzantium and the Crusades (1096-1204)*, μετάφρ. J. C. Morris-J. E. Riding, New York, 1993.
- Linardou, Imperial impersonations: K. Linardou, «Imperial impersonations: disguised portraits of a

Komnenian prince and his father», στο: *John II Komnenos*, 155-182.

A. Louth, “The emergence of Byzantine Orthodoxy, 600-1095”, στο: *The Cambridge History of Christianity*, 3, *Early Medieval Christianities, c. 600-c. 1100*, έκδ. Τ. F. X. Noble-J. M. H. Smith, Cambridge, 2008, 46-64.

Th. F. Madden, «The chrysobull of Alexius I Comnenus to the Venetians: the date and the debate»: *Journal of Medieval History* 28 (2002), 23-41

Magdalino, Empire: P. Magdalino, *The empire of Manuel Komnenos (1143-1180)*, Cambridge, 1993.

P. Magdalino, «Innovations in government», στο *Alexios I Komnenos*, 146-166.

Magdalino, The Pen of the Aunt: P. Magdalino, “The Pen of the Aunt: Echoes of the Mid-Twelfth Century in the Alexiad”, στο: *Anna Komnene and Her Times*, έκδ. Τ. Ghouma-Peterson, New York, 2000, 15-43.

Makk, Arpads: F. Makk, *The Arpads and the Comneni-political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*, Budapest, 1989.

C. Mango, *Βυζάντιο. Η Αυτοκρατορία της νέας Ρώμης*, μετάφρ. Δ. Τσουγκαράκης, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα, 1999.

Meško, Alexios I Komnenos: M. Meško, *Alexios I Komnenos in the Balkans, 1081-1095*, Switzerland, 2023

- A. van Millingen, *Byzantine Constantinople, the walls of the city and adjoining sites*, London, 2005.
- Γ. Μουσειδου, «Ο όρος “πορφυρογέννητος” ως έκφραση πολιτικής νομιμότητας», *Δωδώνη* 22(1993), 317-350.
- J. Nessbitt-C. Morrisson, *A catalogue of Byzantine seals*, Dumbarton Oaks: Washington, 2009.
- Νέσσερης, Παιδεία: Η. Νέσσερης, *Η παιδεία στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 12^ο αιώνα, Α'-Β'*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμ. Ιστορίας- Αρχαιολογίας, Ιωάννινα, 2004.
- Nicol, Byzantium and Venice: D. Nicol, *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge, 1988.
- Ostrogorsky, Ιστορία: G. Ostrogorsky, *Η ιστορία του Βυζαντινού κράτους, μετάφρ. Ιω. Παναγόπουλος, 7^η έκδοση, τ. Α'-Γ'*, Αθήνα, 2002.
- R. Ousterhout, «Architecture and patronage in the age of John II», στο: *John II Komnenos*, 135-154.
- Παναγοπούλου, Διπλωματικοί γάμοι: Α. Παναγοπούλου, *Οι διπλωματικοί γάμοι στο Βυζάντιο (6^{ος}-12^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, 2006.
- Angeliki Panagopoulou, «*Nomos and canon in Byzantium; the case of the confiscation of the holy vessels during the reign of Alexios I Komnenos*», *Byzantina Symmeikta* 31(2021), 401-430.

A. Papageorgiou, “The political ideology of John II Komnenos”, στο: *John II Komnenos*, 37-52.

Παπαγεωργίου, Ιωάννης Β΄ Κομνηνός: Α. Παπαγεωργίου, *Ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός και η εποχή του (1118-1143)*, Αθήνα, 2017.

A. Papageorgiou, “Ties of blood, bids for power: Usurpation attempts during the reign of John II Komnenos”, στο: *Isaac Komnenos Porphyrogennetos. Walking the Line in Twelfth-Century Byzantium*, έκδ. V. F. Lovato, Routledge: London-New York, 2025, 22-31.

Papadopoulou, Coinage: P. Papadopoulou, *Coinage, Numismatic Circulation and Monetary Policy under John II Komnenos (1118-1143)*, στο: *John II Komnenos*, 183-200.

D. Penna, *The Byzantine Imperial Acts to Venice, Pisa and Genoa, 10th-12th Centuries, A Comparative Legal Study* [Thesis fully internal (DIV), University of Groningen], Hague 2012.

Κ. Ε. Πλακογιαννάκης, *Τιμητικοί τίτλοι και ενεργά αξιώματα στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη, 2001.

Polemis, The Doukai: D. Polemis, *The Doukai*, London, 1968.

P. Rousset, *Histoire des Croisades*, Paris, 1957.

- Runciman, Ιστορία: S. Runciman, *Ιστορία των σταυροφοριών*, μετάφρ. Ν. Κ. Παπαρρόδου, Α΄, Αθήνα, 1977.
- Schreiner, Unbekannte Beschreibung: P. Schreiner, «Eine unbekannte Beschreibung der Pammakaristoskirche (Fethiye Camii) und weitere Texte zur Topographie Konstantinopels», *DOP* 25 (1971), 217-248.
- Setton, History: K. M. Setton, *A history of the Crusades*, I-VI, London, 1969.
- Skoulatos, Personnages byzantins: B. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse*, Louvain, 1980.
- V. Stanković, «La Porphyrogénèse à Byzance des Comnènes», *Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines* 45 (2008), 99-108.
- Stanković, John II Komnenos: V. Stanković, «John II Komnenos before the year 1118», στο: *John II Komnenos*, 11-21.
- Stathakopoulos, John II Komnenos: D. Stathakopoulos, «John II Komnenos: a historiographical essay», στο: *John II Komnenos*, 1-10.
- Stephenson, Legend: P. Stephenson, *The legend of Basil II the Bulgar Slayer*, Cambridge, United Kingdom, 2003.

- Suarez, Life and reign of John II Komnenos: A. R. Suarez, «The life and reign of John II Komnenos (1087-1143): a chronology», στο: *John II Komnenos*, xix-xxi
- A. R. Suarez, «From Greek into Latin: Western Scholars and translators in Constantinople during the reign of John II», στο: *John II Komnenos*, 91-109.
- T. Talbot-Rice, *Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός βίος των Βυζαντινών*, μετάφρ. Φανούριος Βώρος, Αθήνα, 1986.
- G. Theotokis, *The Norman campaigns in the Balkans, 1081-1108 AD*, Woodbridge, 2014.
- W. Treadgold, *Byzantium and Its Army (284-1081)*, London, 1995.
- A. A. Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (324-1453)*, μετάφρ. Δ. Σαβράμη, Αθήνα, 1955.
- Vinulović, Irene Doukaina: L. Vinulović, “Irene Doukaina and the double monastery of the Theotokos Kecharitomene and Christ Philanthropos: relations between private piety and ktetorship”: *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 31, 1 (2022), 71-82.
- T. Whittemore, “The unveiling of the Byzantines mosaics in Haghia Sophia in Istanbul”, *Journal of Archaeology of America*, 46, 2 (April-June 1942).

S. W. Winnicott, *Διαδικασίες ωρίμανσης και διευκολυντικό περιβάλλον*, μετάφρ. Θ. Χατζόπουλος, Αθήνα, 2003.

Δ. Ζακυνθινός, *Βυζαντινή Ιστορία (324-1071)*, Αθήνα-Γιάννενα, 1989.

3.Συντομογραφίες

BAR= British Archaeological Reports

BZ=Byzantinische Zeitschrift

CCCM=Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis

CFHB= Corpus Fontium Historiae Byzantinae

DOP= Dumbarton Oaks Papers

ΕΑΠ= Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

EO= Échos d' Orient

JMH= Journal of Medieval History

ΚΒΕ=Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών

MGH SRG= Monumenta Germaniae Historica Scriptores
Rerum Germanicarum

MIET= Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

NE=Νέος Έλληνομνήμων

PL= Patrologia Latina

RÉB= Revue des Études Byzantines

RHC=Recueil des Historiens des Croisades

